

HISTORICA

REVUE PRO HISTORII A PŘÍBUZNÉ VĚDY

ROČNÍK 2

2011/2

UNIVERSITAS
OSTRAVIENSIS
Facultas Philosophica

REDAKČNÍ RADA

Prof. PhDr. Dr. h. c. Milan Myška, DrSc. (*předseda, Ostravská univerzita v Ostravě*)
 Prof. PhDr. Aleš Zářický, Ph.D. (*místopředseda, Ostravská univerzita v Ostravě*)
 Mgr. Jiří Brňovják, Ph.D. (*tajemník, Ostravská univerzita v Ostravě*)
 Prof. Gary B. Cohen (*University of Minnesota, Minneapolis, USA*)
 Prof. zw. dr. hab. Waclaw Długoborski (*Muzeum Holokaustu, Oświęcim, Polsko*)
 Prof. zw. dr. hab. Ryszard Kaczmarek (*Uniwersytet Śląski, Katowice, Polsko*)
 Prof. PhDr. Jan Keller, CSc. (*Ostravská univerzita v Ostravě*)
 Prof. PhDr. Eduard Kubů, CSc. (*Univerzita Karlova v Praze*)
 Doc. PhDr. Marián Skládany, CSc. (*Univerzita Komenského, Bratislava, Slovensko*)
 Dr hab. Janusz Spyra (*Uniwersytet Śląski, Katowice, Polsko*)
 Doc. PhDr. Pavel Šopák, Ph.D. (*Slezská univerzita v Opavě*)
 Prof. PhDr. Josef Válka, CSc. (*Masarykova univerzita, Brno*)
 Prof. PhDr. Vladimír Wolf, CSc. (*Univerzita Hradec Králové*)

REDAKČNÍ KRUH

Prof. PhDr. Lumír Dokoupil, CSc. (*Ostravská univerzita v Ostravě*)
 Prof. PhDr. Jiří Štaif, CSc. (*Univerzita Karlova v Praze*)
 Doc. Mgr. Lukáš Fasora, Ph.D. (*Masarykova univerzita, Brno*)
 Prof. PhDr. Radek Fukala, Ph.D. (*Univerzita Hradec Králové*)
 Doc. PhDr. Tomáš Krejčík, CSc. (*Ostravská univerzita v Ostravě*)
 Doc. PhDr. Bohumír Smutný, Dr. (*Moravský zemský archiv v Brně*)
 PhDr. Jan Hájek, CSc. (*Historický ústav AV ČR, Praha*)
 PhDr. Jana Macháčová, CSc. (*Slezské zemské muzeum, Opava*)
 PhDr. Daniela Rywиковá, Ph.D. (*Ostravská univerzita v Ostravě*)
 Mgr. Jana Grollová, Ph.D. (*Ostravská univerzita v Ostravě*)

OBSAH

ČLÁNKY A STUDIE

- JOHN ROBERTSON
 129 "Gut und Blut für's Vaterland":
 Habsburg Militarization Policy
 and the War Production Law of 1912
- EDUARD NIŽŇANSKÝ
 151 Príspevok k dejinám tretieho protektorátneho
 transportu do Niska po príchode na Slovensko
- RENATA SKŘEBSKÁ
 168 Zapomenutý sochař Julius Pelikán.
 * 23. 2. 1887 Nové Veselí u Žďáru nad Sázavou
 † 17. 2. 1969 Olomouc

MATERIÁLY

- JAROSLAV ŠŮLA – VLADIMÍR WOLF
 175 Obstáli jsme? Jak jsme v letech 1975–1990
 pracovali na dějinách textilu
 aneb Mezi vzpomínkami a historickou statí
- KAREL STEINMETZ
 191 Tři jubilea ostravských muzikologů
 a hudebních pedagogů:
 Vladimír Gregor, Luděk Zenkl, Jan Mazurek

OBZORY

- PETR KADLEC
 199 Dějiny středního školství a vzdělanosti
 19. a počátku 20. století v české
 a zahraniční historiografii

LITERATURA

Recenze

- 219 VELKOVÁ, Alice: *Krutá vrchnost, ubozí poddani? Proměny venkovské rodiny a společnosti v 18. a první polovině 19. století na příkladu západočeského panství Štáhlavy*. Práce historického ústavu AV ČR / Opera instituti historici pragrae, řada A – Monographia, sv. 27. Praha : Historický ústav AV ČR, 2009, 586 s. ISBN 978-80-7286-151-4. (Ludmila Nesládková)
- 222 KOLEKTIV AUTORŮ: *Ostravská hudební kultura od konce 19. století do současnosti*. Ostrava : Pedagogická fakulta Ostravské univerzity v Ostravě, 2010, 298 s., 45 obr. příloh + 2 CD. ISBN 978-80-7368-776-2 (Karel Boženek)
- 224 VONDRA, Roman: *Po kolejích a silnicích Velké Prahy : Systém městské hromadné dopravy na území hl. m. Prahy v letech 1918–1945*. Práce Historického ústavu AV ČR / Opera Instituti Historici Pragrae. Řada A, Monographia 33. Praha : Historický ústav AV ČR, 2011, 288 s. ISBN 978-80-7286-179-8. (Michaela Závodná)
- 226 HRUBÁ, Michaela: *Zvonění na sv. Alžbětu. Odráz norem a sociální praxe v životních strategích měšťanek raného novověku*. Praha : Argo, 2011, 412 s. ISBN 978-80-257-0439-4 (Jan Kilián)
- 227 *Zprávy o literatuře*
- 250 **KRONIKA**

“Gut und Blut für’s Vaterland”: Habsburg Militarization Policy and the War Production Law of 1912

JOHN ROBERTSON

Robertson, John: “Gut und Blut für’s Vaterland”: Habsburg Militarization Policy and the War Production Law of 1912

This study examines the creation and legal operation of the 1912 War Production Law in the Habsburg Monarchy. This law formed the legal basis for the creation and operation of the Habsburg Monarchy’s industrial mobilization apparatus during the First World War. I argue that the creation of this law emerged as a compromise measure between the sclerotic rigidities of Habsburg policy-making and increasing security deficits in the late pre-war period. Lacking the ability to compensate for military weakness ante bellum through armaments programs or conscription due to the structure of Habsburg politics, the Habsburg government instead sought security ex post through enabling the coercion of industrial labor. This coercion took the form of the War Production Law, which most critically created a labor obligation on the part of all work-capable males between sixteen and fifty and granted to the state the right to seize and operate industrial concerns together with their workforces. This declaration of direct state control over industrial concerns and their workers, unlike the other belligerent powers in the First World War, occurred in peacetime rather than during the height of the war. A brief survey of the industrial mobilization measures of the other European Great Powers demonstrates the uniqueness of the Austro-Hungarian model. The parliamentary debate over the War Production Law between government supporters and the opposition Social Democrats further reflected a paternalist and authoritarian conception of the Habsburg state and the role of its citizens

*Key words Industrial mobilization * military * Austro-Hungarian law * Reichsrat * Balkan Wars * labor*

Contact *University of North Carolina at Chapel Hill, robertjd@email.unc.edu*

The War Production Law of December 26th, 1912 formed the legal basis for a far-reaching military-administrative regime which, in the First World War, was to undergird the Habsburg state’s prosecution of industrial total war. Unlike other belligerent states, the Habsburg Monarchy in peacetime introduced, debated, and passed legislation granting the Habsburg military establishment virtually total control over the workings of the Habsburg economy along with the right to control the movements and activities of the entire Monarchy’s working classes. The nature and origins of this piece of legislation, then, have important repercussions for the course of the First World War, but also have much to reveal about late Imperial Austria. Though never considered a militarist state in the sense that the Wilhelmine Empire was militarist, Austria-Hungary nevertheless

undertook a very rapid process of militarization in late 1912. This uniquely Habsburg process of militarization resulted in Austria-Hungary's entry into the First World War with a legal and military framework more suitable for the prosecution of industrial total war than any other combatant.

This essay, then, seeks to explicate both how and why Austria-Hungary's process of militarization resulted in the military-bureaucratic regime established by the War Production Law of 1912. It will argue that two factors drove Austria-Hungary's militarization policies, namely a rapidly deteriorating international security situation posing an existential threat to the Habsburg state on the one hand and structural political and cultural factors constraining the extent and nature of possible responses to the external security challenges of the early 20th century. The Habsburg system's incapacity to initiate or sustain overt or immediate military measures did not extend to organizational and legal industrial mobilization measures, which postponed the real costs of military preparation until the outbreak of war and thus held out the possibility of maintaining the political and social status quo while also addressing the external security situation. In this way, Austria-Hungary's initial industrial mobilization measures, intentionally or not, provided for the kind of total industrial mobilization which took place in the other belligerent powers only after the first years of war, which Mark Cornwall termed secondary industrial mobilization.¹

Further, though, the nature of the legislative debate over this War Production Law provides insight into the Habsburg state and its relationship with its citizens in the late Imperial era. As Michael Geyer pointed out, the process of mobilization was undertaken throughout Europe in a manner which aimed at maintaining *pre-war social and power relations*.² This conservative impulse guided the way in which the War Production Law was produced, debated, and accepted into law. The way in which Austria-Hungary underwent militarization in 1912, then, offers a window into the social and power relations extant in the pre-war Habsburg state. This debate demonstrates that the Habsburg government and its supporters in the *Reichsrat* saw the Monarchy as an authoritarian and paternal state to which the inhabitants owed their first and last allegiance, though the extent to which they would be called upon to deliver their rights and property for the defence of the state depended heavily on their social and political power. In this way, the War Production Law reinscribed Habsburg power relationships in the course of seeking a solution to the Habsburg security dilemma.

Historiography

The legal basis for war-time mobilization measures during and immediately preceding the First World War is not a subject which has drawn much scholarly attention. Mobilization measures are typically addressed only in terms of their application and effects during the war without much reference to antecedents in law or custom. The Habsburg Monarchy

¹ This secondary mobilization was typically initiated by shell shortages and characterized by large-scale state intervention in strategic industries. CORNWALL, M.: *Morale and Patriotism in the Austro-Hungarian Army 1914–1918*. In: HORNE, J. (ed.): *State, Society and Mobilization in Europe during the First World War*. Cambridge 1997.

² GEYER, M.: *The Militarization of Europe 1914–1945*. In: GILLIS, J. R. (ed.): *The Militarization of the Western World*. New Brunswick, 1989, p. 81.

in particular has not seen any real work on mobilization measures. The literature on the causes of the First World War has addressed the increased military measures undertaken after 1912 in response to the Balkan Wars, though only in terms of numbers of men under arms and expenditures for military purposes.³ Works specifically addressing Austria-Hungary's preparations for the First World War tend to foreground Habsburg military weakness, similarly in terms of weapons expenditures and manpower mobilization.⁴ Very little has been done to date addressing Habsburg efforts to mobilize social, political, and economic resources for military purposes as opposed to strictly military preparations.⁵ Historical work addressing the politics of the late Habsburg era similarly ignore the military, military planning, and military politics and issues altogether, focusing on narrowly political treatments of political movements and political parties.⁶

The theoretical basis for such an approach has been fairly extensively addressed by political scientists, sociologists, and historians. Harold Lasswell's original conception of the "garrison state" pointed towards investigations of the ways in which societies under threat respond with moving toward a system of political and social domination by specialists in violence, though his concern was with the threatening transformation of the United States rather than historical analysis.⁷ Vernon Dribble elaborated on Lasswell's model some twenty years later, arguing that a true garrison state is one in which the civilian sphere and the military sphere have become so intertwined that there is no longer any functional difference between the two – the entire society and all of its activities are fundamentally organized around the production of violence.⁸ Dick Harrison has recently applied these ideas to Asia, Mesoamerica, and medieval Europe to complicate ideas of the relationship between military force and the society which generated and controlled such force.⁹

The most useful theorization on the historical applicability was collected in one place in 1989, with the publication of *The Militarization of the Western World*. The editor, John Gillis, pointed out that *While there have been good studies made of social change in*

³ Perhaps the best work along these lines is STEVENSON, D.: *Armaments and the Coming of War: Europe 1904–1914*. Oxford 1996.

⁴ There have not as yet been any monographs or even article length works focusing on Habsburg efforts to prepare for the First World War, but more general works usually include a section along these lines as a coda to the beginning of the First World War. The first to advance this form of the narrative was TAYLOR, A. J. P.: *The Habsburg Monarchy 1809–1918: A History of the Austrian Empire and Austria-Hungary*. London 1941. Most writers have adopted Taylor's formulations, and more recent examples are: STONE, N.: *The Eastern Front 1914–1917*. London 1975; RAUCHENSTEINER, M.: *Der Tod des Doppeladlers*. Graz 1993; HERWIG, H.: *The First World War: Germany and Austria-Hungary 1914–1918*. New York 1997.

⁵ Economic histories of the Habsburg Monarchy tend to assess economic trends but not economic mobilization efforts. See for example GOOD, D.: *The Economic Rise of the Habsburg Empire 1750–1914*. Berkeley 1984. Robert J. Wegs has treated Habsburg economic mobilization during wartime, arguing that transport was the crucial bottleneck which broke the Habsburg war economy, but pre-war planning has yet to be addressed. WEGS, R. J.: *Die Österreichische Kriegswirtschaft 1914–1918*. Wien 1979.

⁶ See for example JUDSON, P.: *Exclusive Revolutionaries: Liberal Politics, Social Experience, and National Identity in the Austria Empire 1848–1914*. Ann Arbor 1996; BOYER, J.: *Culture and Political Crisis in Vienna: Christian Socialism in Power 1897–1918*. Chicago 1995; HÖBELT, L.: *Kornblume und Kaiseradler: die deutsch-freiheitlichen Parteien Altösterreichs 1882–1918*. Wien 1993.

⁷ LASSWELL, H.: The Garrison State. *The American Journal of Sociology* 46, 1941, p. 455–468.

⁸ DIBBLE, V.: The Garrison Society. *New University Thought* 5, 1966–1967, No. 1, 2, p. 106–115.

⁹ HARRISON, D.: *Social Militarisation and the Power of History: A Study of Scholarly Perspectives*. Lund 1999.

wartime, the processes of peacetime militarization have been largely ignored.¹⁰ Michael Geyer's contribution, *The Militarization of Europe, 1914–1945*, attempted to lay these processes of peacetime (and wartime) militarization bare.¹¹ He drew a stark contrast between militarism, which he conceived of as an outdated term emerging from 19th century debates between autocrats and liberals, and militarization, which he defines as *the contradictory and tense social process in which civil society organizes itself for the production of violence*.¹² He urged moving towards an understanding of the process of militarization as a politically, socially, and culturally contested process of enabling the organized deployment of violence, as opposed to a process which concerns itself solely with military colonization of the civilian sphere. One of the most important insights Geyer offers is that the civil sphere itself produces militarization – off-loading responsibility onto the military, while perhaps congenial, mistakes the entire nature of the process.

Geoffrey Best, in his contribution, offers a useful perspective on the specific issue of pre-World War I European militarization. He conceives of the core issue facing governmental and military leaders as being *the problem of bringing into the national armed forces and into conformity with the national readiness to fight the growing industrial, urban-based working class whose political and cultural preferences seemed likely to go against those of the ruling classes*.¹³ These understandings of militarization do much to move away from analyses of militarism which locate drives toward war in specific populations or social relations along the Imperial German model.¹⁴ These perspectives further highlight the possibilities in analyzing the process by which the Habsburg Monarchy organized itself for the expected outbreak of a general European war. Such an analysis holds the possibility of reconceptualizing both narratives of pre-war Habsburg politics and of narratives of general European militarization before the First World War.

Panslavism and Encirclement: Existential Threat and Mobilization Policy

The late Habsburg Monarchy was considered and considered itself to be the weakest great power in the Pentarchy, the five great powers who led Europe. The vibrancy of the other powers economically, their acquisition of immense colonial domains, and their expanding and modernizing militaries fueled contemporary worries that the Habsburg Monarchy was suffering from a malaise, and that its potential as a world or even a continental power was rapidly declining. Graf Paar, Kaiser Franz Josef's adjutant, wrote that foreign visits were greeted with comments that *these foreign guests were coming in order to see Austria one more time before it collapsed*.¹⁵ The confluence of Social Darwinist ideas of state power and international competition, capitalist crises and the ensuing ideas of domestic market saturation and a transition towards mercantilist colonial systems led

¹⁰ GILLIS, J. R. (ed.): *The Militarization of the Western World*. New Brunswick 1989, p. 4.

¹¹ GEYER, M.: c. d.

¹² *Ibid.*, p. 79.

¹³ BEST, G.: *The Militarization of European Society 1870–1914*. In: GILLIS, J. R. (ed.): c. d., p. 14.

¹⁴ See for example RITTER, G.: *The Sword and the Scepter: The Problem of Militarism in Germany 1–4*. Coral Gables 1970.

¹⁵ Cited in: RAUCHENSTEINER, M.: *Der Tod des Doppeladlers*. Graz – Köln – Wien 1993, p. 15.

to the emergence of an ideology of state power focused on colonial acquisitions and military assertiveness. The Habsburg Monarchy was falling farther and farther behind in precisely these areas.

The foundations for the Monarchy's perceived decline were several. Perhaps the most often cited are the Monarchy's structural weaknesses, such as *the complex dualistic construction of the many-peopled realm, which [...] through the nationality question created such problems connected with alliance and even with personal questions*.¹⁶ Maintaining the complex balance of ethnicities in Austria-Hungary was a virtually impossible task. Trying to keep Czechs, Germans, Hungarians, Poles, Ruthenes, Croats, Italians, Serbs, and Romanians both happy with domestic policy and away from external states with their revanchist interests in annexing their co-nationals never fully worked. These domestic cleavages made it difficult if not impossible to mobilize the internal strength of the Austro-Hungarian state for any purpose.

The Monarchy was also falling behind in military power. The 1911 defence budget for the Dual Monarchy as a whole, for instance, was a mere 420 million crowns, while that of its most likely opponent, the Russian Empire, was four times as much at 1650 million crowns and the Monarchy's unfaithful friend, Italy, spent 528 million crowns.¹⁷ This military weakness emerged more from the institutional limitations of the Habsburg political system than from the lack of latent or potential economic and demographic strength. As F. R. Bridge pointed out, *The eternal parsimony of the Austrian and Hungarian governments and their parliaments was an important cause of the weakness of the military forces [...] by 1913 Franz Joseph's subjects were spending more than three times as much money on beer, wine and tobacco than on the entire armed forces of the Dual Monarchy*.¹⁸ It may have been, as Croat representative Dr. Stojan put it, *sweet to die for one's fatherland*, but paying higher taxes for it was slightly more bitter.¹⁹

Dualism was chiefly at fault – the Hungarians demanded military and linguistic concessions to Magyars in the Imperial and Royal Army as the price for their assent to any military expansion, using their constitutionally required consent to the joint Imperial and Royal military budget as political leverage in their scorched-earth campaigns for complete autonomy.²⁰ The Imperial House, led by Franz Ferdinand, bitterly opposed concessions to the Hungarians, seeking to retain as much unity as possible in their fractious dominions, and thus the result was typically deadlock.²¹

The Monarchy's international standing was similarly at an almost all-time low. Foreign Minister Alois von Aehrenthal's annexation of Bosnia-Herzegovina in 1908 had managed to insult Russia, annoy Germany, and enrage Serbia, and thus *the immediate consequence of the annexation of Bosnia was the disgrace and isolation of Austria-*

¹⁶ Ibid.

¹⁷ ROTHENBERG, G.: *The Army of Francis Joseph*. West Lafayette 1976, p. 160.

¹⁸ BRIDGE, F. R.: *From Sadowa to Sarajevo: The Foreign Policy of Austria-Hungary 1866–1914*. Boston 1972, p. 23.

¹⁹ *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrates im Jahre 1912*. XXI. Session, V. Band. Wienn 1913, 21st Session, 128. Sitzung, 14th Dec. 1912, p. 6251. *Dulce est, pro patria mori*.

²⁰ LENDVAI, P.: *The Hungarians: A Thousand Years of Victory in Defeat*. Princeton 2003, p. 285.

²¹ ROTHENBERG, G.: c. d., p. 160.

Hungary.²² Though relations with the German Empire were patched up by virtue of the Germans' own isolation, Russian enmity was assured.²³

The Habsburg position in Europe was threatened more strongly by the outbreak of the First Balkan War, on the 8th of October, 1912, than by any event since the Napoleonic Wars. The various Balkan states, namely Bulgaria, Serbia, Greece, and Montenegro, declared war on the Ottoman Empire in an attempt to conquer the remainder of its European possessions. The Habsburg Monarchy, along with other European powers, notably France, unsuccessfully sought to prevent the outbreak of war as a destabilizing threat to the peace of Europe, but the weakness of the Habsburg position was apparent to everyone, and most of all to the Austro-Hungarians themselves. In the opening stages of the war, the Army Inspector in Sarajevo, Potiorek, pleaded for more troops to support his 10–12,000 men against the Serbian and Montenegrin armies, 230,000 strong.²⁴ Emperor Franz Josef considered the situation the direst for the Monarchy since 1866, and war nearly broke out several times, against both Serbia and Russia.²⁵ Russia in particular was seen as engineering an encirclement of Austria-Hungary meant to provoke war, dismembering the Monarchy in order to achieve a final victory for pan-Slavist ideology.²⁶

Austria-Hungary undertook a variety of military precautions in order to prepare for the possibility of Habsburg intervention in the Balkans or Russian intervention against the Habsburgs. The Imperial and Royal War Minister, Count Auffenberg, explained on the 14th of September that *there was no question of any direct military intervention [...] the treasury was empty and the army [...] was by no means prepared for action*.²⁷ Immediate rectification of Habsburg weakness was then necessary in order to head off war or to have some chance of success in case of its outbreak. Garrisons in Bosnia-Herzegovina were reinforced up to war strength, and in response to Russian partial mobilization in its western military districts the Habsburg I, X, and XI Corps were mobilized in full while the IV, VII, and XIII Corps were partially mobilized.²⁸ The Delegations, on the 29th of October, voted 250 million crowns, over half of the previous year's military budget, to defray extraordinary military expenditures, a sum which barely covered requirements.²⁹ A general war was barely averted when the Russian Czar cancelled the proposed mobilization of the Warsaw and Kiev military districts. The beginning of December, though, saw an upswing in Habsburg military preparations against Serbia, and the XV and XVI Corps were mobilized.³⁰ By the end of 1912 over 200,000 men had been mobilized on the Monarchy's borders.³¹

²² BRIDGE, F. R.: *The Habsburg Monarchy Among the Great Powers 1815–1918*. New York 1990, p. 288.

²³ Aehrenthal had originally promised the Russian foreign minister compensation in the form of support for the opening of the straits to Russian warships, but in actuality declared the annexation unilaterally. See DAILEY, K.: Alexander Isvolsky and the Buchlau Conference. *Russian Review* 10, January 1951, No. 1, p. 55–63.

²⁴ STEVENSON, D.: *Armaments and the Coming of War: Europe 1904–1914*. Oxford 1996, p. 254.

²⁵ *Ibid.*, 257–259.

²⁶ Untitled editorial in *Pester Lloyd*, 24th November 1912, *Morgenblatt*.

²⁷ BRIDGE, F. R.: c. d., p. 316.

²⁸ ROTHENBERG, G.: c. d., p. 166–167.

²⁹ *Ibid.*, 167.

³⁰ *Ibid.*

³¹ STEVENSON, D.: c. d., p. 259.

The implications of the First Balkan War for the Monarchy were tremendous. The 1904 coup in Serbia, in which the pro-Habsburg Obrenovic dynasty had been brutally overthrown and replaced with the anti-Habsburg and pro-Russian Karadjordjevic dynasty had converted Serbia into one of the most dangerous irredentas for the Monarchy in the Balkans.³² The First Balkan War, and especially the success of Serbian arms against the Turks, demonstrated that the Balkans were no longer Austria-Hungary's colonial sphere. Balkan states were now equipped with large and experienced armies, equipped with new weapons purchased from Russian, French, and even Austrian and German weapons manufactories, and their ties to Russia were becoming stronger. In late October, the then-Chief of the Habsburg General Staff, Baron von Schemua, compared the extraordinary and unexpected accomplishments of the mobilizations of the Balkan States to that of a *new Great Power on the southern flank*.³³ Austria-Hungary was isolated and encircled, with Russia forming a Balkan League around Serbia, Romania defecting to the Entente, and the Young Turks alienated by von Aehrenthal's annexation of Bosnia and Herzegovina.³⁴ The feelings of weakness and decline which wracked the Habsburg leadership, then, were well justified.

War Parties and War Politics: The Introduction of the War Production Law

There was thus a considerable amount of pressure to undertake measures aimed at restoring the Monarchy's ability to guarantee its own security and interests in the Balkans. It was in this milieu of war fever and war danger, of Russian mobilizations and Habsburg countermobilizations, of Albanian insurrection and Ottoman collapse, that the War Production Law was introduced. The War Production Law served as the capstone and most important element of a series of legislative reforms of the Habsburg military apparatus.

Even before the First Balkan War broke out, a series of long-overdue legislative acts had sought to streamline and rationalize the Habsburg military. The Austrian *Reichsrat*, in the summer of 1912, passed a new Army Law and a new Code of Military Justice. The new Army Law of July 5th, 1912, increased the annual contingent of recruits conscripted for the Common Army by 136,000 men, for the Landwehr for 20,715 men, and for the *Honvédseg* by 17,500, but in exchange the Hungarians extracted concessions reducing the service obligation from three years to two and allowed the *Honvédseg* to include artillery in its organization.³⁵ It also created a new category of labor obligation for conscripts. Article Seven decreed that *those who are not suited to actual combat duty but are suited to serving in a related capacity can be conscripted for such service in case of mobilization or a state of war*.³⁶ Those liable to service were any males of conscription age, which

³² JELAVICH, B.: *The Habsburg Empire in European Affairs 1814–1918*. Chicago 1969, p. 148.

³³ STEVENSON, D.: c. d., p. 256.

³⁴ SCHROEDER, P.: World War I as Galloping Gertie: A Reply to Joachim Remak. *The Journal of Modern History* 44, September 1972, No. 3, p. 337.

³⁵ ROTHENBERG, G.: c. d., p. 165. The Habsburg Military was divided into three main components, of which the Imperial and Royal Army was the most important element. Both Austria and Hungary both had their own military structures, the Austrian *Landwehr* and the Hungarian *Honvédseg*, though they functioned chiefly as a militia and reservist organization.

³⁶ *Reichsgesetzblatt für die im Reichsrath vertretenen Königreiche und Länder*. Wienn 1912, LIV. Stück, No. 128, p. 412.

at the outbreak of the First World War was defined as age twenty-one until age thirty-three.³⁷ These conscripts, though, were not civilian laborers but instead soldiers, so it represented less of a radical break with previous practices than the War Production Law.

With the collapse of the Habsburg position in Southeast Europe daily visible on the front pages of the Monarchy's newspapers, the legislative environment became more hospitable to military measures going beyond organizational issues. The Austrian *Reichsrat* itself was composed by the surprise election of June 1911, forced by the withdrawal of the Polish Club from Bienenrth's government. These elections were a resounding success for the Habsburg government, as government parties won resoundingly everywhere except Vienna, where Schönerer's German Radicals and the Social Democrats managed to defeat the leaderless Christian Socials.³⁸ Count Karl Stürgkh, Austrian Minister-President, *worked with a more subtle combination of parties drawn from almost all the different nationalities*, and thus it is somewhat more difficult to establish the how overwhelming the government's working majority in the *Reichsrat* was.³⁹ The main government opposition, though, especially in matters concerned with the security of the state, was the Social Democrats and in the 1911–1914 *Reichsrat* there were only 82 Social Democratic votes. Various other minor parties, such as the Croatian Pure Party of Right or the Young Czechs, were very unlikely to vote with the government but their small representation meant that they could be safely treated as negligible.⁴⁰

The Hungarian *Reichsrat* was much simpler to understand – there was Prime Minister István Tisza's National Party of Work, and then there was everyone else. The “united opposition” was not even physically present for the parliamentary sessions under discussion. Having been physically barred from the building, the parliament sessions gave them *the opportunity to hold a small demonstration in front of the police cordon [...] where Police Inspector Beniczyn politely informed them that those representatives excluded from the session must decline [verweigern] entrance.*⁴¹

The government draft of the War Production Law was written in haste by a committee under the auspices of the Ministry of National Defence [*Landesverteidigungsministerium*] and chaired by its Minister, Friedrich Freiherr von Georgi. It was also heavily influenced by the War Ministry and took into account input from a wide variety of different ministries.⁴² When Austrian Minister-President Count Stürgkh ascended to the podium, at one o'clock in the afternoon on the 28th of November, the crowd of reporters expected only a statement on the Ruthenian and Croatia obstruction that had slowed parliamentary business to a halt. In addition to pledging to not resort to extreme measures to break the obstruction, though, Stürgkh also announced that *the government intends to introduce three bills as soon as possible, on the quickest possible execution of which the government lays the greatest importance.*⁴³ These three bills, he went on, pertained respectively to the

³⁷ LOEWENFELD-RUSS, H.: *Die Regelung der Volksernährung im Kriege*. Wienn – New Haven 1926, p. 39, 43.

³⁸ HÖBELT, L.: „Well-tempered Discontent“: Austrian Domestic Politics. In: CORNWALL, M. (ed.): *The Last Years of Austria-Hungary*. Exeter 2002, p. 62.

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Ibid., p. 58.

⁴¹ Aus dem Reichstage. *Pester Lloyd*, 27th November, 1912. Abendblatt.

⁴² Die Militärvorlagen im österreichischen Abgeordnetenhaus. *Die Neue Freie Presse*, 3rd December 1912.

⁴³ Wichtige Erläuterungen des Grafen Stürgkh. *Pester Lloyd*, 28th November, 1912. Abendblatt.

welfare of the families of reservists called to service, the acquisition of horses for military purposes, and to the provision of quarters [*Ubikationen*] for mobilized troops.⁴⁴ Without access to his personal correspondence it is impossible to say for certain whether Stürgkh was intentionally misrepresenting the provisions of the War Production Law, though it is likely he was. Though the law certainly in some sense had to do with the provision of living space to mobilized troops, his description was deceptive. His intent was likely to shortcut consideration – he went on to request that the various party leaders to come to an agreement on the smooth progress of these bills that very day. The Social Democrats immediately gave voice to their intent to hinder the immediate direction of the bills to their respective committees without a plenary debate.⁴⁵

The *Pester Lloyd's* parliamentary correspondent incorrectly postulated that the War Production Law draft would not be introduced into the Austrian *Reichsrat*, since in his estimation the appropriate authority as enumerated in the draft already existed under Austrian Law.⁴⁶ In his assessment, the War Production Law draft was largely innocuous, and affected only measures necessary for the successful mobilization of the army. He further argued, as the Habsburg government later would, that it constituted merely a *filling up of a hole in our law code, as the executive power in extraordinary cases dispenses with every legality, in order to itself be able to energetically combat domestic unrest*.⁴⁷ The War Production Law would be presented to the Hungarian *Reichsrat* on the next day, Saturday, by the *Honvédség* Minister, Baron Hazai.⁴⁸

In Austro-Hungarian parliamentary practice, bills were drafted by the Habsburg ministers as representatives of the Emperor's executive power, and then submitted to the *Reichsrat* for consideration. In principle, it would then be subject to a first reading during plenary debate before being voted on by a plenum in order to refer the bill to the appropriate committee for consideration. The committee then debates, amends, and votes on the bill to refer it back to the plenary body for final debate. The final debate offers the opportunity for amendment, which is then followed by the second reading of the bill and the final vote. If successful, the Emperor then signs the bill into law. At this stage, then, the War Production Law was submitted to the Austrian *Reichsrat* for a first reading on Friday, the 29th of November, and to the Hungarian *Reichsrat* on the 30th of November.⁴⁹ The Austrian chamber, complying with Stürgkh's wishes, dispensed with a first reading of the bill. When submitted to the *Reichsrat*, though, the Ministry misrepresented the content of the bill, saying that the bill concerned only *certain personal services* rather than, as parliamentarian Dr. Hübschmann put it during the debate, a radical expansion of *the duties of the inhabitants of the State with respect to the military*.⁵⁰ As a consequence of the misrepresentation of the contents of the bill, the draft was routed to the Justice Committee for consideration before the plenary debate instead of to the Army Committee, where

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ Wichtige Ausnahmeverlagen. *Pester Lloyd*, 29th November 1912. Morgenblatt. The basis for this argument was apparently the requirement that insofar as possible measures which affected the joint institutions of the Monarchy be in force in both halves of the Monarchy.

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ Die Ausnahmeverlagen. *Pester Lloyd*, 29th November, 1912. Abendblatt.

⁵⁰ *Stenographische Protokolle*, c. d., 129th Sitzung, 17th – 19th December 1912, p. 6275.

it was duly taken up for consideration. The Justice Committee, though, was not to meet until the 3rd of December.⁵¹ The Hungarian bill was immediately and without fanfare forwarded to their Justice Committee for consideration, after the chamber unanimously consented to dispense with a first reading.⁵² The Hungarian Justice Committee took up the government's draft of the War Production Law on the 3rd of December. After Representative Gabriel Vargha announced that the government had assured him it would use the powers contained in the law *only in the most extreme emergency*, the bill was unanimously voted out of the committee unchanged.⁵³ It was then passed unchanged by the plenum in a special debate session, to be signed into law.

Even before the Austrian Justice Committee took up the draft for consideration, though, the draft *met with protest among the parties, which has been voiced as early as Friday*.⁵⁴ The *Neue Freie Presse* parliamentary correspondent was further of the opinion that *the harshness of the War Production Law will be perpetually discussed, and that it shall be pointed out that this draft, owing to the brevity of the process by which it was completed, represents no thoroughly considered and fully ripened work of legislation [...]*.⁵⁵ It did, however, read like an authoritarian wish list.

The initial draft of the War Production Law contained far-reaching provisions for sweeping military powers to be exercised over the entire civilian economy, provisions unique in pre-war Europe. The first article, in which the basis for the declaration of service obligations under the War Production Law was set out, limited the use of obligatory labor to those situations wherein the normal peacetime methods of acquiring goods and labor were unavailable or only to be acquired *with unreasonably large expenditure*.⁵⁶ No other restrictions were placed on the annunciation of labor obligations either temporally or substantively, which is to say that the War Production Law could in theory have been invoked in order to lower government expenditures in the normal run of peacetime events.

Article Two placed the authority to declare the War Production Law in effect in the hands of the Minister for National Defence, while Article Three limited demands under the War Production Law to crucial needs, which could only be placed on those capable of providing service and which would receive an *appropriate compensation*.⁵⁷ Articles Four and Eighteen provided the heart and soul of the bill. Article Four established a liability to personal labor obligation on the part of *all work-capable male civil persons who have not yet reached the fiftieth year of age*.⁵⁸ Article Eighteen extended to the state the ability to seize industrial or factory plants and operations, along with their labor forces, and to compel their continued operation.⁵⁹

⁵¹ Oesterreichischer Reichsrat. *Die Neue Freie Presse*, 3rd December 1912.

⁵² Aus dem Reichstage. *Pester Lloyd*, 30th November, 1912. Abendblatt.

⁵³ Aus den Ausschüssen. *Pester Lloyd*, 3rd December, 1912. Morgenblatt.

⁵⁴ Die militärischen Vorlagen: Voraussichtliche Aufforderung zur raschen Erledigung. *Die Neue Freie Presse*, December 3rd, 1912. The 3rd of December, 1912 was a Tuesday.

⁵⁵ Oesterreichischer Reichsrat. *Die Neue Freie Presse*, 3rd December 1912.

⁵⁶ *Beilagen zu den Stenographischen Protokollen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrates im Jahre 1912. XXI. Session, IX. Band.* Wienn 1913, Beilage 1730, p. 1: Regierungsvorlage.

⁵⁷ Ibid.

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ Ibid.

In view of this article, Article Six, which declared that laborers under the War Production Law were *obligated to remain in their previous service or labor relationship for the duration of the utilization of the concern (Unternehmen), until the collective or personal obligation to war service ends [...]*, represented at least the potential for a radical system of labor coercion, as entire factories or even industries could be seized under this article and their labor forces compelled to remain at their posts.⁶⁰ To further express the subordination of these workers, article nine decreed that civilians under the War Production Law *for the duration of their service [...] are subordinated to military justice and military discipline*.⁶¹ In this conception of labor service such unremarkable events such as changing jobs or absenteeism were to be interpreted through a framework of military discipline, and could thus be treated as abandoning one's post in wartime. Strikes at factories seized under the War Production Law were even more dangerous – such was the stuff of mutiny.

A New Sight Under the Heavens: Comparative Industrial Mobilization Measures

One of the key governmental justifications in defense of von Georgi's draft was that it drew heavily from previous measures enacted in civilized Europe. The government claimed that the War Production Law *leaned heavily on the German Imperial Law regarding War Service*.⁶² The three main legal norms contained in the Imperial German law were that the populace of the state were liable to provide goods and service to accommodate the effective prosecution of the war insofar as such prosecution could not be satisfied in other ways, that the burden of such provision ought be placed on the community as a whole, and that suitable compensation in the form of scrip was necessary.⁶³

Unlike the Austro-Hungarian War Production Law, though, the Wilhelmine Imperial Law Regarding War Service concerned itself exclusively with mobilization measures. While some of the legislative language in the War Production Law is reminiscent of Wilhelmine measures – notably the first two articles regulating the duration of the applicability of the law and the notionally exceptional nature of the measures therein – the natures of the two laws were very different.⁶⁴ The Wilhelmine law concerned itself with *acquisition* rather than production. It enabled the military to seize fodder, food, living quarters, transport, land, fuel, and even weapons and medical supplies.⁶⁵ What it did *not* do was enable the conscription and coercion of industrial labor. Clause 3 of Article 3 did provide for the provision of *that manpower available in the community for service as river pilots, guides, messengers, as well as for road, railroad, and bridge construction, fortification construction, and provision of river and harbor obstacles*.⁶⁶ Nowhere, though, did this law enable intervention in the civilian economy beyond the actual path of marching armies,

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ Ibid.

⁶² Beilagen, c. d., Beilage 1768 B: Erläuterungen und Begründungen zum Entwurfe des Gesetzes, betreffend die Kriegsleistungen, p. 18.

⁶³ Ibid.

⁶⁴ Germany. *Reichs-Gesetzblatt*, Berlin 1873, p. 129–137, §1–2.

⁶⁵ Ibid., §3.

⁶⁶ Ibid.

nor was it meant to. The Habsburg citation of the Wilhelmine law as the basis of the War Production Law functioned only to camouflage the extremism of the War Production Law.

The legal basis for Imperial German economic mobilization and organization in wartime was actually legislated in the 1851 Prussian Law of Siege, which under the Imperial Constitution became law for the entirety of Germany in 1871.⁶⁷ This law was utterly obsolete. Intended to provide for order and security in cities or small regions actually under interdiction from hostile forces, the majority of its provisions detail crimes, punishments, and military court proceedings.⁶⁸ In order to come into effect, it was *by drum roll or trumpet call to be announced*.⁶⁹ The relevant provision in the bill was Article 4, which ordered that *with the announcement of the state of siege the entire power is transferred to the military commander. The civil administration and community offices are obligated to obey the military commander*.⁷⁰

Though originally meant to address a limited and specific context, this law was used to vastly extend the authority of the German military at the outbreak of the First World War. In the 24 army districts of the Wilhelmine Empire, *the Deputy Commanding Generals [...] were given virtually dictatorial power in their respective districts. Acting as agents of the Emperor and responsible to him alone, they were assigned the task of maintaining the "public safety" in their areas of command*.⁷¹ Though these Deputy Generals were granted very wide powers, *the procurement of men, munitions, weapons, and other supplies for the field army were the sole responsibility of the Prussian War Ministry*, and the Deputy Generals were not answerable to the Prussian War Ministry.⁷² Chaos, then, was the result of German worship of the military. The Wilhelmine system of industrial mobilization for the First World War proceeded on an *ad hoc* basis in each of the 24 military districts, and it was not until the Auxiliary Service Law of December 5th, 1916 that the German *Reich* gained the legal powers over labor and industrial production contained in the War Production Law.⁷³

The other great powers had their own peculiar systems of armaments production, and like Germany and Austria-Hungary, their internal political and social structure played an important role in their war preparations. Imperial Russia, for example, entered the war without any fixed plan for industrial mobilization. Indeed, political conflict and administrative inefficiency prevented the Russian War Ministry from drawing on the full weight of Russian industrial capacity until 1916, preferring to rely instead on foreign orders.⁷⁴ This *ad hoc* industrial mobilization was primarily exercised through the accustomed methods of the pre-war era, which is to say the state placing orders primarily with the state-owned firms which constituted the vast majority of Russian armaments manufacturing.⁷⁵

⁶⁷ JAMES, H. G.: *Principles of Prussian Administration*. New York 1913, p. 238.

⁶⁸ HUBER, E. (ed.): *Dokumente zur deutschen Verfassungsgeschichte*. Bd. I. Stuttgart 1961, p. 415–419. Article 11, for example, specifies that the military court shall consist of five people, two of which were to be civilian judicial officials.

⁶⁹ *Ibid.*, p. 415, §3.

⁷⁰ *Ibid.*, p. 416, §4.

⁷¹ FELDMAN, G.: *Army, Industry, and Labor in Germany, 1914–1918*. Princeton 1966, p. 31.

⁷² *Ibid.*, p. 33.

⁷³ *Ibid.*, p. 247–249.

⁷⁴ STONE, N.: *The Eastern Front 1914–1917*. London 1975, p. 13.

⁷⁵ STEVENSON, D.: c. d., p. 34–35.

Republican France had similarly undertaken no formal preparations for the mobilization of French industry in case of war, and indeed no one in the government had given the matter much thought.⁷⁶ This oversight left provisioning the army in the hands of private industry free from government influence or intervention until 1915. The French Chamber of Deputies did pass a law granting the government the power to requisition industrial production in August of 1914, amending a previous law of 1877, but this power remained a potential threat rather than an operating principle.⁷⁷ Great Britain's Defence of the Realm Act, of the 27th of November, 1914, decreed it lawful for the Army Council *to take possession of and use for the purpose of His Majesty's naval or military service any such factory or workshop or any plant [manufacturing war materials]*, but this act neither foresaw any measures intervening in labor organization or coercion, nor appeared before the outbreak of the war.⁷⁸

Italian industrial mobilization measures were perhaps the most comparable to those of Austria-Hungary. Two decrees, in June and August 1915, established an industrial mobilization office headed by General Alfredo Dallolio which operated along military-bureaucratic lines. Unlike the British or French examples, Dallolio's office was established more or less explicitly to impose coercive discipline on industrial labor.⁷⁹ Like Austria-Hungary, Italy's focus on labor discipline reflected hostility to social democracy and partiality towards the maintenance of an aristocratic-corporatist political and economic system.⁸⁰ These measures in Italy only came, though, after the first year of war, and thus took advantage of the hard-won experience of the other belligerents. In 1912, then, the Austro-Hungarian War Production Law, far from being an unremarkable implementation of international legislative norms, was a unique and radical intervention into the entire economic sphere of the state. Though certainly reminiscent of the secondary industrial labor mobilization eventually undertaken by all major belligerents, this law was passed into law without the goad of the First World War.

Legislative Militarization: The *Reichsrat* Debate

The initial hurdle faced by the draft War Production Law was to be reported out of the Justice Committee to the plenary chamber. It was to the Justice Committee that the government presented its rationale for the provisions and necessity of the law, and thus the Committee debate offers the opportunity to examine the government view of the responsibilities and duties of the state to its citizens and of the citizens toward the state. Implicit in the state understanding of "citizen" treated here, though, is subordination, as the only body of people actually subject to its provisions were the laboring and parts of the peasant population.

⁷⁶ GODFREY, J.: *Capitalism at War: Industrial Policy and Bureaucracy in France 1914–1918*. New York 1987, p. 4.

⁷⁷ *Ibid.*, p. 45.

⁷⁸ Defence of the Realm Consolidation Act, 1914. MUN 5/19/221/8 (November 1914); available on-line on web-site http://www.nationalarchives.gov.uk/pathways/firstworldwar/first_world_war/p_defence.htm.

⁷⁹ TOMASSINI, L. – FROST, C.: Industrial Mobilization and the Labour Market in Italy during the First World War. *Social History* 16, January 1991, No. 1, p. 59–62.

⁸⁰ *Ibid.*, p. 62.

The government's initial defense for the introduction of the law followed a somewhat unusual course. The report began by arguing that *[i]t is a fact grounded in ethical feeling that the inhabitants of a state concerned with its defence have the natural consciousness of the immanence of their obligation to place their property and their blood at the service of the same in case of a threat of war.*⁸¹ The typical course of such a process, it continued, was to stand in defense of the state with weapon in hand, but labor service was a perfectly respectable and necessary way to render service to one's fatherland in time of war. This was not only a one-way relationship, though – the existence of the obligation of the individual to the state created a reciprocal relationship. The report recognized this, arguing *in this relationship [between the laboring citizen and the state], the state is obligated to take care that the willingness to sacrifice on the part of the population is taken into account only in so far as such willingness is within the bounds of what it is possible for them to achieve [Leistungsfähigkeit].*⁸² This reciprocal conception of labor obligation to the state and state concern for the demands placed on the citizens of the state represented the only real limitation on the state's power to arbitrarily control labor, but in the report justifying the bill as well as in the bill itself the only real concession to the citizen was *that the services provided will be compensated with public means according to the principles of equitability.*⁸³ Exactly what that would mean in practice was left entirely up to the government officials in charge of implementing the labor compensation process envisioned under Article Three.

The War Production Law was further made necessary, according to the government, by the arrival of a new kind of warfare. Mass warfare required mass labor mobilization, as troop mobilization brought with it the necessity for producing, acquiring, and transporting immense quantities of material. Due to this new necessity, the government argued, the wartime labor obligations which have been understood to be the responsibility of the citizens of the belligerent states since time immemorial required a legislative basis – *to regulate these state concerns in a legislative way is the intention of the presented draft.*⁸⁴

Counter-intuitively, then, the government argument was that the War Production Law was actually in the best interests of the Austro-Hungarian laboring classes, as acknowledging and regulating their pre-existing "natural" labor obligations to the state would allow the population to prepare for undertaking their duties before the outbreak of a war, as well as spreading the burden across the entire population instead of concentrating it on those who happen to be near the war zone on an *ad hoc* basis during the war.⁸⁵ The final plank of the government defense of the War Production Law was the assertion that other nations had also undertaken similar legislation, which assertion has already been treated.

The Justice Committee seated a government majority, with a German party politician, Dr. Stölzel, as position representative (*Berichterstatter*). Dr. Stölzel's defense of the bill offers a valuable perspective into the essentially statist and authoritarian perspective which the government majority took towards the War Production Law. His position was

⁸¹ Beilagen, c. d., Beilage 1768 B., p. 9.

⁸² Ibid.

⁸³ Ibid.

⁸⁴ Ibid. It is somewhat surprising, in light of later developments, that this line of argumentation received so little attention or concern.

⁸⁵ Ibid.

that the War Production Law was fundamentally unnecessary, since the state by virtue of emergency necessity could already seize any assets it wished to and compel any kind of service from its citizens. Citing Treitschke as an *acknowledged authority on such matters*, Stölzel argued along with the government that the citizens of the state were obligated to put their *possessions and belongings* (Hab und Gut) at the disposal of the state.⁸⁶ War, especially, in Stölzel's view, was an extraordinary state in which the typical ways of doing things no longer held. His metaphor was that of disaster, and he emphasized this view by saying, [*s]uch provision of service [...] should not be demanded of the populace when a great fire breaks out, when the state becomes embroiled in war?*⁸⁷

It was important for passage that the unprecedented and extremist nature of the War Production Law be minimized, and Dr. Stölzel was happy to oblige. In order to do this, he used two lines of argument. First, that the draft was not *a new thing in the cultured world (Kulturwelt)*, but was instead foreshadowed by similar legislation in Germany, France, and Italy, passed in the 1870's.⁸⁸ Second, that international law gave an occupying power on enemy territory all of the rights which the War Production Law would grant to the Habsburg government over its own territory, and that it was therefore self-evidently absurd to tie the government's hands in defending the state against an external enemy.⁸⁹ This argument is revealing of the dynamic at work. The symbolic move being undertaken here represents the Habsburg government as an occupying power *vis-a-vis* Habsburg industrial labor, and implicitly justifies coercive labor discipline by identifying Habsburg labor with an internal enemy.

Against the specter of forced labor under Article Six of the War Production Law, Stölzel launched a broadside against his critics. When they spoke of personal freedom, he regarded it as an attack on the Austrian State, as *the enemy power will not concern itself with your freedoms*.⁹⁰ Further, rather than being directed against freedom, Article Six was directed against traitors trying to bring down the army and the state, namely the industrial proletariat. It was meant, he said, *for the case of the appearance of those traitors to their fatherland who ought work in the factory and could hinder the provision of timely goods to the army*.⁹¹ Better to have war-time labor subordination legislated, he claimed, than to have the government be forced to coerce labor in an *ad hoc* way. He went on to deny that the bill was unconstitutional.⁹²

The government had also gone to pains to underscore the constitutionality of the law, and had called upon the noted Austrian constitutional scholar Heinrich Lammash, then sitting in the upper chamber of the legislature and later to preside over the dissolution of the Habsburg Monarchy in 1918, to provide a rescript testifying to the constitutionality of the law. Articles Four and Six of the Austro-Hungarian Constitution held that *the mobility of labor and of property within the borders of the state shall not be liable to restriction*

⁸⁶ Beilagen, c. d., Beilage 1768 A.: Einleitender Bericht des Berichterstatters Dr. Stölzel in der Sitzung des Justizausschusses von 3. Dezember 1912, p. 1.

⁸⁷ Ibid., p. 2.

⁸⁸ Ibid. As previously noted, this was not actually the case.

⁸⁹ Ibid., p. 3.

⁹⁰ Ibid., p. 4.

⁹¹ Ibid.

⁹² Ibid.

and that [e]very citizen can make his dwelling and domicile at any place in the territory of the state, acquire property of every kind, and dispose of it as desired as well as exercise every right of inheritance consistent with legal restrictions.⁹³ It would naturally seem that nationalization of property, forced labor, and cancellation of the right to labor mobility would contradict these clauses, but Lammasch's report held that the War Production Law was not in fact in violation of the constitution, as the Austrian Constitution itself allowed for the suspension of its provisions in times of emergency, such as in a time of war, under Article Twenty.⁹⁴ Thus reassured, the government majority on the Justice Committee proceeded to steamroll the minority and pass the draft on to the plenary session.

The minority position, spearheaded by the German Social Democrats Drs. Renner and Hübschmann and the Polish Social Democrat Dr. Liebermann, was not totally ignored, but in the final calculation their intervention was not decisive in changing the text of the draft. They did succeed in inserting three changes into the text, two major and one minor. The most important alteration came in Article One, where the phrase *for the duration of a threatening or actual war* was inserted after the first clause.⁹⁵ This change shifted the necessary condition for the War Production Law to come into effect from a simple state of mobilization, such as was actually in effect over large areas of the Habsburg Monarchy during the debate, to that of an imminent danger of war or a declared war. This in essence prevented the War Production Law from coming into effect in peacetime in order to circumvent restrictions on strike breaking or to simply allow the government to supply the military more cheaply. This was not a minor concession. As Opposing Speaker (*Kontraredner*) Hanusch was later to argue in the plenary session, without revision in the first Article the War Production Law could never have been capable of becoming law – *such would be a military dictatorship in peacetime*.⁹⁶ Of course the law as accepted represented a military dictatorship in time of war, but such was at least slightly less odious than in peacetime. Whether he was correct in his argument that this revision was necessary for passage or not is difficult to establish.

The second major concession which Renner wrung out of the Justice Committee was an alteration of Article Four, on personal labor liability, adding the phrase *only outside of the line of fire* to the end of the first clause regulating service, thus limiting labor obligation to behind the front line.⁹⁷ In so doing, the Social Democrats not only assuaged fears that the War Production Law would create a sort of shadow *franc-tireur* organization in contravention to the laws of war but also secured a considerably more compelling guarantee against War Production Law laborers being captured or killed by belligerent foreign armies. The final concession was also in the fourth Article, declaring that younger persons were to be conscripted for labor purposes before older persons if at all possible, which, while certainly an improvement, played little part in the core of the bill.⁹⁸

⁹³ *Reichs-Gesetzblatt für das Kaiserthum Österreich*. Wienn 1867, LXI. Stück, No. 142, p. 395–96.

⁹⁴ Beilagen, c. d., Beilage 1768 C: Gutachten des Universitätsprofessors Hofrat Dr. Lammasch betreffend des Kriegsleistungsgesetz, p. 25.

⁹⁵ Beilagen, Beilage 1768: Gesetzentwurf, p. 7.

⁹⁶ Stenographische Protokolle, c. d., 129th Sitzung der XXI. Session, p. 6390.

⁹⁷ Beilagen, c. d., Beilage 1768, Gesetzentwurf, p. 8.

⁹⁸ *Ibid.*

These changes were, however, only accepted because they were acceptable to the government, and a whole series of minority motions were dismissed out of hand as unacceptable. Among these were a motion from Drs. Diner, Renner, and Liebermann to prohibit allied states from making direct demands on the Habsburg population as Article One would allow.⁹⁹ Drs. Witt, Liebermann, and Renner moved to change Article Two to require the entire ministerial cabinet to agree in order to bring the War Production Law into effect.¹⁰⁰ Drs. Hübschmann, Witt, and Bukvaj moved that the government be required to account for its use of the War Production Law to the *Reichsrat* at the end of the period of its effectiveness.¹⁰¹ Drs. Dnistrianskij, Okunowsky, and Liebermann moved to amend Article Three to guarantee that *the minimum necessary for existence shall not be called into question* for the laborers.¹⁰² All failed, foundering on government opposition.

The Justice Committee Report to the plenary session, submitted on the 14th of December, 1912, took the government position more or less entirely.¹⁰³ The core of the report was the Committee's conclusion that the War Production Law was the codification of previously existing emergency powers, and that the state had the right to mobilize the entire civil and economic potential of its citizens to defeat external or internal threats.¹⁰⁴ The Committee further concluded that the draft's limitations on personal and property rights were legitimate in view of the emergency suspension clause (Article 20) in the Austro-Hungarian Constitution, and, covering all their bases, declared that in any case rights were a legal construct and thus certainly not inviolable.¹⁰⁵

In defense of their rejection of the vast majority of the minority's motions, the report cited the government's argument that the War Production Law was a war measure affecting the entire realm and thus must be accepted as written in both halves of the Monarchy. As Hungary's rubber-stamp parliament had already unanimously passed the bill in its original form, this argument then produced pressure to accept the measure without amendment in order to assure the unity of military administration in time of war. The Minister for National Defence, von Georgi, assured the Committee that the law would be carried out in a way which took their concerns into consideration, but strongly opposed attempts to tie the government's hands by actually changing the text of the law.¹⁰⁶ From the original submission of the bill through the Justice Committee session, then, the government remained committed to stampeding the War Production Law through the *Reichsrat* with a minimum of transparency and certainly with a minimum of alterations.

Substantively, the Justice Committee debate led to several important changes in the War Production Law, but the changes were preventative in character rather than fundamental. The core of the bill, which is to say the virtually unlimited personal and industrial labor obligations in service of the Habsburg military, remained unchanged. The government

⁹⁹ Ibid., p. 25.

¹⁰⁰ Ibid., p. 26.

¹⁰¹ Ibid., p. 27.

¹⁰² Ibid.

¹⁰³ Stenographische Protokolle, c. d., 127th Sitzung der XXI. Session, p. 6237.

¹⁰⁴ Beilagen, c. d., Beilage 1768: Justizausschuss Bericht, p. 1.

¹⁰⁵ Ibid., p. 2.

¹⁰⁶ Ibid., p. 4.

did accept limitations of this power to wartime, but it is unlikely that Emperor Franz Josef would have agreed to the sort of centralized military dictatorship which would have resulted from the application of this power in peacetime. His formative experiences of rule were shaped by the traumatic experiences of defeat and humiliation, against France and Sardinia in the 1859 Austro-Sardinian War and against Prussia in the 1866 Austro-Prussian War, both of which spelled the end of Habsburg protectorates first in Italy and then in Germany. As a result, his ideological orientation was towards stasis. Franz Josef, *having already lost much, deliberately avoided losing still more.*¹⁰⁷ More, his personality and style of rule militated against dramatic or aggressive policy maneuvers. As one of his recent biographers argued, *his was a mind attuned to routine and rules, with an inborn distrust of experiment and improvisation which became more marked with age.*¹⁰⁸ It is possible that the Habsburg army leadership had hoped to sneak a military dictatorship into Habsburg society through the back door, as the new army leadership, marked by Conrad von Hötzendorf's gospel of national regeneration through aggression and supported by his political patron, Franz Ferdinand, had proceeded to push for a militarization of the Monarchy's affairs along authoritarian lines ever since the turn of the century, as well as constantly demanding war in response to every crisis and setback in foreign affairs, primarily against Italy, Serbia, or frequently both.¹⁰⁹ Any such attempt, though, would have foundered on Hungarian opposition in the Delegations and thus the addition of the clause prohibiting it cannot be considered a tremendous defeat for the government.

The plenary debate over the War Production Law began two weeks after the Justice Committee debate, due to delays and obstructionary tactics in the debate over the state budget. The *Reichsrat* was not functioning at peak efficiency, and indeed obstructionary tactics were calling the continued operation of the then-constituted body into question.¹¹⁰ The obstructionary parties, chiefly the Ruthenes and the Czech Radicals, were also part of the minority opposition opposing the War Production Law, but the chief opposition was the Social Democratic parties of Austria.

The plenary debate revolved around social democratic condemnations of the War Production Law as being anti-democratic and being aimed at destroying the industrial working class in Austria, as intuition would suggest. The majority's response glossed over the anti-labor nature of the bill, regarding labor's rightful place as one of subordination, and resorted to appeals to patriotism and invocations of the specter of military defeat.

The previous plenary debate, on a bill to grant the military the power to seize horses and transportation for mobilization purposes, shortly turned into a prelude to the War Production Law debate, as might well be expected, since the Law Regarding the Seizure of Horses and Means of Transport was largely a redundant version of several articles of the War Production Law.¹¹¹ Minority position representative Refel in this debate accused the Justice Committee of being stuffed with the "super-patriots" from each party,

¹⁰⁷ WILLIAMSON, P. R.: *Austria-Hungary and the Origins of the First World War*. New York 1991, p. 29.

¹⁰⁸ VAN DER KISTE, J.: *Emperor Francis Joseph : Life, Death and the Fall of the Habsburg Empire*. Gloucestershire 2005, p. 92.

¹⁰⁹ WILLIAMSON, P. R.: c. d., p. 49. For a more in-depth discussion of Conrad von Hötzendorf's radical militarism, see SONDHAUS, L.: *Franz Conrad von Hötzendorf: Architect of the Apocalypse* (Boston 2000).

¹¹⁰ Die Beratungen des Reichsrats. *Die Neue Freie Presse*, December 16th, 1912.

¹¹¹ Stenographische Protokolle, c. d., 21st Session, 128th Sitzung, 14th Dec. 1912, p. 6243.

willing and eager to rubber-stamp government bills.¹¹² He emphasized that the government was exaggerating the urgency and importance of these bills. Interestingly, he also termed the War Production Law a bill to establish state socialism, since under its provisions the military, and thus by extension the state, would exercise total control over all aspects of the economy.¹¹³ He further argued that those who decide on matters of war and peace should also contribute to the war – in the War Production Law, the wealthy are concerned only with the question *do I profit by mobilization or do I not?*¹¹⁴ If, though, the bill is understood as not only providing for security but also for re-entrenching pre-existing power relationships, the bill's solicitude towards the propertied classes becomes an intentional rather than incidental effect.

The Czech Social Democrat, Representative Erner, continued Refel's line of thinking, arguing that the War Production Law *laid the populace and their property forward as a sacrifice [Opfer] to the state.*¹¹⁵ In the course of his speech, he was interrupted by the German Nationalist Representative, Neuntafel, who besmirched his patriotism and that of his party, and in his response Erner argued that he and his party would wish that *patriotism would not always be conflated with the rattling of sabers and the belief that only force secures the power of the state.*¹¹⁶ For Erner, the state was meant to serve the interests of its people, and therefore he and his party must oppose the War Production Law on behalf of the lower classes, those who elected them. The government's response to labor unrest, after all, would be to suppress it with *the bayonet, with weaponry, with military force.*¹¹⁷

The majority representatives represented a thoroughly authoritarian and statist position. Dr. Stojan presented another disaster metaphor, arguing that the War Production Law was like fire insurance – a burden, but better than incineration. The burden which the draft placed on the public, though, was lightened by the fact that *it is sweet to die for one's fatherland.*¹¹⁸ Ritter von Haller further argued that the Social Democratic opposition was irresponsible in failing to grant the state *that which is necessary for its maintenance [...] we are conscious that this law is necessary for the army and its battle-readiness.*¹¹⁹ State patriotism, then, came to be defined in a very narrow way, one which emphasized not only allegiance to the Dual Monarchy but also support for its then-current social and political order.

The rest of the plenary debate over the War Production Law played out along similar lines, though with the admixture of a number of different issues. Dr. Hübschmann accused the government of mis-representing the bill by denying that it expanded the populace's military obligations, while Dr. Stölzel complained of obstructionary tactics and urged an acceptance of the state's *codification of the state's emergency rights in*

¹¹² Ibid., p. 6245.

¹¹³ Ibid., p. 6244. As a critique it seems strange for a Marxist, but the hegemony of the military was not quite as congenial to the Austro-Marxists as the hegemony of the proletariat.

¹¹⁴ Ibid., p. 6245.

¹¹⁵ Ibid., p. 6248.

¹¹⁶ Ibid., p. 6249.

¹¹⁷ Ibid., p. 6250. He was right, as the First World War was to demonstrate.

¹¹⁸ Ibid., p. 6251. *Dulce est, pro patria mori.*

¹¹⁹ Ibid., p. 6252.

wartime.¹²⁰ In defense of the government's ability to seize industries and compel labor, Dr. Stölzel again quoted that *the welfare of the commonwealth is the supreme law*.¹²¹ How that commonwealth would be defined, though, he left unstated. The position representative for the Polish Social Democrats, Dr. Liebermann, accused the military of bringing the law out *with a great hullabaloo [Gekrach]* in an attempt to stampede the *Reichsrat* into handing over the realm to the military in their panic.¹²² In his words, the draft created a situation in which *in the state of war every military commander would have the right to administer and dispose of the freedom, property, and lives of every citizen of the state until their fiftieth year of life*.¹²³ The subordination of the entire population to military discipline and military justice was especially odious to Liebermann, and indeed to most of his colleagues. The War Production Law, under Article Six, as the German Social Democrat Ferdinand Hanusch noted, would usher in an era of total war and economic dislocation, and lead to the military seizing entire industries under the War Production Law. Such seizure *would have the result that the workers shall be transformed into helots* and that the draft was a return of serf labor, or Robot.¹²⁴ While an odious outcome for Social Democrats, the return of the Robot would be by no means uncongenial to many Habsburg elites.

Such arguments achieved no purpose and made no difference, despite their general accuracy. Although minor parties organized several attempts to mobilize obstruction against the passage of the bill or at least to force acceptance of minority revisions, the draft War Production Law was accepted on the second reading without amendment.¹²⁵ The Austrian Minister-President, Count Stürgkh, had railroaded the *Reichsrat* with *the threat and the whip of Article Fourteen [of the Austrian Constitution]*, which gave the Emperor the power to dissolve the *Reichsrat* and promulgate laws on his own authority in an emergency.¹²⁶ Ferdinand Hanusch, speaking for the largest bloc of opposition voters in the *Reichsrat*, cited the credible threat of promulgation under Article Fourteen as the reason why the Social Democrats were unable to deploy obstruction to prevent the passage of such a bill.¹²⁷

Conclusion

The passage of the War Production Law gave the state the right to essentially nationalize any industrial or commercial operation deemed important for war production. This process converted the workers employed by the nationalized concerns into militia laborers subject to military discipline and military courts. These workers were no longer employed by capital in a free labor market, but were instead in a state of involuntary servi-

¹²⁰Ibid., p. 6275.

¹²¹Ibid., p. 6280. *Salus rei publicae suprema lex esto*.

¹²²Ibid. He was likely correct.

¹²³Ibid., p. 6282.

¹²⁴Ibid., p. 6390.

¹²⁵Ibid., p. 6424.

¹²⁶Ibid., p. 6281.

¹²⁷Ibid., p. 6393.

tude, subordinated directly to the military. Disobedience became treason, changing jobs became desertion, and striking became mutiny. The outbreak of the First World War saw the widespread application of the War Production Law. Important war industries were nationalized whole-sale in late July, 1914, and their entire workforce placed under military discipline and forbidden to leave.¹²⁸ This created a system under which labor service became equivalent, in the legal sense, with military service. Motivated by the need to mobilize citizenry on behalf of the war effort and driven by the Habsburg military's grandiose conceptions of military necessity, this system was zealously enforced by a military establishment pre-disposed to radical solutions and contemptuous of the citizens of the Habsburg state. The War Production system further sought to exercise the coercive power of the state to mobilize the productivity of industrial labor without legitimating their demands or giving them claim to be equal members of the civic polity. The criticisms of the War Production Law's opponents were almost prophetic.

Ironically, though, in all the major Social Democratic parties the leadership announced itself loyal to Emperor and Fatherland and supported the war effort with all their power.¹²⁹ The German Social Democratic party leadership, for example, exhorted their followers to *show that the men of the class struggle will also give their last breath in service to the flag!*¹³⁰ Though the left wings of the ethnically divided Austrian Social Democratic parties did contain members who urged a general strike against the war in solidarity with the European working class, they failed to carry the day.¹³¹ Indeed, by 1917 Social Democratic political organizations had become fully integrated into the state and formed an indispensable prop to its authority.¹³²

The War Production Law did, then, succeed in creating an alternative militarization regime which both substantially strengthened the military potential of the Habsburg state and drew upon industrial labor without interfering with pre-existing political and social power relations. Taking advantage of a very government-friendly *Reichsrat*, credible fears of war against Serbia, Russia, or both, and solicitude to Hungarian opposition to expansion of real army strength, the Habsburg government radically reoriented its wartime industrial mobilization measures in a way unprecedented in Europe. The Dual Monarchy, then, became the first state in Europe to orient its war mobilization measures forward towards an era of industrial total war instead of either backward to the both excessive and counterproductive measures with which Germany sought to refight the Napoleonic Wars, or, like Russia, France, and Great Britain, to business as usual.

¹²⁸ HAVRLANT, M. and others: *Dějiny Ostravy: Vydáno k 700. výročí založení města*. Ostrava 1967, p. 401.

¹²⁹ See for example the Vienna Police Directorate's report of Nov. 8th, 1914 on the position of the German party leadership in Vienna. Österreichisches Staatsarchiv Wien, Allgemeine Verwaltungsarchiv, Mdl 22i.g.16282, reprinted in NECK, R.: *Arbeiterschaft und Staat im Ersten Weltkrieg 1914–1918*. Vienna 1964, p. 8–11.

¹³⁰ HANUSCH, F. – ADLER, E. (eds.): *Die Regelung der Arbeitsverhältnisse im Kriege*. Wien 1927, p. 3.

¹³¹ Austro-Hungarian Social Democracy was split between German, Czech, Yugoslav, Italian, and Polish parties. See KUPRIAN, H. J. W.: *On the Threshold of the Twentieth Century: State and Society in Austria before World War I*. In: STEININGER, R. – BISCHOF, G. – GEHLER, M. (eds): *Austria in the Twentieth Century*. New Brunswick 2002, p. 23.

¹³² HAUTMANN, H.: *Hunger ist ein schlechter Koch. Die Ernährungslage der österreichischen Arbeiter im Ersten Weltkrieg*. In: BOTZ, G. (ed.): *Bewegung und Klasse: Studien zur österreichischen Arbeitergeschichte*. Wien – München – Zürich 1978, p. 677.

Zusammenfassung

„Gut und Blut für's Vaterland“:

Habsburgische Militarisierungspolitik und das Kriegsleistungsgesetz von 1912

John Robertson

Das grundlegende Thema dieses Buches stellt die Annahme und Wirkungskraft des Kriegsleistungsgesetzes von 1912, das ein prinzipielles Rechts- und Kriegsdokument des Habsburgerreiches darstellt. Damit versuchte die habsburgische Politik einen Ausgleich zwischen eigener Dysfunktion einerseits und der Sicherheit in Europa andererseits zu finden. Mit dieser Gesetzgebung wurde zugleich ein Versuch unternommen, eigene militärische Schwäche mit Hilfe von allen möglichen Mitteln zu überwinden. Die Rüstungsindustrie wurde angekurbelt, darüber hinaus auch die Wehrpflicht erweitert. Es erfolgten strukturelle Änderungen auf der ganzen politischen Ebene. Die genannte Gesetzgebung hat dem Staat ermöglicht die ganze Industrie und Arbeitskraftpotenzial eigenem Bedarf zu unterordnen. Alle Betriebe mit ihren Arbeitern wurden der allmächtigen Hand des Staats unterordnet, dabei bereits in der Friedenszeit, im Unterschied zu den anderen europäischen Großmächten. Diese industrielle Mobilmachung ist wohl auch als integraler Bestandteil eines Prozesses zu verstehen, der alle kriegführende Mächte betraf. Thematisiert wird wohl auch die Parlamentsdebatte zwischen den Anhängern und den Gegnern des Kriegsleistungsgesetzes, in dessen Rahmen der Staat sowohl mit dem Attribut vaterländisch, als auch autoritär, verbunden wird.

Príspevok k dejinám tretieho protektorátneho transportu do Niska po príchode na Slovensko¹

EDUARD NIŽŇANSKÝ

Nižňanský, Eduard: Contribution on the History of the Third Protectorate Transport to Nisko after Coming to Slovakia

In February 1940, a transport of 105 Jews was despatched from Sosnowiec to Slovakia. It consisted of persons who had been deported from Ostrava to Nisko and back to Sosnowiec in November 1939 (Transport Nr. 3), chiefly Polish citizens who lived in Czechoslovakia before WWII. The Slovakian authorities consisted to an interim stay of these people, hoping that they would soon emigrate, but it turned out to be impossible. They were taken to Vyhne (district Nová Baňa) and put up in the health resort buildings confiscated from a Jewish owner. The camp's inmates received their subsistence from American Joint and the rigours were not exceedingly harsh (they could receive a pass enabling them to receive treatment or to work outside the camp and a kindergarten and school were set up for the children). In 1942, Vyhne was transformed into a labour camp and its inmates had to work in workshops for free. In 1942 one part of the inmates avoided deportations to death camps (Auschwitz, district Lublin). The Vyhne camp operated until the outbreak of the Slovak National Uprising (August 1944). At this time it is not possible to determine how many of its inmates the war survived.

Key words *World War II * holocaust * Jews * transports * Slovakia * Nisko * Vyhne*

Contact *Katedra všeobecných dejín FF UK Bratislava; niznanskyedo@stonline.sk*

Židovský tábor vo Vyhniach² bol síce najmenším táborom na Slovensku, ale v jeho dejinách nachádzame všetky možné polohy prenasledovania Židov v čase II. svetovej vojny. Od neistoty „experimentálnych“ deportácií akcie Nisko, k pokusu o útek z dosahu nacistov prostredníctvom emigrácie, až k neistote židovského pracovného tábora, z ktorého ich mohli deportovať (a aj reálne deportovali) do táborov, odkiaľ pre väčšinu z nich nebolo

¹ Štúdia vznikla v rámci APVV 0 352-07 *Slovensko-nemecké vzťahy 1938–1945 v dokumentoch*.

² Údaje o tomto tábore nájdeme v prácach: NIŽŇANSKÝ, E. – BAKA, I. – KAMENEC, I. (eds.): *Holokaust na Slovensku 5. Židovské pracovné tábory a strediská na Slovensku 1938–1944*. Bratislava 2004; KAMENEC, I.: *Po stopách tragédie*. Bratislava 1991; TENŽE: *Vznik a vývoj židovských pracovných táborov a stredísk na Slovensku v rokoch 1942–1944*. *Nové Obzory* 8, 1966, s. 15–38. LIPSCHEER, L.: *Židia v slovenskom štáte 1939–1945*. Bratislava 1992, s. 105n., 161n.; NEUMANN, O.: *Im Schatten des Todes*. Tel Aviv 1956, s. 127; NIŽŇANSKÝ, E.: *Akcia Nisko a židovský tábor vo Vyhniach*. In: NIŽŇANSKÝ, E. – PETRUŇ, P. (eds.): *V premenách stáročí*. Zvolen 2001, s. 101–112; NIŽŇANSKÝ, E.: *Die Aktion Nisko, das Lager Sosnowietz und die Anfänge des Judenlagers in Vyhne (Slowakei)*. *Jahrbuch für Antisemitismusforschung* 11, 2002, s. 325–335; TENŽE: *Akcia „Nisko“: Obóz dla Żydów w Vyhniach (w Slowacji)*. *Kwartalnik Historii Żydów / Jewish History Quarterly*, č. 4 (200), 2001, s. 566–574; TENŽE: *Začiatky židovského tábora vo Vyhniach v dokumentoch*. *Studia Historica Nitriensis* 9, 2001, s. 219–250.

návratu. V poslednej fáze vojny v zime 1944/1945 sa mnohí z tábora stretli zoči-voči aj s vraždením Einsatzgruppe H.

Dejiny tábora môžeme rozdeliť na dve základné etapy:

- etapa: od 8. 2. 1940 do 14. 2. 1942 – existencia vysťahovaleckého tábora pod názvom „Židovská vysťahovalecká skupina“.
- etapa: od 14. 2. 1942 do konca jeho existencie po začiatku SNP – židovský pracovný tábor.

Vznik tohto tábora v roku 1940 je bezprostredne spojený s prvými deportáciami v nacistickom Nemecku, s akciou Nisko.³

V prípade akcie Nisko išlo o prvý organizovaný pokus „riešenia“ židovskej otázky deportáciami Židov na územie Generálneho gouvornementu, do oblasti Nisko na Sane. Z Viedne, Ostravy a Katovic bolo do tejto oblasti vypravených spolu 6 transportov. Deportovaní Židia tu mali vybudovať tábor, v ktorom mali byť postupne sústredení ďalší Židia. Celú akciu Nisko môžeme z hľadiska intencionalistického chápať ako prípravu budúcich transportov do táborov smrti. Išlo o vytváranie „logistiky“, formovanie spojenia medzi rozličnými represívnymi zložkami, dopravnými a zabezpečovacími službami, ale aj židovskými miestnymi organizáciami, ktoré sa už týchto prvých deportácií museli zúčastniť. Prepojenie týchto deportácií bolo aj personálne. V pozadí už vtedy stál Adolf Eichmann, ktorý neskôr organizoval deportácie do táborov, odkiaľ pre väčšinu už nebolo návratu. Eichmann získal túto pozíciu ako skúsený organizátor násilnej emigrácie, ktorú ako vedúci Centrály pre židovské vysťahovalectvo vo Viedni začal realizovať už po anšluse Rakúska.⁴

Založenie tábora vo Vyhniach súvisí s udalosťami okolo siedmeho transportu do Niska (tretieho transportu z Protektorátu). Tento odišiel do Niska 1. 11. 1939 z Ostravy, ale za riekou San sa už nedostal z dôvodu padnutej drevenej provizórnej lávky cez San pri obci Zarzecze. Podľa M. Kárného transport tvorilo 317 mužov, ktorých 28. 10. 1939 odovzdalo pražské gestapo ostravskej služobní gestapa na vyvezenie do Niska. M. Kárný uvádza, že išlo o Židov s poľskou štátnou príslušnosťou alebo o Židov poľského pôvodu.⁵ Transport

³ Bližšie pozri napr. BORÁK, M.: *Transport do tmy : První deportace evropských Židů*. Ostrava 1994; TENŽE: *První deportace evropských Židů*. Ostrava 2009; GOSHEN, S.: Eichmann und die Nisko-Aktion im Oktober 1939 : Eine Fallstudie zur NS-Judenpolitik in der letzten Etappe vor der „Endlösung“. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 29, 1981, č. 1, s. 74–96; TENŽE: Nisko – ein Ausnahmefall unter den Judenlagern der SS. *Tamtěž* 40, 1991, č. 1, s. 95–106; KÁRNÝ, M.: Akce Nisko : Konec před začátkem. *Židovská ročenka 1988/1989*, s. 107–114; TENŽE: Nisko in der Geschichte der „Endlösung“. *Judaica Bohemiae* 23, 1987, č. 2, s. 69–84; MOSER, J.: Verfolgung der Juden. In: *Widerstand und Verfolgung in Wien 1934–1945 III*. Wien 1975, s. 194–326; TENŽE: The First Experiment in Deportation. In: *Simon Wiesental Center Annual*, 1985, č. 2, s. 1–30; NESLÁDKOVÁ, L. (ed.): *Akce Nisko v historii „konečného řešení židovské otázky“*. Ostrava 1995; PŘIBYL, L.: Osudy třetího protektorátního transportu do Niska. *Tereziánské studie a dokumenty 2000*. Praha 2000, s. 309–348.

⁴ Pozri napr. ANDERL, G.: Die „Zentralstellen für jüdischen Auswanderung“ in Wien, Berlin und Prag – ein Vergleich. *Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte* 23, 1994, s. 275–299; MOSER, J.: Die Zentralstelle für jüdische Auswanderung. In: *Der Pogrom 1938 : Judenverfolgung in Österreich und Deutschland*. Wien 1990, s. 96–100; *Völkischer Beobachter* (Wiener Ausgabe), 14. 5. 1939, s. 1; článok Der Erfolg planmäßiger Arbeit. Bisher 100 000 Glaubenjuden aus der Ostmark ausgewandert. Erfreunlicher Fortschritt der Entjudung vo Österreichisches Staatsarchiv Wien (ÖStA), Archiv der Republik, fond 04/2 Bürckel/Mat., 1762/2.

⁵ KÁRNÝ, M.: „Konečné řešení“ : *Genocida českých židů v německé protektorátní politice*. Praha 1991, s. 45. M. Borák uvádza, že v siedmom transporte bolo 322 mužov dodaných predovšetkým z Prahy. Pozri BORÁK, M.: *Transport do tmy*, s. 104.

sa preto dočasne ocitol v Hornom Sliezku v meste Sosnowiec. Podľa dialnopisu Eichmannovho dopravného dôstojníka F. Novaka z 3. 11. 1939 z Katovic do Ostravy by bolo možné tvrdiť, že sa spočiatku predpokladalo opätovné vyvezenie Židov za riekou San.⁶ K tomu však už nedošlo – iste aj preto, že celá akcia Nisko bola už vtedy postupne likvidovaná. Židov zo siedmeho (tretieho) transportu v Sosnowci dočasne umiestnili v prechodnom tábore, ktorý vytvorili v uvoľnenej hale Schönovej továrne, ktorú obohnali ostnatým plotom. Vznikol tak prvý koncentračný tábor v Sosnowci strážený SS. Židia museli pracovať v jeho okolí. Stravu im zaistovala židovská náboženská obec v Sosnowci.⁷

V doterajšej literatúre, okrem štúdie Příbyla,⁸ existujú len drobné zmienky o tom, že Židia z tábora v Sosnowci sa v prevažnej miere dostali na Slovensko.⁹ Podľa Příbyla¹⁰ sa začali vyjednávania o ich odchode zo Sosnowca vďaka osobnému priateľstvu medzi Dr. Marcelom Dischem a Dr. Vojtechom Wintersteinom, predstaviteľom Židovskej ústrednej úradovne v Bratislave (ďalej ŽÚÚ),¹¹ ktorý bol súčasne spolupracovníkom American Jewish Joint Distribution Committee (skr. American Joint). Táto americká organizácia sa zameriavala na pomoc Židom, ktorí sa snažili emigrovať z nacistického Nemecka.¹²

14. 12. 1939 spomínaná slovenská židovská organizácia (ďalej ŽÚÚ) dala žiadosť na ministerstvo vnútra, aby 275 Židov z tábora Sosnowiec mohlo prísť na Slovensko. 29. 1. 1940 dostala ŽÚÚ od ministerstva vnútra povolenie, aby tieto osoby prišli do kúpeľov Vyhne, kde mali byť ubytované a následne im mala byť umožnená emigrácia do iných štátov.

Vybudovaný tábor vo Vyhniach bol teda zriadený a financovaný z prostriedkov spomínanej medzinárodnej židovskej organizácie.¹³ Išlo teda o spoločnú akciu American Jointu, ktorému pritom pomáhala ŽÚÚ.

Ministerstvo vnútra listom z 8. 2. 1940 oznámilo okresnému náčelníkovi v Novej Bani, že *Židovskí utečenci v počte asi 260¹⁴ osôb budú ubytovaní vo Vyhniach, kde ich budú strážiť*

⁶ *Židovský transport vypravený z Mor. Ostravy bol podľa dialnopisu Hauptsturmführera Eichmanna dnes v Sosnowci zadržaný. Tých 322 židov bolo umiestnených v ihneď zriadenom prechodnom tábore v Sosnowci. Sedem zajatcov bolo dodaných do policajnej väznice. Židia odídu zo Sosnowca do Niska s prvým povoleným transportom. Až dovedy preberá starostlivosť o nich Židovská náboženská obec v Sosnowci.* BORÁK, M.: *Transport do tmy*, s. 74.

⁷ Spomienky na tieto udalosti sú v knihe SZERNFINKIEL, N. E.: *Zagłada Żydów Sosnowca*. Katowice 1946.

⁸ PŘIBYL, L.: c. d., s. 309–348.

⁹ Pozri BORÁK, M.: *Príprava a průběh nízkých transportů*, s. 104: *Část vězňů se rozptýlila po okolí, ostatní byli převezeni na Slovensko a někteří se dokonce zachránili odchodem do emigrace.*

¹⁰ PŘIBYL, L.: c. d., s. 323–324.

¹¹ Židovskú ústrednú úradovňu vytvorili predstavitelia sionistov z zakázanej Židovskej strany už v čase autonómie Slovenska. Na Slovensku vtedy existovala ešte aj organizácia ortodoxných Židov – Výkonný výbor ortodoxného židovstva na Slovensku (pre ktorý sa používal aj názov Hospodársky výbor ortodoxných Židov na Slovensku), ktorý založili zástupcovia Ústrednej kancelárie autonómnych ortodoxných židovských náboženských obcí na Slovensku. Bližšie pozri NIŽŇANSKÝ, E.: *Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom v stredo európskom kontexte*. Prešov 1999, s. 177 an.

¹² Bližšie o tejto organizácii pozri BAUER, Y.: *American Jewry and the Holocaust: The American Jewish Joint Distribution Committee 1939–1945*. Detroit 1981.

¹³ V liste Herberta Katzkého (American Joint, Paríž) Morrisovi C. Tropeovi (American Joint, New York) zo 7. 3. 1940 môžeme čítať nepresné údaje o príchode Židov zo Sosnowca na Slovensko: *...we advised you that a group of 320 Jewish people in the Sosnowitz had been admitted to Slovakia*. In: MILTON, S. – BOGIN, F. D. (eds.): *Archives of the Holocaust*, Vol. 10, Part 2. New York 1995, s. 654.

¹⁴ V prvom zozname vyhotovenom po príchode tejto skupiny na Slovensko sa uvádza len 205 mien.

členovia miestneho veliteľstva HG. O podrobnostiach, týkajúcich sa strážnej služby, nech sa pán okresný náčelník dohodne s funkcionármi miestneho veliteľstva HG. Pán okresný náčelník nech sa dá o pobyte a poznatkoch informovať a, keď by to bolo potrebné, tiež podať správu Ústrední štátnej bezpečnosti. Pokiaľ sa týka vychádzok týchto osôb mimo určeného miesta, ako aj návštevy, môže sa toto stať len na písomné potvrdenie pána okresného náčelníka, ktorý rozhodne, či vychádzka alebo návšteva je odôvodnená.¹⁵

Práve v ten istý deň prišiel transport zo Sosnowca už do Vyhni a v kúpeľoch bol vytvorený tábor, ktorého obyvatelia boli označovaní ako „židovská vystahovalecká skupina“. Priamy dozor nad ním, na rozdiel od neskôr vytvorených židovských pracovných táborov v Seredi a Novákoch, mal okresný náčelník v Novej Bani, ktorý mohol vydávať aj priepustky na opustenie tábora.¹⁶ Hlavný dozor malo zabezpečovať miestne veliteľstvo Hlinkovej gardy vo Vyhniach na čele s Izidorom Luptovským.¹⁷

K vytvoreniu tábora práve vo Vyhniach došlo pravdepodobne preto, že kúpele boli v tom období nevyužívané a ich vlastníkom bola Židovka Dr. Alžbeta Forgáčová, rod. Ungárová, ktorá bývala v Budapešti.¹⁸ Možno bolo rozhodujúce aj to, že Vyhne boli dost izolované od okolia, železnica bola až v Bzenici, vzdialenej asi 7 km, odkiaľ bolo treba ísť do Vyhni peši. V roku 1940 ku kúpeľom patrili 4 budovy, z nich v troch bývali deportovaní Židia.¹⁹ V tej dobe sa tu zdržiavala aj spolumajiteľka kúpeľov E. Ungárová, rod. Hellová so svojim synom Dr. I. Ungárom, ktorí pomáhali danej skupine minimálne do svojho vynúteného odchodu v roku 1941.²⁰

Ministerstvo vnútra už pred príchodom židovských osôb zo Sosnowca na Slovensko určilo štyri presné podmienky, za akých mohli ostať vo Vyhniach:

1. V zozname uvedené osoby môžu sa zdržať na území Slovenskej republiky po dobu 2–3 mesiacov na mieste, ktoré im bude dodatočne určené, 2. v žiadosti označené organizácie sa postarajú o náklad spojený s ich ubytovaním za dobu pobytu na území Slovenskej republiky, za obvyklých podmienok určených Slovenskou národnou bankou, 3. strážnu službu

¹⁵ Štátny archív Banská Bystrica, pobočka Žiar nad Hronom so sídlom v Kremnici (ŠABB, pŽsK), fond Okresný úrad v Novej Bani (OÚNB), kart. 27, 542/42 prez.

¹⁶ List Prezídia ministerstva vnútra okresnému náčelníkovi v Novej Bani z 21. 8. 1940: *Pokiaľ sa týka vychádzok týchto osôb mimo určeného miesta, ako aj návštevy môže sa toto stať len na písomné potvrdenie pána okresného náčelníka, ktorý rozhodne, či vychádzka alebo návšteva je odôvodnená.* Tamže, kart. 27, 542/42 prez.

¹⁷ Pri strážení sa striedali šiesti členovia HG z Vyhni. Tamže, kart. 27, 542/42 prez. SNA, fond Ministerstvo vnútra (MV), kart. 192, 14–D4–314/42. Napr. v marci 1941 za stráženie musel tábor platiť 6 500 Ks. Pozri HRADSKÁ, K. (ed.): *Holokaust na Slovensku 8. Ústredňa Židov (1940–1944)*. Bratislava 2009, s. 89.

¹⁸ ŠABB, pŽsK, fond Notársky úrad (NÚ) Vyhne, kart. 135, 116/1940 prez. V inom dokumente sa uvádza, že 1/3 kúpeľov vlastní E. Ungárová, rod. Hellová. Tamže, kart. 143, 1579/41 prez.

¹⁹ Kúpele Vyhne pozostávali vtedy zo Starého kúpeľa so 42 izbami, Nového kúpeľa s 35 izbami, Hellovho domu so 42 izbami a Parkovej vily s 2 izbami. V kúpeľných budovách sa nachádzali aj iné väčšie miestnosti: tanečná sieň s rozmermi 6 × 14 m, kaviareň 6 × 14 m, čítareň rozmerov 6 × 12 m, ako aj obedareň (jedáleň) 12 × 32 m. Posledné dve boli vlastne verandy, kryté strechou a zasklené. V uvedených budovách boli aj 2 kuchyne, z ktorých väčšiu používali Židia na prípravu jedál. Internovaní platili za ubytovanie a používanie nábytku 2,50 Ks za osobu a deň a za používanie bielizne 1,67 Ks za kus na mesiac. Bližšie pozri v Zápisnici z 5. 2. 1942. SNA, fond MV, kart. 192, 14–D4–314/42.

²⁰ ŠABB, pŽsK, fond NÚ Vyhne, kart. 143, 1579/41 prez. V hlásení vládneho komisára obce Vyhne ÚŠB z 3. 6. 1941 sa uvádza: *Žiadúce je však i zo samotného štátnobezpečnostného ohľadu uvedenú a jej syna z obce Vyhne odstrániť, lebo vo Vyhniach je tento čas 300-členná židovská vystahovalecká skupina, ktorí sú všetci cudzí štátni občania, a Ungárová, ako i jej syn, sa s nimi stýkajú, im donášajú správy, poťažne sprostredkujú rôzne obchody.* Vládny komisárom vo Vyhniach sa v roku 1941 stal I. Luptovský. 14. 6. 1941 potom Okresný úrad v Novej Bani nariadil obidvom Ungárovcom, aby do troch dní odišli do svojej domovskej obce Solivar.

*u týchto osôb bude prevádzať Hlinková garda na vlastný náklad uvedených organizácií, 4. v pripojenom zozname uvedené osoby budú v určený čas prevzaté na hraniciach zástupcom polície a zástupcom organizácií.*²¹

Vychádzajúc z daných inštrukcií ministerstva vnútra je jasné, že ministerstvo predpokladalo, že pobyt „židovskej vysťahovaleckej skupiny“ na Slovensku bude trvať len niekoľko mesiacov, v priebehu ktorých sa pripraví vysťahovanie celej tejto skupiny. Určite podobný vývoj predpokladali aj ŽÚÚ, American Joint a aj samotní Židia z transportu. Situácia sa však vyvinula inak.

Dôkazom dočasnosti ich pobytu vo Vyhniach je aj to, že už 13. 2. 1940 odišli piati ich zástupcovia²² do Bratislavy, kde na cudzineckom oddelení policajného riaditeľstva v Bratislave mali rokovať o vyriešení „potrebných otázok vyhnančov“.²³ Dnešný stav výskumu neumožňuje o týchto rokovaní povedať nič.

Zmeny v početnosti židovského tábora vo Vyhniach

Vo vzťahu k početnosti skupiny vznikajú od začiatku jej pobytu na Slovensku otázky. Ministerstvo vnútra uviedlo v liste okresnému náčelníkovi v Novej Bani, že do Vyhni príde 260 Židov. V zozname policajného riaditeľstva z 29. 1. 1940 však nachádzame len 205 mužských mien.²⁴

V prvom súpise z tábora sa nachádza tiež len 205 mužských mien,²⁵ z nich však len 200 ostalo v tábore, pretože piati odišli vyjednávať do Bratislavy. To by znamenalo, že oproti predchádzajúcim počtom (260 alebo 275) na Slovensko, resp. do Vyhni prišlo len 205 osôb. V súpise zo 16. 9. 1940 je ale zapísaných už 224 mužov.²⁶ Nemáme žiadne ďalšie doklady o tom, kedy prišli do tábora. V súpise zo 16. 12. 1940 je dokonca 228 mužov, z ktorých 68 bolo mimo tábora. Ich neprítomnosť bola zdôvodnená v podstate tromi spôsobmi: dovolenkou, vyslaním (delegáciou) do Bratislavy, alebo návštevou či pobytom v nemocnici v Bratislave, prípadne v Piešťanoch.²⁷

V hlásení notárskeho úradu vo Vyhniach ministerstvu vnútra z 20. 2. 1941 je uvedený približný počet 250 osôb v tábore.²⁸

²¹ ŠABB, pŽsK, fond OÚNB, kart. 27, 542/42 prez.

²² Boli to: Dr. Mauricius Bohrer, Dr. Marcel Dische, Emanuel Eitinger, Jozef Wajc, Erik Štefan Bohrer. V ďalších súpisoch zo 16. 9. 1940, ale aj zo 16. 12. 1940, sa už Dr. Marcel Dische nespomína. Ako pravdepodobné sa zdá, že sa mu podarilo z územia Slovenska odísť. V zoznamoch totiž boli naďalej evidovaní aj tí, ktorí žili mimo tábora.

²³ Tamže, kart. 27, 542/42 prez.

²⁴ Zoznam z 29. 1. 1940. SNA, fond Policajné riaditeľstvo Bratislava, kart. 502, Mat 224/23 (Transportliste des Durchgangslagers ab Sosnowitz).

²⁵ ŠABB, pŽsK OÚNB, kart. 27, 542/42 prez. Piati už spomenutí Židia odišli na rozhovory na Policajné riaditeľstvo do Bratislavy. Pri jednotlivých menách neboli uvedené žiadne ďalšie údaje ako napr. dátum a miesto narodenia, profesia, štátne občianstvo a pod.

²⁶ Tamže, fond NÚ Vyhne, kart. 143, 431/1942 prez. Pri jednotlivých osobách (menách) sú uvedené dátum a miesto narodenia, povolanie, štátna príslušnosť, náboženstvo, stav, ako aj zistený majetkový stav vyjadrený v korunách (táto časť je rozdelená na platidlá, veci slúžiace osobným potrebám, drahé kovy).

²⁷ SNA, fond 209 (ÚŠB), kart. 864/6. Pri jednotlivých osobách (menách) je aj dátum a miesto narodenia (včítane štátu), ako aj poznámka, napr. „na dovolenke“ a i. 24. 3. 1941 bol vypracovaný ďalší zoznam, ktorý evidoval osoby nachádzajúce sa mimo tábora. Bolo ich už 69, pričom niektoré mená sa oproti súpisu zo 16. 12. 1940 líšia.

²⁸ ŠABB, pŽsK, fond NÚ Vyhne, kart. 143, 1481/41 prez. K hláseniu nie je priložený zoznam.

Pri porovnávaní spomínaných zoznamov²⁹ môžeme aspoň orientačne uvažovať o tom, že sa predsa len niektorým z nich v priebehu roku 1940 podarilo odísť (emigrovať) zo Slovenska. Ak porovnáme súpis z februára a zo septembra 1940, v druhom z nich chýba 25 (22?) mužov oproti tým, ktorí boli uvedení v zozname z februára.³⁰ V zozname zo 16. 9. 1940 sa nachádza 224 mužských mien. To znamená, že oproti pôvodným je tu 44 nových mien. Na základe tohto zoznamu môžeme napr. povedať, že 215 z uvedených osôb malo spornú štátnu príslušnosť, piati protektorátnu, traja pochádzali z oblasti Generálneho gouvernementu a jeden mal nemeckú štátnu príslušnosť.³¹ V zozname z decembra 1940 sa oproti zoznamu zo septembra 1940 nachádzajú 4 nové mená. Toto by znamenalo, že v priebehu roku 1940 do tábora prišlo ďalších 49 Židov.

V zoznamoch B a C, ktoré boli vyhotovené v marci 1942, pred deportáciami Židov zo Slovenska, nájdeme z pôvodných mien, uvedených v zozname z februára 1940, 112 z tábora vo Vyhniach.³² Na základe súčasných znalostí však nemôžeme jednoznačne povedať, či sa všetkým mužom podarilo emigrovať.

V zozname A z marca 1942 sa nachádza 89 ženských mien, pričom nie je jasné, kedy ich nositeľky prišli do Vyhni. O ich pobyte v tomto tábore máme však informácie aj z iných prameňov. V žiadosti o americké víza z roku 1941 sa okrem Severína Rübnera, spomínaného v zoznamoch zo septembra a decembra 1940, uvádza aj jeho manželka E. Rübnerová, rod. Lernerová, ktorá mala byť vo Vyhniach od 18. 9. 1940, ako aj ich deti Pavol a Arnošt, ktorých v spomenutých zoznamoch nenájdeme. Podobne je popri D. Rosenkranzovi uvedená jeho manželka Sch. Rosenkranzová, rod. Grünbergová, ktorá mala byť vo Vyhniach od 18. 6. 1940, pri G. Zaudererovi manželka Prima Zauderová a dcéra Ruth, ktoré mali prísť do Vyhni 6. 6. 1940, pri M. Strudlerovi Hinde Strudlerová, rod. Tepperová a Klára Strudlerová, ktoré mali byť vo Vyhniach od 3. 7. 1940.³³

Z listu Ústredne štátnej bezpečnosti (ÚŠB) zo 7. 1. 1941 Okresnému úradu (OÚ) v Novej Bani je jasné, že v tábore boli ďalšie ženy i deti. Môžeme čítať: *Prepusťte zo zaisťovacej väzby v tábore vo Vyhniach Fany Günsbergovú a jej deti Kurta a Luciu a Františku Czarme Schragarovú s jej deťmi Janinou, Sidoniou a Jeniou. Menované prepustite s tým, aby sa zaviazali, že s prvým transportom židov, ktorý odíde zo Slovenska, sa vystahujú.*³⁴

²⁹ Problematické je porovnávanie najmä prvého z nich z 12. 2. 1940, keďže pri jednotlivých menách nie sú uvedené žiadne bližšie údaje.

³⁰ Išlo o nasledovných: Marzek Dische, Jakob Arfa, Ezechiel Brodt, Oskar Dornitz, Leser Eisen, Dr. Erwin Enoch, Ing. Siegfried Fuchs, Jakob Grünwald, Dr. Oskar Halper, B. Hersch Hochdorf, Artur Karter, Erwin Karter, Siegfried Kirschner, Itzig Lerzenburg, Herschl Rabinowicz, Leiser Regenbogen, Erwin Lobe, Ing. Efraim Spira, Moritz Tramer, Isaak Wagschal, Walter Wulkan, Leon Zwilling. Problematické sú aj Erwin Guen, Kurt Guen a Oskar Nagelberg. V neskorších zoznamoch sa vyskytujú muži s priezviskom Guen, ale s menami Leo a Oskar. Takisto Nagelberg, ale Robert. Keďže v zozname z februára 1940 nie sú žiadne iné údaje, ťažko určiť, či to nie sú tí istí muži, ktorí uviedli v septembri 1940 (a neskôr) iné (prípadne druhé) meno. Tento zoznam je rukopis, takže je možné, že pri transkripcii niektorých mien som urobil chyby. Tamže, fond OÚNB, kart. 27, 542/42 prez.

³¹ Z neskoršej doby sú doklady o tom, že im bolo odobratých 87 (iný dokument hovorí o 89) pasov. Existuje aj poznámka, že 89 pasov bolo ríšskonemeckých. List ÚŠB okresnému náčelníkovi v Novej Bani zo 7. 1. 1941. V liste či prílohe k nemu sa však nezachoval zoznam vlastníkov pasov. Tamže, kart. 27, 542/42 prez.

³² V zachovanom zozname B je 140 mužských mien a v zozname C je 14 mužských mien + mená týchto 4 osôb z vedenia tábora: Aron Smorgonski, Dr. Ulrich Einhorn, Bernhard Wildmann a Viliam Hechter, teda celkovo 158 mien. Tamže, kart. 27, 196/42 prez.

³³ Tamže, fond NÚ Vyhne, kart. 143, 953-974/41 prez.

³⁴ Tamže, fond OÚNB, kart. 27, 542/42 prez.

Na základe kontroly vo februári 1942 sa v liste Ministerstva vnútra z 24. 2. 1942 OÚ v Novej Bani uvádza, že v tábore býva 301 Židov. Zoznam však nie je priložený.³⁵

V správe Ústredne Židov (ÚŽ) z 18. 6. 1942 sa uvádza počet 337 Židov. Tento údaj však nie je presne časovo zaradený, resp. z kontextu vyplýva, že takýto počet bol v tábore skôr.³⁶

Situácia v tábore 1940–1942

O tábor v tomto období nejavil veľký záujem ani okresný náčelník v Novej Bani. V situačných správach, ktoré (podobne ako náčelníci iných okresov na Slovensku) musel každý mesiac posielat ÚŠB, v roku 1940 nenájdeme ani jednu zmienku o tábore vo Vyhniach. Nakoniec to dost jasne napísal aj v jednom z hlásení ÚŠB z roku 1941: *Konečne uvádzam, že do Vyhieň nie je mi možné ani mesačne raz dochádzať pre nával práce a kontroly tábora vykonávam len v tom prípade, keď sú mi hlásené nejaké neprístojnosti. Vyhne sú vzdialené od sídla okresu na 27 km, vlak do Vyhieň nejde a dochádza len do Bzenice, odkiaľ je ešte asi 7 km k táboru, takže dochádzanie je príliš nesnadné.*³⁷

O živote v tábore nenájdeme veľa informácií ani v zápisniciach obecnej rady vo Vyhniach. Len v jednej sme (2. 4. 1941) našli dve poznámky. Obecná rada vyhovelá žiadosti „židovskej vysťahovaleckej skupiny“ a zapožičala jej hasičskú striekačku na vysávanie vody. V ďalšej poznámke sa uvádza, že starosta obce bol poverený určiť pre tábor vhodné miesto na umiestnenie odpadkov.³⁸

Najviac dokumentov z prvého obdobia existencie tábora (8. 2. 1940 – 14. 2. 1942) sa zachovalo o pohybe, resp. sledovaní pohybu Židov mimo tábora.

V roku 1941 začala ÚŠB prísne sledovať pohyb internovaných mimo tábora. V liste zo 7. 1. 1941 zakázala okresnému náčelníkovi vydávať povolenia opustiť tábor. *V budúcnosti pred vydaním povolenia k vzdialeniu sa mimo obvod tamojšieho úradu vyžadajte si súhlas Ústredne štátnej bezpečnosti. V žiadosti uveďte miesto, kam chce dotyčná osoba ísť, a za akým účelom tam chce ísť.*³⁹

V liste z 26. 2. 1941 ÚŠB zopakovala zákaz okresnému náčelníkovi v Novej Bani dávať priepustky Židom v tábore, ktoré odvtedy mohla udeľovať len ÚŠB. Pri tejto príležitosti mu nariadila, aby sa všetci Židia do 15. 5. 1941 vrátili do tábora a do 20. 5. 1940 mal okresný náčelník nahlásiť tých, ktorí sa do tábora ešte nevrátili. Okresnému náčelníkovi nariadili, *aby bola venovaná stykom a činnosti v tábore umiestneným židom bedlivá pozornosť. Každú pozoruhodnú udalosť, poťažne styky ihneď hláste Ústredni štátnej bezpečnosti.*⁴⁰

15. 5. 1941 v tábore chýbalo dvadsaťtri osôb. OÚ v liste ÚŠB z 20. 5. 1941 oznámil, že štyri osoby sa do tábora nevrátili zo zdravotných dôvodov,⁴¹ 12 malo podľa vedomostí

³⁵ Tamže, fond NÚ Vyhne, kart. 143, 431/1942 prez.

³⁶ SNA, fond Ústredný hospodársky úrad (ÚHÚ), kart. 146, 24141/42.

³⁷ Tamže, fond 209 (ÚŠB), kart. 864/6.

³⁸ ŠABB, pŽsK, fond NÚ Vyhne, Zápisnice obecnej rady 1937–1941, bez čísiel.

³⁹ Tamže, fond OÚNB, kart. 27, 542/42 prez.

⁴⁰ SNA, fond 209 (ÚŠB), kart. 864/6. *V budúcnosti môže opustiť tábor len ten, kto má písomné povolenie od Ústredni štátnej bezpečnosti v Bratislave.*

⁴¹ B. Alster, Fischel Fürsetzer, B. Steinreich a J. Stahl.

okresného náčelníka povolenie od ÚŠB nevrátiť sa,⁴² M. Krauthammer požiadal ÚŠB o možnosť zdržiavať sa zo zdravotných dôvodov v Žiline a štyri osoby boli v nemocniciach.⁴³

30. 5. 1941 sa na ÚŠB obrátili predstavitelia Židov z tábora zastúpení Aronom Smorgonskim, Dr. Einhornom a Bernh. Wildmannom. Žiadali, aby ÚŠB povolila 13 osobám ďalej sa zdržiavať mimo tábora vo Vyhniach.⁴⁴ Ako dôvod uvádzali zdravotné problémy alebo bývanie u príbuzných. Židovské vedenie tábora sa zároveň obrátilo na ÚŠB s prosbou, aby bol viacerým mladým Židom prostredníctvom ÚŽ povolený pobyt v hachšare, teda preškolenie na nové povolanie.⁴⁵ Ďalšou časťou prosby boli žiadosti o pracovné povolenia pre viacerých technikov a inžinierov, ktorí dostali pracovné zmluvy z ministerstva dopravy.⁴⁶ Odpoveď na túto žiadosť zo strany ÚŠB nateraz nepoznáme.

ÚŠB následne, bez zmienky o predchádzajúcej žiadosti, 18. 6. 1941 oznámila okresnému náčelníkovi v Novej Bani, že 5 žiadostí o zotrvanie mimo tábora zamietla,⁴⁷ 10 osôb dostalo povolenie ostať mimo tábora⁴⁸ a tri ďalšie mal OÚ vyzvať, aby sa vrátili do tábora.⁴⁹ Okresný náčelník sa mal v nemocniciach informovať o ich zdravotnom stave.⁵⁰

Pre úplnosť uvedme, že z roku 1942 poznáme aj hlásenie žandárskej stanice vo Vyhniach OÚ v Novej Bani, v ktorom sa hovorí, že do tábora sa ešte stále nevrátilo šesť osôb,⁵¹ A. Hamerschlag vykonáva vojenskú pracovnú službu. Z tohto hlásenia máme informácie aj o deportovaní H. Jakobowitza zo Žiliny a K. Bergera z Banskej Štiavnice do nemenovaného židovského koncentračného strediska a odtiaľ pravdepodobne do táborov smrti. F. Berger sa podľa hlásenia už v máji 1941 do tábora vrátil, ale v marci 1942 utiekol na neznáme miesto.⁵²

Financovanie tábora

Okresný náčelník odpovedal už 19. 2. 1941 a pohyb Židov mimo tábora zdôvodnil nasledovne:

Čo sa týka dovolení židov, uvádzam, že tieto som dosiaľ tiež nevydával z vlastnej moci, ale so súhlasom bývalého prednostu ÚŠB Dr. Mišíka, ktorý mi k tomuto dal splnomocnenie,

⁴² E. Blumenkranz, S. Fischer, A. Fliegelmann, F. Funk, B. Heftel, M. Hiller, M. Klein, H. Lilienfeld, J. Mayer, O. Nagelberg, L. Wilder a E. Bohrer.

⁴³ A. Halpern (Trenčín), H. Horowitz (Nitra, židovská nemocnica), Dr. M. Bohrer (Bratislava, židovská nemocnica) a F. Kaufmann (Nitra, židovská nemocnica).

⁴⁴ Jednalo sa o A. Breitkopfa, A. Hammerschlaga, J. Korna, F. Borgera, I. Schustera, E. Kleinzellera, E. Jakobowitza, H. Jakobowitza, B. Steinreicha, K. Bergera, J. Bienenstocka, E. Bohrera, H. Hoffmanna.

⁴⁵ Presný počet nie je uvedený.

⁴⁶ Presný počet znovu nie je uvedený. ŠABB, pŽsK, fond OÚNB, kart. 27, 542/42 prez.

⁴⁷ Išlo o B. Alstera, F. Fürsetzera, J. Stahla, B. Steinreich a A. Obersta.

⁴⁸ E. Blumenhaus, S. Fischer, A. Fliegelmann, F. Funk, B. Hafte, M. Hiller, H. Liliefeld, J. Mayer, L. Wilder a E. Bohrer.

⁴⁹ M. Klein, O. Nagelberger, M. Krauthammer.

⁵⁰ ŠABB, pŽsK, fond OÚNB, kart. 27, 542/42 prez.

⁵¹ A. Breitkopf, J. Korn, I. Schuster, E. Kleinzeller, E. Jakobowitz, B. Steinreich.

⁵² Hlásenie Žandárskej stanice Vyhne OÚ v Novej Bani z 30. 3. 1942. Tamže, kart. 27, 542/42 prez.

čoho je svedkom i pán radca Dr. Jakubáci. Pripojene predkladám zoznam židov, ktorí sa nachádzajú na dovolenej a ktorých vedenie židovského tábora len preto žiadalo pustiť na návštevu príbuzných alebo známych, že týmto im odpadne starosť o ich stravovanie, ubytovanie a iné potreby a zvýši sa príjem pre tých, ktorí ostanú v tábore, keďže na každú osobu toto vedenie dostáva denne Ks 6,-.⁵³

Táto informácia hovorí teda aj o tom, že vedenie tábora v tomto období nemalo veľa prostriedkov na jeho vydržiavanie. Málo finančných prostriedkov bolo aj preto, lebo Národná banka vymieňala 1 americký dolár za 80, pričom „oficiálny“ kurz bol 120 slovenských korún.⁵⁴ American Joint síce vedel o týchto zásahoch Slovenskej národnej banky, avšak, podobne ako v iných častiach Európy, skupinu podporoval aj tak, aby neostala úplne bez prostriedkov. Takýto prístup slovenských orgánov môžeme dokumentovať napr. prostredníctvom listu ÚŽ z 20. 12. 1940 Ústrednému hospodárskemu úradu, v ktorom je medziiným napísané: *Prehlasujem, že 50 % kurzovej diferencie pri prenechaných dolároch odvedieme v zmysle dohody uzavretej s Ministerstvom vnútra Ústrednému hospodárskemu úradu.*⁵⁵ V inom dokumente ÚŽ môžeme čítať: *Národná banka stanovila podmienku, že z dolárov musíme odvádzať 20 % v devízach za úradný kurz. Ministerstvo vnútra stanovilo podmienku, že zo súm docielených nad úradný kurz Národnej banky, musíme odvádzať 50 % na sociálne účely.*⁵⁶ Toto skončilo v roku 1941, pretože od 1. 11. 1941 už Židia v tábore nemali ako zaplatiť.

Pokusy o emigráciu. Akcia Pentcho – tábor Ferramonti

Židia vo Vyhniach sa snažili od začiatku emigrovať. Jedným z pokusov bola cesta 13 osôb z Vyhni, ktorým sa v máji 1940 podarilo dostať na loď Pentcho.⁵⁷

16. 5. 1940 loď vyplávala z Bratislavy, 21. 9. 1940 preplávala Bosporom, 4. 10. 1940 bola pri Aténach, 10. 10. 1940 počas búrky narazila na neznámy kamenitý ostrov a stroskotala. Loď sa hneď potopila a stroskotanci približne 10 dní ostali na ostrove. 21. 10. 1940 ich (spolu 510 osôb) vyzdvihlo talianske námorníctvo. Do 24. 12. 1940 boli internovaní v stanovom tábore na ostrove Rodos (patriacom vtedy Taliansku) a potom presunutí do vnútorných priestorov tamojších kasární.⁵⁸

Iná správa interpretuje túto udalosť nasledovne. *V máji 1940 odišlo po Dunaji loďou „PENTCHO“ 516 židovských vystáhovalcov. Loď dňa 9. októbra t. r. stroskotala a od tej doby sú účastníci transportu internovaní na talianskom ostrove Rhodi (Egeo), kde bývajú v stanoch. Po započatí obdobia dažďov a následkom nedostatku potravín na ostrove, ktorý leží vo vojnovom úseku, ochoreli účastníci transportu a vyskytli sa tiež prípady smrti. Dopriať tieto osoby späť na Slovensko je nemožné. Aby sa títo ľudia zachránili pred istou*

⁵³ Tamže, kart. 27, 542/42 prez.

⁵⁴ *Holokaust na Slovensku* 8, c. d., s. 133–134.

⁵⁵ Yad Vashem Archives (YVA), fond M5/16.

⁵⁶ Tamže.

⁵⁷ V liste H. Silberbuscha 24. 1. 1941 Palestínskemu úradu v Bratislave sa spomína číslo 13. Tamže, fond M 20/16.

⁵⁸ Tamže, fond M 20/91.

záhubou, zamýšľame vyslať dve motorové lode na ostrov Rhodi⁵⁹ pre ďalšiu dopravu týchto ľudí.⁶⁰

Už 28. 10. 1940 taliansky vyslanec v Bratislave Roncalli navštívil na slovenskom ministerstve zahraničných vecí (MZV) J. Mračnu a informoval ho o stroskotaní, ako aj záchrane 509 Židov zo Slovenska. Taliansky diplomat požiadal slovenskú stranu, aby sa o stroskotancov postarala, resp. zabezpečila pre nich náhradnú loď. Podľa tvrdenia MZV transport sa na Slovensku zdržiaval od septembra 1939 a loď odišla až v máji 1940. Roncalli nedostal jasnú odpoveď ani po dvoch ďalších dňoch. Slovenská strana prišla s tvrdením, že počet slovenských občanov medzi stroskotancami je zanedbateľný a že slovenská strana urobí pre svojich občanov to isté, čo Nemecko pre svojich, resp. že sa pripojí k akcii, ktorú podnikne Nemecko.

2. 11. 1940 oznámil taliansky vyslanec v Bratislave nemeckému vyslancovi Killingerovi, že sa potopila bulharská loď s 500 emigrantami, z ktorých 100 má slovenskú štátnu príslušnosť, 150 neplatné a ďalších 250 platné nemecké pasy. Talianske námorníctvo ich zachránilo. Taliansky vyslanec mal zistiť postoj slovenskej vlády.⁶¹

23. 3. 1941 v liste vyslancovi Sidorovi oznámilo MZV z Bratislavy v podstate to isté: *Konečná odpoveď, ktorú sme dali talianskemu vyslanectvu, vyznela v tom zmysle, že Slovensko nemá možnosť v prospech týchto stroskotancov urobiť niečo samo, ale že urobíme niečo pre tých, ktorí dokážu, že sú slovenskými štátnymi príslušníkmi, to isté, čo urobí Nemecko pre svojich.*

Ministerstvo vnútra celú záležitosť uzavrelo 9. 6. 1943, keď oznámilo ministerstvu zahraničných vecí, že Židia na základe ústavného zákona 68/1942 Sl. z. stratili štátne občianstvo a stali sa teda bezdomovcami. Repatriovať bezdomovcov nie je možné.⁶²

O stroskotancoch máme správy aj od Ústredne Židov, ktorá ako nútená organizácia Židov na Slovensku vznikla v septembri 1940.⁶³ V správe ÚŽ z 23. 6. 1941 môžeme čítať: *Oddelenie Hicem sa zaoberalo aj záležitosťou 520 trosečníkov, ktorí sú na ostrove Rodi. Trosečníci dostali podporu, ďalej boli podniknuté kroky, aby mohli pokračovať vo svojej ceste do Palestíny.⁶⁴*

Podľa správy ÚŽ z 12. 2. 1942 sa 200-členná skupina z ostrova Rodos dostala do židovského internačného tábora vo Ferramonti di Tarsia v provincii Cosenza.⁶⁵

Podľa Vestníka Židov z 27. 3. 1942 aj zbytok stroskotancov z Rodosu sa dostal do tábora vo Ferramonti. Podľa správy A. Grunsfelda stroskotanci išli najprv loďou do Bari a odtiaľ vlakom 27 hodín do tábora vo Ferramonti.⁶⁶

⁵⁹ Priložený je list v nemeckom jazyku. Dr. Confino (?), 9. 12. 1940 – Ústredňa Židov. *Ich übernehme den Transport von ca. 440 jüdischen Emigranten, welche mit dem Schiff Pentscho gestrandet sind und sich derzeit auf der Insel Rodi befinden nach Palästina Vereinbarung, jene Emigranten welche mit dem Schiff ZAR KRUM (Gruppe Buchenwald und Vyhne) transportiert werden sollen, nicht inbegriffen sind.* Tamže, fond M5/16.

⁶⁰ Tamže, fond M5/22. Správa Ústredne Židov, 9. 12. 1940 – ÚHÚ.

⁶¹ Tamže, fond A. A. – Gesanschaft Pressburg (mikrofilm JM 2341).

⁶² SNA, fond MV, kart. 236, 4497/42.

⁶³ Bližšie pozri napr. HRADSKÁ, K. (ed.): *Holokaust na Slovensku* 8. c. d.

⁶⁴ YVA, fond M5/13.

⁶⁵ Tamže, fond 07/15.

⁶⁶ *Vestník Ústredne Židov*, 17. 4. 1942.

Keďže tábor sa nachádzal v južnom Taliansku, účastníci anabázy na lodi Pentcho sa zachránili.⁶⁷

Zmena charakteru tábora

V roku 1942, v čase prípravy deportácií Židov zo Slovenska, sa udiali zmeny aj tábore vo Vyhniach.

5. 2. 1942 navštívila tábor komisia z zložení: Imrich Lalka, hlavný komisár v. s. v., Bratislava, Dr. Rudolf Luptovič, komisár v. s. v., Bratislava, Filip Papík, okresný náčelník v Novej Bani, Anton Ries, správca štátnych kúpeľov, Vyhne, Ludovít Kňazovický, notár, Vyhne, Izidor Luptovský, vládny komisár, Vyhne, a Karol Dorogi, predseda miestnej organizácie HSLS, Vyhne. Dôvodom návštevy bolo zistenie možností rozšírenia židovského tábora, resp. umiestnenia ďalších Židov do existujúcich budov. V zápisnici môžeme čítať: *Komisia na mieste samom zistila, že v terajšom žid. tábore v budovách št. kúpeľov je umiestnené 247 židov, ktorý počet však bude zvýšený o 64 židov, ktorí dosiaľ jednak z pracov. tábora v Ivánke, z Ústredne židov z Bratislavy a z liečenia sa do tábora neprinavrátili.*⁶⁸ *Štátne kúpele pozostávajú z vlastných budov a to: Starý kúpeľ so 42 izbami, Nový kúpeľ s 35 izbami, Hell dom so 42 izbami, Parková villa s 2 izbami. Všetky tieto izby, počtom 121, ktoré sú všetky obývatelné. Okrem týchto izieb v kúpeľných budovách nachádzajú sa väčšie miestnosti a to: Tanečná sieň, v rozmeroch 6 × 14 m, kaviareň 6 × 14 m, ktoré miestnosti dajú sa vykurovať a môžu byť používané k obývacím účelom. Tieto miestnosti dosiaľ sú nepoužívané. V zimnom období k obývacím účelom nepoužiteľné miestnosti sú dve a to čítareň o rozmeroch 6 × 12 m a obedáreň 12 × 32 m, ktoré miestnosti sú vlastne verandy, kryté strechou a zasklené. V uvedených budovách nachádzajú sa 2 kuchyne a to kuchyňa o rozmeroch 8 × 15 m, ktorú terajší židia používajú k príprave jedla pre židov. Druhá kuchyňa je malá, v rozmeroch asi 3 × 3 m, v zlom stave, a táto nemôže sa používať k príprave jedál pre väčší počet židov. V budovách št. kúpeľov židia boli umiestnení svojho času na základe nariadenia Min. vnútra a dozor nad týmito židmi mala Ú. Š. B., ktorá priamym dozorom nad celým týmto vystahovaleckým táborom poverila miestnu HG. Miestny veliteľ HG k stráženiu tábora ustanovil 6 gardistov, ktorí dozor prevádzali striedavo a nemajúc presných smerníc ako tento dozor má byť prevádzaný, aké obmedzenia majú byť židom dané, bol dozor nedostatočný. Umiestnenie terajších židovských obyvateľov v budovách št. kúpeľov je neúčelné a nehospodárne s miestom, nakoľko v jednotlivých obytných izbách i pri zachovaní zdravotných predpisov je možné umiestniť väčší počet židov, dľa odhadu 300.*

Proti rozšíreniu tábora nemal námietky okresný náčelník, zástupcovia Vyhni, ani predseda miestnej organizácie HSLS, ak bude zabezpečené, že zásobovanie všetkých židov v tábore nebude na úkor obyvateľstva obce Vyhne, a to nielen v zásobovaní múkou, cukrom atď., ale i hospodárskymi produktami maloroľníkov, t. j. mliekom, vajcami, maslom atď. Toto uvádzame preto, lebo miestn. obyvateľstvo je čisto priemyselným robotníctvom, žijúcim zo zárobku v miestnych podnikoch, a odkázané je na produkty maloroľníkov z okolitých dedín z toho dôvodu, že sama obec Vyhne žiadnych maloroľníkov nemá.

⁶⁷ Podľa L. Příbyla sa nachádzali Židia z tábora vo Vyhniach aj v iných emigračných skupinách. Pozri PŘIBYL, L.: c. d., s. 331.

⁶⁸ V liste MV zo 14. 2. 1942 Okresnému úradu v Novej Bani sa hovorí o počte 301 Židov.

Komisia urobila záver, že je nevyhnutné urobiť niektoré technické zásahy do stavieb, aby bolo možné ubytovať ďalších Židov.⁶⁹

Za dočasného veliteľa židovského pracovného tábora bol menovaný notár Ludovít Kňazovický, ktorý mal zariadiť kancelársku miestnosť pre veliteľa, kancelársku miestnosť pre židovskú kanceláriu, určiť miestnosti pre strážnu službu HG a to strážnicu a 1 obývaciu izbu. Do veliteľskej kancelárie si mal zariadiť telefón, potrebné kancelárske potreby a mal vyhotoviť plány budov, ktoré mal predložiť ministerstvu vnútra do 10 dní. Kňazovický mal dostať k dispozícii na strážnu službu členov HG, ktorých určí Hlavné veliteľstvo HG a to z cudzieho prostredia. Miestnych členov HG si veliteľ mohol ponechať len v tom prípade,⁷⁰ ak si zaopatria predpísanú uniformu.⁷¹

Situácia sa ale veľmi rýchlo vyvinula inak. Doslova o pár dní – 14. 2. 1942 – v liste, ktorý podpísal vedúci XIV. (tzv. židovského) oddelenia Dr. G. Konka, ministerstvo vnútra oznámilo Okresnému úradu v Novej Bani vytvorenie židovského pracovného tábora vo Vyhniach. Ministerstvo prebralo tábor pod vlastný dozor. Tento krok bol zdôvodnený nasledovne: *Nakolko v poslednej dobe ostali Židia bez finančných prostriedkov a bez potrebného dozoru, následkom toho sa roztrácali po Slovensku, preto javila sa nutnosť produktívneho využitia ich pracovných síl. Tiež bolo zistené, že umiestnenie Židov v budovách štátnych kúpeľov je neúčelné a nevhodné s miestom, nakolko v jednotlivých obytných miestnostiach i pri zachovaní zdravotných predpisov bude možné umiestniť ešte ďalších Židov v počte 300, ktorí budú tam umiestnení v krátkej dobe.*⁷² Podľa listu ministerstva vnútra na návrh Hlavného veliteľstva HG za veliteľa strážnej služby HG, ktorý bol poverený aj vedením tábora, bol vymenovaný Ján Gindl, ktorý mal nastúpiť na svoje miesto už 15. 2. 1942. Na strážnu službu mal dostať dvoch členov HG. Tak veliteľa, ako i členov strážnej služby HG, mali platiť Židia.⁷³

Následne 1. 4. 1942 vyšla vyhláška ministerstva vnútra o zriadení židovských pracovných táborov, ktorá sa odvolávala na § 22 tzv. židovského kódexu, týkajúci sa pracovnej povinnosti Židov. Podľa tejto vyhlášky minister vnútra A. Mach nariadil: *Cielom využitia pracovnej sily Židov na hospodárskom procese priamo nezúčastnených a cieľom organizovania ich práce v smysle § 22. ods. 2. nar. č. 198/1941 Sl. z. zriaďujem pracovné tábory v Seredi, Novákoch a Vyhniach. [...] Príslušníkmi pracovných táborov [...] sú Židia, prikázaní Ministerstvom vnútra do táborov podľa § 22. nar. č. 198/1941 Sl. z. Pracovné podmienky prikázaných Židov určí Ministerstvom vnútra menovaný vládny komisár. [...] Židia v pracovných táboroch vykonávajú prácu, ktorá sa im prikáže podľa požiadavok domáceho trhu, pričom treba dbať na to, aby týmito prácami pracovná príležitosť domáceho obyvateľstva a záujem domácich podnikov neboli dotknuté.*⁷⁴

⁶⁹ K ubytovaniu ďalších 300 židov v budovách št. kúpeľov vo Vyhniach bude potrebné: 1. racionálne využitie pri zachovaní zdravotných predpisov každého miesta k obývaniu. 2. Zapatrenie potrebných prístrojov, cieľom umiestnenia týchto v tanečnej sieni a v kaviarni, do ktorých sa umiestni asi 180 židov. 3. Uviest do poriadku záchody, ktoré následkom zanedbania stali sa neupotrebitelnými.

⁷⁰ Vládny komisár intervenoval za miestnych členov HG aj telegraficky, ale MV vymenilo strážnu službu v tábore za členov HG, ktorí neboli z Vyhni. SNA, fond MV, kart. 192, 14-04-314/42.

⁷¹ Tamže, kart. 192, 14-04-314/42.

⁷² ŠABB, pZsK, fond NÚ Vyhne, kart. 143, 431/1942 prez.; SNA, fond MV, kart. 192, 14-04-314/42.

⁷³ Podľa Smernice MV z 19. 2. 1942 bola strážnej službe v židovských táboroch určená odmena. Slobodní mali dostávať 50, ženatí 70 a veliteľa tiež 70 korún denne. (NIŽŇANSKÝ, E. – BAKA, I. – KAMENEC, I.: *Holokaust na Slovensku* 5, c. d., s. 134–135.

⁷⁴ Tamže, s. 137–138.

Režim slovenského štátu chcel Židov prácou potrestať, pretože existujúca antisemitická propaganda neustále tvrdila, že nie sú schopní vykonávať prospešnú prácu, a „robotu“, ktorej boli vystavení v táborech, pracovných strediskách, či v VI. prápore, im bola daná za trest.

Židia museli začať okamžite pracovať od 6-tej do 12-tej hodiny so štvrt hodinovou prestávkou a od 14-tej do 20-tej hodiny, tiež so štvrt hodinovou prestávkou. Podľa dokumentov je zrejmé, že o tábore neboli dobre informovaní ani na ministerstve vnútra a dokonca ani v ÚŠB.⁷⁵

Po vzniku pracovného tábora došlo medzi vládnym komisárom v obci Vyhne I. Luptovským a veliteľom tábora J. Gindlom k sporom o to, čo majú Židia robiť. J. Gindl presadzoval, aby pracovali na renovácii kúpeľov, resp. výstavbe bazéna, čo zdôvodnil tým, že Židia v tábore sú dlžní za ubytovanie v tábore Štátnym kúpeľom vo Vyhniach. 7. 6. 1942 Luptovskému napísal: *Dľa výnosu prezídia ministerstva vnútra [...] 15. mája 1942 bolo určené, aby židovský prac. tábor vo Vyhniach prevádzal práce spojené s prestavbou štátnych kúpeľov vo Vyhniach. Toto nariadenie bolo vynesené na základe dohodnutia Riaditeľstva štátnych kúpeľov vo Vyhniach a 14. odd. ministerstva vnútra. Židovský pracovný tábor dlhuje Riaditeľstvu štátnych kúpeľov vo Vyhniach za bývania a používania zariadenia, ako aj ložného prádla sumu Ks 130 000,- (stotridsaťtisíc korún). Pretože po vstupe Spojených štátov severoamerických do vojny, ktoré financovali žid. výstahovaleckú skupinu vo Vyhniach,⁷⁶ niet výhľadu túto pohľadávku štátnych kúpeľov od židovského tábora vo Vyhniach v peniazoch vyrovnáť, bolo nútené Riaditeľstvo št. kúpeľov vo Vyhniach požiadať prezídium min. vnútra túto dlžobu zlikvidovať využitím židovských pracovných síl tábora v prospech prestavby štátnych kúpeľov. Keďže pozemné práce prestavby štátnych kúpeľov vo Vyhniach sú v plnom prúde a úhrada na stavebný materiál k výstavbe kúpeľov zaistená, bolo by na škodu prvotného záujmu štátu, keby sa táto výstavba zanedbavejších, ale pohlou najkrajších kúpeľov Slovenska zahatila. Bolo by to aj proti záujmu budúcnosti Slovenského štátu, ktorá spočíva hlavne v cudzineckom ruchu. Podnik štátne kúpele vzhľadom na to, že v dnešných ťažkých finančných pomeroch Slovenského štátu nemôže investične veľmi zatažovať štátnu pokladňu, je nútený v svojich zručať sa majúcich kúpeľných objektoch vo Vyhniach trpieť jedine pracovnú silu pre výstavbu štátnych kúpeľov. Vzhľadom na to, že vyššie opísaný stav je v rozpore s Vašou požiadavkou o pridelení všetkých židovských pracovných síl pre účely obce, žiadam Vás, aby ste túto skutočnosť vhodne predostreli na patričné fórum.⁷⁷*

Údaj o dlhu je podmienený tým, že v roku 1941 bola na kúpele uvalená dočasná správa, ich správcom sa stal už spomínaný L. Kňazovický⁷⁸ a kúpele boli poštátnené.⁷⁹

⁷⁵ Svedčí o tom list Okresného úradu v Novej Bani z 8. 6. 1942 ministerstvu vnútra, ako aj list ÚŠB zo 17. 6. 1942 ministerstvu vnútra. 10. 6. 1942 poslal OÚ v Novej Bani na ÚŠB hlásenie, v ktorom informoval o povolení zriaďiť v roku 1940 tábor vo Vyhniach, pričom ÚŠB informoval aj o čísle povolenia – 2420/1940 ÚŠB z 8. 2. 1940.

⁷⁶ Tento údaj nie je správny, tábor bol financovaný židovskou organizáciou American Jewish Joint Distribution Committee (strátene American Joint). Dokument je dôkazom o prerušení platieb pre tábor touto organizáciou roku 1941.

⁷⁷ ŠABB, pŽsK, fond NÚ Vyhne, kart. 143, 1306/42 prez.

⁷⁸ Tamže, kart. 135, 116/1940 prez., kart. 143, 1481/41 prez.

⁷⁹ Podľa hlásenia vládneho komisára obce Vyhne ÚŠB z 3. 6. 1941 sa to malo stať 13. 6. 1941, pričom už spomínaný E. Ungárovej a jej synovi Dr. I. Ungárovi okresný náčelník 14. 6. 1941 nariadil do 3 dní odísť z kúpeľov do ich domovskej obce Solivar v okrese Prešov. Tamže, kart. 143, 1579/41 prez.

Pred poštátnením kúpeľov v roku 1941 bolo ročné nájomné 60 000 slovenských korún, ktoré platila ÚŽ z prostriedkov posielaných American Jointom. Po poštátnení kúpeľov sa nájomné zdvihlo na 317 000 korún za rok. ÚŽ viackrát intervenovala, aby ministerstvo vnútra zakročilo a nájomné bolo znížené, avšak neúspešne.⁸⁰

Vládny komisár Luptovský sa 8. 6. 1942 sťažoval na daný stav vecí rovno ministrom vnútra A. Machovi. *Hlásim, že Váš osobne mne daný príkaz ohľadom úpravy obecných ciest židmi previesť nemôžem, lebo veliteľ tábora odoprel na tieto práce prepožičať židov. Na základe tohoto zodpovednosť na seba neberiem.*⁸¹ Sťažnosť však na veci nič nezmenila a Židia ostali pracovať v kúpeľoch.

Tábor vo Vyhniach a deportácie v roku 1942

Na rozdiel od židovských pracovných táborov v Seredi a Novákoch, ktoré slúžili sčasti aj ako prechodné tábory pred deportáciou, Vyhne v roku 1942 túto úlohu neplnili. Deportácie však postihli aj osoby sústredené v tomto tábore. Už 27. 3. 1942 bolo 45 Židov z Vyhni deportovaných z prechodného tábora zo Žiliny do Lublina. 5. 4. 1942 bolo ďalších 5 osôb odtransportovaných cez Žilinu do Lublina a 17. 7. 1942 ďalších 127 do Osvienčimu. Posledná, 30-členná skupina bola deportovaná 15. 10. 1942 do Žiliny, odkiaľ sa nikto z nej do tábora vo Vyhniach už nevrátil.⁸² Posledný transport zo Slovenska odišiel 20. 10. 1942.

Na základe doterajšieho výskumu možno povedať, že v roku 1942 bolo z tábora vo Vyhniach deportovaných 207 Židov. Prevažnú väčšinu z nich tvorili osoby, ktoré prišli do tábora pred rokom 1942, resp. boli v tábore od jeho založenia.

Pracovný tábor vo Vyhniach

Podľa predstáv vtedajších vládnych predstaviteľov úlohou všetkých troch židovských pracovných táborov na Slovensku – v Novákoch, Seredi i vo Vyhniach – bolo *sústrediť Židov vyradených z hospodárskeho a sociálneho života a tým zamedziť ich styk s nežidovským obyvateľstvom, využiť pracovnú schopnosť sústredených Židov pri stále sa javiacom nedostatku pracovných síl na slovenskom trhu práce...* Na čele každého tábora stál komisár tábora, dozor nad účtovaním vykonával účtovník. Pomocným a poradným orgánom komisára tábora bola Židovská rada. Strážnu službu v tábore vykonávali členovia Hlinkovej gardy.⁸³

Po deportáciách, ktoré skončili v októbri 1942, sa situácia v židovských pracovných táboroch stabilizovala. Táborové dielne, ktorých produkčná kapacita stále stúpala, sa stali významnou súčasťou hospodárskeho života slovenského štátu. Ich výrobná činnosť bola usmerňovaná tak, aby bola v súlade s požiadavkami domáceho trhu, no pritom nebola na úkor slovenských pracovných síl a podnikov. Z pracovných táborov sa postupne vytvorili dobre organizované hospodárske jednotky, z ktorých ťažil štát. Svoje výrobky totiž dodávali prednostne a za režíjné ceny jednotlivým ministerstvám a im podriadeným zložkám (napr. armáde, žandárstvu, colným úradom, železničiarom), štátnym podnikom, verejným inštitúciám a úradom. Vysoká produktivita táborových dielní bola podmienená

⁸⁰ SNA, fond ÚHÚ, kart. 146, 24141/42.

⁸¹ ŠABB, pŽsK, fond NÚ Vyhne, kart. 143, 1306/42 prez.

⁸² SNA, fond MV, kart. 208, b. č.; šk. 228, b. č.; šk. 246, b. č.

⁸³ *Holokaust na Slovensku* 5, c. d., s. 254–272.

tým, že všetci väzni, okrem najmenších detí, resp. úplne práceneschopných rodinných príslušníkov, sa podieľali na výrobe. Dovoľovalo to neobyčajne široké zameranie táborových dielní. Prednosta 14. (tzv. židovského) oddelenia ministerstva vnútra A. Vašek charakterizoval židovského pracovné tábory nasledovne: *tábory vydržujú sa z výťažku práce vlastných rúk ich príslušníkov a preto všetci príslušníci táborov, pokiaľ nie sú bezpodmienečne nutní pre vnútornú potrebu tábora [...], sú zapojení do „zárobkových“ pracovných jednotiek tábora. [...] Život v táboroch je vybudovaný na podklade vrchnostensky riadeného kolektívneho hospodárenia. Zamestnávateľom táborového robotníctva je tábor ako hospodárska a pracovná organizácia Ministerstva vnútra. Príslušníci tábora nedostávajú priamo odmenu za svoju prácu. Výťažok ich práce plyní do pokladnice tábora. Za vykonanú prácu poskytuje tábor svojim príslušníkom všetky nutné životné potreby: byt, stravu, pracovné šatstvo, obuv a pod.*⁸⁴

Začiatkom roku 1943 bolo v tábore vo Vyhniach 187 mužov a 113 žien, teda 300 osôb. Hlavným zamestnaním tu v roku 1942 bola stavebná činnosť pre štátne kúpele, najmä stavba už spomínaného bazéna. V tábore však postupne vzniklo 9 dielní: 1. konfekčná – vyrábala pánske obleky, nohavice, dámsku bielizeň a pod., 2. brašnárstvo – bola to vlastne dielňa na spracovanie kožených odpadkov, ktorá vyrábala nákupné tašky, opasky, peňaženky, kabelky, remienky na hodinky a pod., 3. kožušníctvo – zhotovovalo rukavice, vesty, čiapky, kabáty ai., 4. čiapkárstvo – vyrábalo rôzne čiapky, 5. pletáreň – zhotovovala rôzne rukavice, 6. siefkáreň – vyrábala rôzne sieťované tašky z motúzov, 7. hračkárstvo, 8. čalúnnictvo, 9. chemotechnika – bola po stavebnej činnosti najväčšou výrobnou v tábore; vyrábala kolomaž, vazelínu, parketovú pastu, mydlo, prášky na čistenie ai.⁸⁵

V priebehu roku 1943 sa počet internovaných osôb zvýšil na 364, z toho bolo 230 mužov a 134 žien.⁸⁶ V tomto roku pôsobili v tábore nasledovné dielne: stolárstvo-čalúnnictvo, tokárstvo, konfekcia, ručné práce, čiapkárstvo, brašnárstvo, chemická výroba. Celkový obrat za rok 1943 bol 7 290 458,- Ks, čo predstavovalo 18,75 % obratu všetkých táborov. V tomto roku boli vo Vyhniach pristavené a adaptované ďalšie tri dielne: chemická, stolárska a zámočnicka.

Muži v tomto období pracovali 53, ženy 48 hodín týždenne. Príslušníci tábora nedostávali priamu odmenu za svoju prácu. Tábor im poskytoval nutné životné potreby – byt, stravu, prípadne pracovné šatstvo a minimálne vreckové. Stravná jednotka bola 7, neskôr 8,- Ks.

Škola vo Vyhniach

Ministerstvo vnútra výnosmi z 12. 1. 1943 a 14. 4. 1943 dalo súhlas k vytvoreniu židovských ľudových škôl v židovských pracovných táboroch.⁸⁷ Vecné i osobné náklady so zriadením u udržiavaním škôl mala niesť Ústredňa Židov, resp. jej školský a kultúrny odbor.

⁸⁴ SNA, fond MV, šk. 570, 143-16/2-1/44.

⁸⁵ Archív Múzea SNP Banská Bystrica, fond VIII, 70/66. V správe sa doslova uvádza: *V roku 1942 dodal tábor vo Vyhniach štátu: 5 000 rôznych drobných predmetov z kože, 1 700 rukavičiek, kožušinových čiapok a pod., 110 pletených rukavičiek a chráničiel na uši, 5 000 sietených tašiek, 1 000 batohov a chlebníkov, 5 000 pracovných nohavíc, 5 000 košiel, 30 vagonov kolomazu a iné chemické články.*

⁸⁶ Vo všetkých troch táboroch sa vtedy nachádzalo 3 135 Židov, takže vo Vyhniach len 11,61 %.

⁸⁷ Nielsen vo Vyhniach, ale aj v Novákoch a Sereďi.

Následne ministerstvo školstva a národnej osvety priznalo týmto školám právo verejnosti. Oproti ostatným školám mali byť však osnovy doplnené, pretože školy v táborech mali byť súčasne aj „školami pracovnými“ (žiaci mali okrem vyučovania aj pracovať).

V škole vo Vyhniach pôsobil na začiatku jeden učiteľ – Jozef Vogel. Podľa pokynov ministerstva vnútra učiteľia v škole mali sa postarať o dozor nad deťmi tak, *aby ich zamestnávanie časove sa vyrovnalo zamestnávaniu ostatných príslušníkov tábora, zapojených do pracovného procesu*. Učiteľovi síce priznali plat 750,– Ks, musel ho však odovzdávať do „táborovej pokladnice“. Ako vreckové mohol dostať 4,– Ks na deň.⁸⁸

V ročnej správe o všetkých židovských pracovných táborech za rok 1943 sa uvádzajú už iné údaje. V tábore sa nachádzala opatrovňa pre menšie deti, v ktorej bola jedna učiteľka a 15 detí. Do školy chodilo k 2 učiteľom 27 detí. Vyučovalo sa 6 hodín. Deti do 10 rokov boli v škole 9 hodín, deti nad 10 rokov 7 hodín a 2 hodiny vykonávali ľahšiu prácu.⁸⁹

Zdravotná služba v tábore

Podľa štatistiky v roku 1943 pracovali v tábore 3 lekári, z toho jeden zubný. Okrem nich v tábore pôsobil aj jeden zubný technik, jeden zubný asistent a jedna ošetrovatelka. Pre chorých bolo k dispozícii 12 postelí v troch miestnostiach.⁹⁰

Podľa zápisnice zo schôdze sociálnych referentov židovských pracovných táborov, zástupcov sociálneho odboru Ústredne Židov a Ústrednej kancelárie pre židovské pracovné tábory, ktorá sa uskutočnila 10. 5. 1943, zástupcovia tábora z Vyhni Ing. A. Smorgonsky a M. Graff referovali o zdravotných problémoch v tábore takto: *[...] zdravotná služba funguje bezvadne. Ambulancia nie je kompletne vybavená. Z hygienického hľadiska sú ubikácie primerané, miestnosti sú ale vlhké, takže reumatické ochorenia sa vyskytujú častejšie. Záchody sú v zanedbanom stave, ale teraz sa dávajú do poriadku. Strava je kvantitatívne primeraná. Zásobovanie mliekom je dostačujúce. Príslušníci tábora vo Vyhniach majú možnosti raz týždenne sa vykúpať. [...] Vo Vyhniach je niekoľko prípadov tbc, ktoré im robia špeciálne starosti. Traja pľúcne chorí sú nateraz umiestení v liečebných ústavoch.*⁹¹ Vo všeobecnej časti sa spomínajú mnohé problémy s liekmi, fyzické i psychické dôsledky prepracovanosti jednotlivcov v táborech.

V správe o táborech za rok 1943, ktorú vypracovalo ministerstvo vnútra, sa z hľadiska zdravotnej starostlivosti konštatovalo: *Vyskytujú sa hodne prípady srdcových a žalúdočných neuróz. Podnebie vo Vyhniach zapríčiňuje reumatické ochorenia. U žien badať príznaky únavy, dôsledky to nadpráce v domácnosti – čistenie ubikácií, starostlivosť o deti, pranie atď.*⁹²

V auguste 1944, keď začalo SNP, tábor ukončil svoju činnosť a už nebol obnovený. Časť jeho obyvateľov sa v zime 1944/45 stala obeťou vraždenia Einsatzgruppe H.

Na základe doterajšieho výskumu nemožno ešte presne povedať, koľko z pôvodných Židov zo Sosnowca, ktorí prišli na Slovensko vo februári 1940, prežilo holokaust.

⁸⁸ SNA, fond ÚHÚ, kart. 434, III/A-1731.

⁸⁹ *Holokaust na Slovensku* 5, c. d., s. 254–272.

⁹⁰ Tamže, s. 271.

⁹¹ Tamže, s. 234–237.

⁹² Tamže, s. 271.

*Zusammenfassung****Ein Beitrag zur Geschichte des dritten Transport aus dem Protektorat gen Nisko nach der Einkunft in die Slowakei
Eduard Nižňanský***

Die „Aktion Nisko“ stellte den ersten organisierten Versuch dar, die „Judenfrage“ durch Deportationen in das Gebiet des Generalgouvernements – nach Nisko am San – zu „lösen“. Nachdem insgesamt sechs Transporte aus Wien, Mährisch-Ostrau (Moravská Ostrava) und Kattowitz (Katowice) in Nisko eingetroffen waren, verließ ein siebter Transport Mährisch-Ostrau am 1. 11. 1939. Der Transport erreichte jedoch nie sein Ziel; eine eingestürzte Brücke hatte die Überquerung des Flusses unmöglich gemacht. Die Deportierten wurden deshalb nach Oberschlesien umgeleitet, wo sie in einem neu eingerichteten Lager in Sosnowitz (Sosnowiec) untergebracht wurden. Von dort sind die Häftlinge in die Slowakei weitertransportiert worden. Am 8. 2. 1940, trafen diese Juden im Kurort Vyhne ein, wo sie auf ihre Emigration warten sollten, die haben das nicht geschafft. In Vyhne entstand ein Lager mit der Bezeichnung „Jüdische Auswanderungsgruppe“. Finanziert wurden sowohl die Betriebskosten von der jüdischen Hilfsorganisation American Jewish Joint Distribution Committee (AJDC). Mit der Beginn der Deportationen der Juden aus der Slowakei (1942) kam es im Lager in Vyhne zu Veränderungen; die zweite Phase seines Bestehens begann. Ab 14. 2. 1942 fiel das Lager auf Anordnung des Innenministeriums ähnlich wie Nováky oder Sereď unter die Kategorie der jüdischen Arbeitslager (existierte bis 1944). Seit März bis September 1942 wurden mindestens 207 Juden aus dem Lager Vyhne nach Auschwitz, bzw. Lublin deportiert.

Anfang des Jahres 1943 befanden sich 300 Personen im Lager, davon 187 Männer und 113 Frauen. Sie wurden im Wesentlichen bei Bauarbeiten für den Kurort eingesetzt. Darüber hinaus existierten im Lager neun Werkstätten: eine Konfektionswerkstatt, zwei Kürschnerereien, In weiteren entsprechenden Einrichtungen wurden Handschuhe, Netztaschen, Spielzeug und Polster hergestellt. Die Chemische Werkstatt schließlich war die zweitgrößte Beschäftigungsstätte im Lager. Hier wurden Wagenschmiere, Vaseline, Seife, Putzmittel u. ä. produziert. Lohn erhielten die Lagerinsassen nicht, es wurde lediglich für ihre Unterkunft, Arbeitsbekleidung, Verpflegung und ein geringes Taschengeld gesorgt.

Nach dem Ausbruch des Slowakischen Nationalaufstandes im August 1944 wurde das Lager aufgelöst. Nach der deutschen Besetzung der Slowakei im September 1944 gerieten die verbliebenen Juden aus Vyhne dann wieder in die Mühlen nationalsozialistischer Vernichtungspolitik (Einsatzgruppe H). Die genaue Zahl der überlebenden Juden aus Sosnowiec lässt sich anhand der bis heute zur Verfügung stehenden Quellen nicht ermitteln.

Zapomenutý sochař Julius Pelikán

23. 2. 1887 Nové Veselí u Žďáru nad Sázavou – 17. 2. 1969 Olomouc

RENATA SKŘEBSKÁ

Skřebská, Renata: The Forgotten Sculptor Julius Pelikán (1887–1969). 23. 2. 1887 Nové Veselí u Žďáru nad Sázavou – 17. 2. 1969 Olomouc

The goal of the study is to present the character and work of the sculptor who considerably influenced the artistic countenance of Moravia and the Highlands (Vysočina region). However, his activity has not yet been comprehensively compiled and it has not been widely recognized by the expert public either. He has been unjustly neglected just like the number of other sculptors who were not active in the very centre of Czech sculpture. Nevertheless, his works are equally valuable as those of his schoolmates and teachers of the sculptors' generation revolving around Josef Václav Myslbek.

Key words *sculptor * memorials of WWI and WWII * funeral reliefs * social theme * everyday theme*

Contact *Ostravská univerzita v Ostravě, renata.skrebska@osu.cz*

Cílem studie je představit osobnost a dílo sochaře, který významnou měrou ovlivnil výtvarnou tvář Moravy a Vysočiny. Přesto nebyla jeho tvorba dosud komplexně zpracována a o jeho díle nemá příliš povědomí ani odborná veřejnost.¹ Byl neprávem opomíjen, stejně jako řada dalších, kteří nepůsobili přímo v centru českého sochařství. Přitom jsou jeho práce stejně hodnotné jako díla ostatních jeho spolužáků a pedagogů silné sochařské generace kolem Josefa Václava Myslbeka. Jedná se tedy o pokus splatit dluh a rehabilitovat Julia Pelikána jako autora.²

Během terénních a badatelských prací, jejichž výsledkem je soupisový katalog autorova díla, bylo zdokumentováno přes 200 děl. Právě soupisový katalog se ukázal jako stěžejní materiál pro získání přehledu autorovy tvorby a doplnění nejasností, které vznikly z nedostatku uceleného soupisu děl a především nedohledáním konkrétních prací přímo v terénu. Umožnil také formální a umělecké zhodnocení autorovy tvorby. Na základě spolupráce s galeriemi a muzei se podařilo dohledat autorovy skici a třetinové návrhy, které bylo možné, především u pomníkových prací a funerální plastiky, srovnat s realizacemi

¹ Autorovou tvorbou se více zabýval LAKOSIL, J.: *Sochař Julius Pelikán*. Brno 1962; MAZUR, L.: *Julius Pelikán: Život a dílo*. Závěrečná práce distančního studia na FF UP v Olomouci. Olomouc 1997.

² SKŘEBSKÁ, R.: *Sochař Julius Pelikán 1887–1969*. Hranice 2006.

nalezenými terénním průzkumem.³ Přesto část děl stále uniká, protože především drobná žánrová plastika a medailérská tvorba je v soukromých sbírkách špatně postžitelná. Vzhledem k tomu, že velkou část jeho tvorby tvoří práce exteriérové, je tato studie vedena také snahou upozornit laickou a odbornou veřejnost na problematiku ochrany pomníkových prací a funerálních plastik, které jsou stále více ohroženy krádežemi a vandalstvím.⁴ Neméně problematické je přemístování exteriérových soch bez údajů o novém uložení.⁵

Julius Pelikán se narodil 23. února 1887 v Novém Veselí. Od dětství se u něj projevil výtvarný talent, proto po absolvování základní školy pokračoval ve studiu Odborné kamenické školy v Hořicích (1901–1905). Vzhledem ke složitým existenčním podmínkám v rodině – matka byla vdova s pěti dětmi – nastoupil v letech 1905–1908 na praxi v Německu (Halle, Berlín, Lipsko), kde pracoval na sochařské výzdobě veřejných budov. Od roku 1909 pracoval v kamenickém závodě Josefa Urbana v Olomouci. Tato činnost mu pomohla získat prostředky na studium Akademie výtvarných umění v Praze v sochařské speciálce profesora Josefa Václava Myslbeka (1910–1913). Během studia získal v roce 1912 za práci *Božetěch* stipendium do Itálie. Z doby studií je významnou prací plastika mladého muže z roku 1910, která je dokladem suverénního sochařského gesta. Julius Pelikán za tuto práci obdržel cenu akademie.⁶

Další mimořádnou prací je *Hoch s mušlí* z roku 1913. Plastika vykazuje nejen detailní znalost anatomie lidské postavy a proporční dokonalost, které jsou do jisté míry nutným předpokladem figurálního sochařství, ale projevuje se zde cit pro detail, který není popisný, a harmonické propojení figury s obsahem. Příznačný je dobový symbolistní podtext zvidavého jinošství objevujícího skrytý a tajemný svět mužství. Pojí se zde noblesa a čistota tvaru a formy.

Po ukončení studií v roce 1913 se Julius Pelikán trvale usadil v Olomouci. Od svého příchodu do Olomouce soustavně pracuje na řadě realizací ve městě i okolí a krajinu Hané s její barokní sochařskou tradicí citlivě obohacuje o další výtvarný přístup.⁷ Autorova tvorba se vyznačuje širokou škálou zahrnující volnou plastiku, medailérskou činnost nebo žánrovou plastiku. K mimořádně kvalitním se řadí okruhy funerální plastiky a pomníků padlým, které se vyznačují osobitým zpracováním, invenčním potenciálem a svébytným projevem.

První exteriérovou realizací je náhrobek tragicky zesnulého spolužáka Chrousta z roku 1908. Dílo, které autor vytvořil ve svých 21 letech, projevuje vysokou kvalitu formální

³ Na základě těchto poznatků byla uskutečněna výstava *Sochař Julius Pelikán 1887–1969*. Městské muzeum a galerie v Hranicích, výstavní síň Synagoga, Hranice 2006, kurátor Renata Skřebská.

⁴ V roce 2004 byla ze hřbitova v Kokorách odcizena mramorová plastika Boženky Prindišové. Jednalo se o portrét 15leté dívky provedený v životní velikosti (cca 170 cm). Plastika byla dílem sochaře Julia Pelikána. Obdobný osud postihl vzápětí plastiku mladé ženy na hřbitově v Lošticích od téhož autora. Během roku 2008 byly odcizeny plastiky ze hřbitova v Kroměříži.

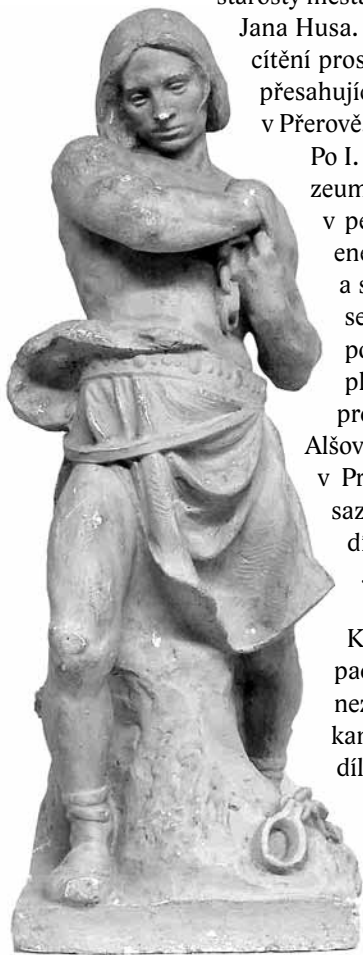
⁵ Příkladem mohou být Pelikánovy plastiky legionáře Jana Čapka v Orlové a Tomáše Garrigua Masaryka v Bohumíně. V obou případech jsou o nich poslední zmínky z osmdesátých let 20. století.

⁶ SKŘEBSKÁ, Renata: *Dílo sochaře Julia Pelikána v kontextu stylových proměn 20. století*. Ostrava 2006.

⁷ Jednu z osobností, která ovlivnila Olomouc a okolí svým sochařským pojetím je Ondřej Zahner (1709–1752), který zde vytvořil řadu prací (soubor oltářů pro katedrálu sv. Václava v Olomouci, sochy pro premonstráty na Klášterním Hradisku a svou nejvýznamnější zakázku sochy pro sloup Nejsvětější Trojice v Olomouci). Plastiku svatě Anny původně určenou pro Klášterní Hradisko a nyní umístěnou v obci Císařov, svou výtvarnou stylizací značně připomíná Pelikánova Madona v kapli sv. Anny při kapitulním chrámu sv. Václava v Olomouci. Zda se jedná o náhodu či vědomou inspiraci Zahnerovým dílem nelze objektivně říci.

i uměleckou a je dokladem secesního cítění formy. V případě Julia Pelikána se jedná o důležitý vývojový moment, ve kterém lze rozpoznat jeho talent a budoucí schopnosti. Celé dílo působí zralým a suverénním projevem a citem pro prostor a tematiku. Jedná se o jeden z jeho nejzdařilejších náhrobků a měl by být památkově chráněn. Ochrana díla je velmi aktuální a nutná, protože při jeho dokumentaci v roce 2005 bylo zjištěno čerstvé poškození plastiky, na které byla uražena část ruky. Také pískovec je silně narušen a čitelnost díla je komplikovaná.

Z oblasti funerální plastiky je třeba zmínit také první doloženou práci, která vzniká v Olomouci, postavu truchlící ženy pro náhrobek dr. Františka Šromoty, prvního českého starosty města Hranice, z roku 1912. Další hranickou prací je pomník Jana Husa. Autor zde reaguje na dobovou snahu podpořit národní cítění prostřednictvím výtvarného umění. Jeho Hus je prací silně přesahující regionální umění podobně jako Bílkův *Jan Blahoslav* v Přerově.

Model reka z pomníku padlým v Senici na Hané, 1922. Regionální muzeum Žďár nad Sázavou

Po I. světové válce vzniká plastika *Krví a železem* (1919, Muzeum umění v Olomouci), která se stává symbolem svobody v personifikaci mladých mužských postav plných fyzické energie, skrytého hněvu s odhodlaným vzdorem ve tváři a s dramatickým gestem odporu vyjádřeným levou rukou se sevřenou pěstí na prsou a pravou rukou volně svěšenou podél těla s poutem a přetrženým řetězem. Tyto figury jsou plné vnitřní síly a vitality a stanou se autorovým „typusem“ pro pomníky obětem I. světové války. Často se jedná o reky Alšova typu jako v případě *Pomníku obětem války* z roku 1922 v Prostějově, kde se inspirace slovanskou mytologií prozrazuje v dobovém pojetí regionalismu v plastice hanácké dívky v kroji s věnečkem a krokrovým křížem u nohou.⁸

Jejím protipólem je umírající rek. Podobné téma se objevuje na pomníku pro obec Senice na Hané z roku 1922.

Kompozice byla velmi citlivě doplněna v roce 1948 o poctu padlým 2. světové války. Mladá žena v jednoduchém, téměř nezršeném šatu s kápí přes hlavu klečí se spoutanými rukama za zády a obličejem hrdě zvednutým k nebi. Všechna díla se vyznačují citovostí bez patosu a přehnaných gest.

Ve dvacátých a třicátých letech 20. století se autor intenzivně zabývá žánrovou a portrétní plastikou. Je to období, kdy vytváří řadu děl s intimním tématem mateřství, dětských her a busty vlastních dětí a přátel, jako je František Ondrúšek, manželka malíře Hoplíčka a řada dalších. Opět se zde snoubí čistota formální s niterným postižením portrétovaných osob. Druhá světová válka zasáhla tragicky do autorova života. Jeho synové jsou věznění, on sám je interno-

⁸ Dívka v kroji se objevuje jako samostatná kompozice např. také u pomníku padlým I. světové války v Ostravě-Třebovících.

Pomník padlým I. světové války, Ostrava-Třebovice, ul. V Mešníku, 1922. Foto autorka

ván ve Svatobořicích a jeho žena umírá v Osvětimi. Tato osobní tragédie se silně projevuje v díle citlivého umělce. Autor se snaží ještě více a intenzivněji pracovat a velkým tématem se opět stávají válečné pomníky. Zatímco k první světové válce je to mýtický hrdina nebo mladý muž plný síly a víry v překonání bezpráví silou a vzdorem, zde dochází ke změně, na scénu vstupuje žena; žena vystavená nejtěžší zkoušce života – ztrátě a obětování syna. Do dění jsou vtaženi hrdinové proti své vůli – ne vojáci, ale prostí lidé, kteří nechtějí být hrdiny, ale tragika okamžiku a doby je z nich udělá. Dokladem jsou pomníky padlým v Kroměříži, Chropyni, Moravičanech a řadě dalších měst a obcí na střední Moravě. Osobitost Pelikánovy pomníkové tvorby lze spatřit ve dvou rovinách: není patetický, nesnaží se o heroizaci za každou cenu – naopak je zde tichá úcta a pokora k lidem, sousedům, které znal; jsou to obyčejní lidé nesmíření s bezprávím.

Jejich sílu autor vystihl mimořádně pravdivě právě svým civilním pojetím. Druhá rovina je časté kompoziční zapojení ženy. Jestliže v pomnících k 1. světové válce se žena objevuje jako oběť, nejčastěji mladá vdova (např. Dřevohostice, Přivovice), v pomnících ke 2. světové válce je aktivní, nezlomná a silná bytost. Civilní pojetí ženského

údělu působí emotivně a u válečných pomníků není příliš běžné. Vliv výtvarného pojetí Julia Pelikána spočívající v přirozenosti, s jakou pracuje s prostým životním dějem, jenž je účelně rozveden v souhrě gest a pohybu, zapůsobil na řadu regionálních autorů, kteří se zabývali pomníkovou tvorbou.⁹ Na Olomoucku je srovnatelnou prací pomník Vladimíra Navrátila *Zákřovský Žalov* z let 1948–1950.¹⁰ Na mýtině uprostřed lesa vyrůstá silueta na kolena sražené ženy. Autor citlivě postihl tragédii okamžiku lidského zoufalství.

Pro autora je důležitá tematika práce a každodennosti. Velmi kvalitní díla vznikají především v období dvacátých let minulého století, kde se prolíná symbolistní rovina, jako u díla *Jinoch s klasy* (Regionální muzeum ve Žďáru nad Sázavou), který svou vyvážeností pohybu a gest evokuje antickou sochu „boha úrody“. Postupně se do jeho děl prolíná také sociální tematika, především ve vazbě na Vysočinu, když znázorňuje ustarané ženy a upracované rolníky (*Chudý kraj, Na poli*, Regionální muzeum ve Žďáru nad Sázavou). Naproti tomu stojí tvorba oblasti Hané, kde ustupuje sociální rozměr a malebnost kraje se projevuje v umělecké inspiraci postavami kyprých dívek v krojích, hanáckých reků nebo pověstmi, jak o tom vypovídá rozverně znázornění krále Ječmínka. O lidskou práci se autor

⁹ U Julia Pelikána byl na praxi sochař Jan Tříška nebo Josef Baják, který je spoluautorem pomníku padlým v Přivovicích. In: BAJÁK, J.: *Náčrt životopisu Františka Mádle*. SOKA Přerov, inv. č. 388, kart. 10.

¹⁰ Pomník připomíná tragickou událost, kdy bylo 20. dubna 1945 v poleší Kyjanice u Velkého Újezdu upáleno 19 občanů.

Olomouc, Náměstí Národních hrdinů
čp. 2, bývalá Městská poliklinika, archi-
tekt Jindřich Kumpošt. 1925–1927.
Foto autorka

zajímá také po roce 1948. Jeho dělníci a rolníci jsou stále heroické postavy – těžce pracující muži a ženy, ale nejedná se o žádnou době poplatnou agitaci, stále je zde úcta k člověku a jeho dílu.

Julius Pelikán je autorem celé řady architektonických plastik. Zde je možné za vše zmínit např. budovu bývalé městské polikliniky v Olomouci z let 1925–1927.¹¹ Jde o dílo v neoklasicistním stylu holandských staveb, pro které Pelikán vytvořil alegorické postavy *Stáří* a *Rodina*. Sochy reagují na požadavek architektury, ladí s vysokým řádem a utvrzují monumentalitu díla. Souzní s tímto stylem právě určitou robustností a jednoduchou, ale pevnou modelací figur, které tvoří dominantní prvek vstupu. Zároveň se zde projevuje vliv dobového civilismu reagující na potřebu mladého státu v monumentalizaci a heroizaci práce. Z prací v podobném pojetí je možné zmínit rovněž neoklasicistní reliéf na budově bývalé banky Riunione Adriatica di Sicurta v Ostravě od architekta Karla Kotase z roku 1927.¹²

Velmi kvalitní jsou práce pro sakrální stavby, např. kapli sv. Cyrila a Metoděje v Příkazech a kostel sv. Cyrila a Metoděje v Olomouci-Hejčíně. Kaple je památník padlým v 1. světové válce navržený architektem Eduardem Göttlicherem z let 1924–1926.¹³ Mimo in-

Ostrava, roh ulic Puchmajerova 5 – Zámecká 20, bývalá pojišťovna Riunione Adriatica di Sicurta, architekt Karel Kotas, 1927. Foto autorka

¹¹ SKŘEBSKÁ, R.: *Sochař*, s. 10.

¹² Tamtéž.

¹³ Tamtéž.

Pomník padlým I. a II. světové války, Senice na Hané, 1922 a 1948. Foto autorka

teriérové sochy Pelikán vytvořil vstupní reliéf s Ukřižováním. Novozákonní téma pojal jako alegorický výjev zasazený do současnosti. Kostel v Olomouci-Hejčíně byl postaven v letech 1928–1932.¹⁴ Pelikán zde projevils mimořádný cit pro celkové propojení monumentální sochařské výzdoby od plastik Cyrila a Metoděje v nadživotní velikosti v exteriéru stavby až po nejmenší detaily liturgických předmětů v interiéru chrámu. Z církevních objektů je dále významná práce pro kostel Krista Krále v Ostravě-Svinově, kde je autorem oltářní sochy Krista a reliéfu na oltářní predelle a reliéfu Panny Marie Svatohostýnské a sv. Josefa.¹⁵

Julius Pelikán celý svůj umělecký projev orientoval na figurální tvorbu, kde se zabývá lidmi v jejich šťastných životních chvílích, ale také ve chvílích bolesti a smrti. Stále není snadné prezentovat tvorbu autora, který se nezabýval avantgardním projevem a šel svou vlastní cestou, neodpovídající dobovým trendům. Přesto Pelikánovy práce v sobě nesou téměř klasickou ušlechtilost a harmonii a řada z nich, především do třicátých let 20. století, vyniká výraznou uměleckou kvalitou. Jeho díla jsou charakteristická pevnou modelací forem, syntézou objemů a obrysů, monumentální koncepcí a věrným zachycením reality. Jen velmi málo děl lze přiřadit mimo tento okruh a jedná se většinou o experimenty ovlivněné dobovým a autorovým vývojem. Jsou to vlivy impresionistické v práci se světlem jako tvárným principem, snahou o vystupňování pohybu a plastickou nadsázku s jemnou deformací tvaru.¹⁶

¹⁴ SKŘEBSKÁ, R.: *Sochař*, s. 10.

¹⁵ *Římskokatolický farní kostel Krista Krále v Ostravě-Svinově*. Ostrava, s. d.; dále také ŠOPÁK, P.: *Tři návraty k tradici: Římskokatolické kostely ve Svinově, Vřesině a Bašce*. Acta Historica Universitatis Silesianae Opaviensis 3, 2010, s. 121–142.

¹⁶ Jako příklad lze uvést plastiku *Diogenés*, dnes deponovaná v Regionálním muzeu Žďár nad Sázavou, přír. č. E 822.

Julius Pelikán se silně angažoval na Moravě a výrazně ovlivnil její výtvarnou tvář, přestože jeho tvorba nevykazuje vždy vyrovnané tematické i formální prvky. V jeho díle se objevuje národnostní tematika spojená s bojem o národní identitu, spíše aktuální v 19. století, reflektovaná alegorickými postavami v krojích, postavami mytických hrdinů a hrdinů z českých bájí, vytvořenými s dobovou snahou o vyjádření ztotožnění s národem. Rovněž postavy tvořené s určitou setrvačností pod vlivem Myslbeka a dalších výrazných sochařských osobností jsou jistě problematičtým momentem v části jeho tvorby.¹⁷

Během několika let, zabývajících se dokumentací díla Julia Pelikána, jsem se seznámila nejen s uměleckou stránkou jeho tvorby, ale díky spolupráci s autorovou rodinou a především jeho dcerou paní Annou Grenčnerovou jsem mohla částečně poznat také východiska osobní a často velmi intimní a složitá. A tak další rovina této práce je možná sociologická a psychologická, protože žádné dílo nemůže vzniknout odtržené od doby svého vzniku a žádná generace je nemůže posuzovat bez její znalosti pouze prizmatem vlastního žití.

Zusammenfassung

Vergessener Bildhauer Julius Pelikán. 23. 2. 1887 Nové Veselí u Žďáru nad Sázavou (Neu Wessely bei Saar) – 17. 2. 1969 Olomouc (Olmütz)

Renata Skřebská

Diese Studie stellt sich die Aufgabe die Persönlichkeit und das Werk eines Bildhauers vorzustellen, dessen Tätigkeit die Landschaft der bildenden Künste in Mähren und in Region Vysočina entscheidend prägte. Dennoch wurde sein Schaffen bislang nicht eingehend und komplex behandelt, sein Werk ist nicht einmal bei der Fachöffentlichkeit hinreichend bekannt. Er wurde zu unrecht vernachlässigt, sowie viele andere, die nicht direkt im Zentrum der böhmischen Bildhauerei tätig waren. Dabei sind seine künstlerischen Werke ebenso bedeutsam wie diejenigen seiner Mitschüler und Pädagogen der Bildhauer-Generation um Josef Václav Myslbek. Während der Terrain- und Forschungsarbeiten, deren Ergebnis der Verzeichniskatalog seiner Werke ist, wurden über 200 Werke dokumentiert. Im Bezug darauf, dass seine meisten Werke im Exterieur entstanden sind, setzt sich diese Studie zugleich zum Ziel sowohl die nichtfachmännische als auch die Fachöffentlichkeit auf die Problematik des Schutzes der Denkmälerwerke und der Funeralskulptur zu machen, die zunehmend von den Diebstählen und Vandalismus gefährdet sind. Der Verfasser setzte sich auch mit der Problematik der Arbeit und des Alltags auseinander. Hochwertige Werke entstanden vor allem in den 20. Jahren des vorigen Jahrhunderts, wo die symbolistische Ebene und allmählich auch das Sozialthema zu entdecken sind. Sein künstlerisches Schaffen haben auch seine persönlichen Erlebnisse und das Zeitalter in dem er lebte wesentlich beeinflusst. Unter seinen Werken sind sowohl wesentlich eigenartige, als auch konventionelle Schöpfungen zu finden, dennoch beeinflusste dieser Autor durch seine Denkmal- und Funeralwerke viele Städte und Gemeinden. Diese Studie ist wohl auch als Heimzahlung der Schuld zu versenden, die durch weitgehende Vernachlässigung Julius Pelikan entstanden ist, sowie als Versuch seiner Rehabilitierung.

¹⁷ Ve volné tvorbě je to především vliv Jana Štursy, který už v roce 1906 v díle *Melancholické děvče* přichází s expresivní deformací sochařské formy spolu s vyhraněnou vůlí k nové tvarové syntéze. Pelikán používá obdobné kompoziční schéma (lukovitě prohnuté tělo, zalomení rukou kolem hlavy, křivka těla jako dynamický prostorový ornament) v plastice na hrobě rodiny Geppertovy s předpokládaným vznikem díla ve dvacátých letech 20. století. Přestože se jedná o dílo výtvarně velmi zdařilé, časový posun od práce Jana Štursy poukazuje na určité epigonství. Obdobná je situace u některých reliéfních prací, kde je zřetelný vliv Stanislava Suchardy.

Obstáli jsme?

**Jak jsme v letech 1975–1990 pracovali na dějinách textilu
aneb Mezi vzpomínkami a historickou statí**

JAROSLAV ŠŮLA – VLADIMÍR WOLF

Šůla, Jaroslav – Wolf, Vladimír: Did We Prevail? How We Worked on the History of Textile in 1975 to 1990 or between Reminiscences and a History Treatise

The article presents the reminiscences of the 1970's to 1990's by two prominent historians of the textile industry in the Czech lands – Dr. Jaroslav Šůla and Pr. Vladimír Wolf. In those years they were both actively involved in the historical research of the textile industry in the Czech lands, primarily in the East Bohemian region. They were both among the important organizers of the science world – among editors and authors of many scientific publications, studies and anthologies, in particular the Flax industry (periodical, est. 1976) and its supplement (since 1981). Their memories are concluded with the early 1990s which, however, put an end to the scientific stations studying the history of the textile industry and also terminated the publishing of the Flax Industry magazine including its supplements.

Key word *history of economics * history of textile * reminiscences * personalities * Czech lands * 2nd half of the 20th century * Flax industry (periodical) * Textile history (periodical)*

Contact *Vladimír Wolf: Slezská univerzita v Opavě; wolfvlad@seznam.cz*

Období husákovsko-bířakovské normalizace celou skupinu historiků a archivářů, zejména ze severovýchodních Čech, pořádně pocuchalo. Během času se mnohým z nás podařilo uchytit se v průmyslové sféře (podnikové archivnictví), mnozí z oboru vypadli úplně, někteří částečně. Říkali jsme si „východočeská textilní frakce“, tušíme, že tento název vymyslel kolega Vladimír Lesák. Uminili jsme si, že na pracovištích, která nám po několika letech pústu dovolili stráničití bossové zastávat, obnovíme publikační a organizační aktivity a navážeme tak nepřimo na naše aktivity z období před a za Pražského jara.

O těchto aktivitách toho zatím mnoho speciálně napsáno nebylo. Stalo se tak několikrát při různých autorských jubileích a u příležitosti ukončování práce na dějinách textilních podniků na přelomu 80. a 90. let 20. století.¹

¹ Pokusem o zhodnocení výsledků činnosti historiků lnářství byl sborník SHRBNÝ, K. – WOLF, V. (eds.): *Další úkoly historiografie lnářství v českých zemích : Sborník ze III. setkání historiků lnářského průmyslu a 7. metodologického semináře n. p. Texten ve dnech 20.–21. dubna 1988 na chatě Máma v Pecí pod Sněžkou*. Trutnov 1990, který byl vydán jako deváté supplementum sborníku *Lnářský průmysl* (dále jen *LP*). Zde viz zejm. články K. Shrbného, V. Lesáka, V. Wolfa, J. Šůly, M. Myšky a dalších. Dále je podobným počinem připomenutí Hladkého a Šůlových padesátin resp. šedesátin: WOLF, V.: PhDr. Ladislav Hladký, CSc. padesátníkem. *Dissertationes historicae* 3, 1995, s. 7–9; TÝŽ: Šedesátiny PhDr. Ladislava Hladkého, CSc. *Náchodsko od minulosti k dnešku* 4, 2002, s. 5–6. Ladislav Hladký v r. 2011 zemřel. Viz WOLF, V.: Za PhDr. Ladislavem Hladkým, CSc. *Rodným krajem* sv. 42/2011, Červený Kostelec 2011, s. 58–59. HLADKÝ, Ladislav: Historik PhDr. Jaroslav Šůla, CSc., padesátníkem. In: HLADKÝ, L. (ed.): *Z dějin textilu : Supplementum 5*. Jaroslav Šůla : Sborník příspěvků

Autoři tohoto příspěvku: Jaroslav Šůla a Vladimír Wolf, 1986. Foto V. Lesák

Je jistě dobré, že při zpracování dějin textilu vznikla, navzdory nepříznivé situaci, dvě centra výzkumu: trutnovské a orlickoústecké. Ona totiž nejen že spolupracovala, ale také vytvářela konkurenční prostředí v tom nejlepší slova smyslu. Ona „konkurence“ nás podněcovala k dalším aktivitám, jejichž formy jsme si dokonce přejímali, vedla k propojování autorů a redakčních zvyklostí. Připomeňme si tedy naše aktivity v chronologickém pořadí tak, jak vznikaly.

Podnikový archiv (Historicko-dokumentační středisko), n. p. Texlen Trutnov (Vladimír Wolf)

Když jsem na jaře 1974 po třech a půl letech práce v Archeologickém ústavu ČSAV v Praze nastupoval na místo podnikového archiváře v národním podniku (n. p.) Texlen Trutnov, a to díky solidnímu a chápavému řediteli Ing. Oldřichu Vetešníkovvi, bylo mi docela úzko. Našel jsem v posledním dvoře závodu 09 na Horské ulici velmi zanedbaný archiv, který neměl již řadu let archiváře. Byla to dlouhá, nevhledná nízká budova se zamřížovanými okny, plná nejen neskartovaných písemností, ale i kvalitních archivních fondů, většinou také nezpracovaných. Organizačně jsem spadal pod právní úsek a hospodářskou správu, které řídil kvalitní podnikový právník JUDr. Michal Mendl. Byl to hodný a chytrý člověk, který ovšem měl u vedení kádrového útvaru své limity – byl totiž slušný a věřící.

Rozhodl jsem se tedy po období svého života z let 1970–1974, které se nemohlo pyšnit jistotou (ačkoliv u archeologů mi bylo relativně velmi dobře, fyzicky jsem pracoval na výzkumech, přes zimu připravoval historické podklady pro výzkumy), že se stanu archivářem, dám archiv do pořádku a pokusím se navázat na publikační aktivity z let 1965–1971. K těm *publikačním aktivitám* jsem ovšem mohl přistoupit až po dvou letech. Byl jsem pod silným politickým dohledem, vedoucí kádrového úseku Emilie Jůzlová, členka ÚV KSČ, mne sledovala tak ostře, že jsem si mohl vydělat zprvu pouze 1 450 Kčs, později celých 1 650 Kčs měsíčně.²

V roce 1975 jsem začal připravovat sborník *Příspěvky k dějinám n. p. Texlen*. Zredigovat a vydat jeho první svazek nebylo jednoduché. Obrátil jsem se na své přátele a známé s prosbou o příspěvky k dějinám našeho podniku. Byl mezi nimi i PhDr. Ladislav Hladký, kterému se také podařilo z podobných důvodů nakonec uchytit v n. p. Tepna Náchod. Tento kvalitní historik se zapojil nejen do práce v texlenském archivu, ale i později ve

k padesátinám. Ústí nad Orlicí – Trutnov 1988, s. 7–17, zde zejm. s. 12–17; TÝŽ: Jak jsem ho poznal a jak ho znám. *Královéhradecko* 4, 2007, s. 59–69. Podíl V. Wolfa na zpracování dějin lnářství objasnil u příležitosti historikových padesátin V. LESÁK (Tvrdohlavec a nezmar. *Dissertationes historicae* 1, 1993, s. 13–16) a 65. narozenin Z. JIRÁSEK (Trutnovský občan a přítel prof. PhDr. Vladimír Wolf. *Sborníček: Příspěvky Muzea Podkrkonoší v Trutnově* 6, 2007, s. 6–7. O Vladimírovi Lesákovi viz také ŠŮLA, J. – WOLF, V.: Šedesátiny doc. PhDr. Vladimíra Lesáka. *Dissertationes historicae* 2, 1994, s. 5–7. Úmyslně se nezabýváme naší interní archivářskou prací a archivářskými iniciativami. Tím by se náš příspěvek ještě podstatně rozšířil.

² A když mi dr. Mendl dal v roce 1977 odměnu za dobrou práci – světe, zbož se – celých 150 Kčs, dostal na kádrovce co proto a kvůli mně bylo posléze rozhodnuto, že vyloučení členové KSČ nesmějí dostávat žádné odměny.

Středisku pro dějiny textilních a oděvních závodů v ČSSR (dále jen SDTOZ) při Výzkumném ústavu bavlnářském (dále jen VÚB) v Ústí nad Orlicí, které po skončení svého ředitelování vedl Václav Rohlena a jehož pracovníkem byl PhDr. Jaroslav Šůla, CSc. Musím také uvést, že jsem pracoval s perspektivou, aby tento sborník, později přejmenovaný na *Lnářský průmysl* (dále jen LP), svým způsobem navazoval či nahradil vlastivědný sborník Muzea Podkrkonoší *Krkonoše – Podkrkonoší*, který přestal vycházet. Proto jsme postupně rozšiřovali jeho záběr od čisté historie závodů a podniků textilního průmyslu až po zachycení textilnictví v krásné literatuře, po toponomastické studie, studie etnografické apod. Tato cesta se ukázala být perspektivní a schůdná.

• První svazek sborníku *Příspěvky k dějinám n. p. Texlen* (Trutnov, 136 s.) přinesl v roce 1976 řadu studií a zpráv o literatuře. Autoři nakonec na zákrok kádrového oddělení nesměli být uvedeni. Vytiskl jsem tedy na ormigu obsah, který byl vložen pouze do autorských výtisků.³

Ale sama skutečnost, že se podařilo první svazek vydat i přes řadu nepřijemností a problémů, které mi nastaly, byla úspěchem. Už tehdy jsem se snažil zajistit vycházení sborníku jeho zaštitěním lidmi, kteří před normalizačním režimem obstáli, i když s „odřenými ušima“. Byl to předně generální ředitel Výrobní hospodářské jednotky Lnářský průmysl (dále jen VHJ LP) Jaroslav Plichta, solidní člověk předválečného „baťovského“ směřování v textilním průmyslu, jako odpovědný redaktor byl uveden Jindřich Nosek, náměstek ředitele n. p. Texlen, slušný člověk a odborník, a konečně povolení na východočeském KNV nám udělila paní Věra Kaňková, pracovnice odboru kultury, kterou jsem znal už z roku 1968. Vyžádal jsem si i dva recenzní posudky a samozřejmě musel být sborník věnován tentokrát i později různým významným jubileím. Mimikry!

Hlavním kritériem byla odborná úroveň jednotlivých příspěvků. Tu mi garantovali sami přispěvatelé, mezi nimiž byli V. Lesák, J. Bieberle, B. Smutný, R. Hlušíčková, L. Hladký, J. Kmoníček a další. Počet spolupracovníků se během let podstatně rozšiřoval.

• Druhý svazek sborníku LP vyšel v roce 1978 (stran 288). O autory nebyla nouze, navíc to byli i příslušníci tzv. šedé zóny či proskribovaní historici, kteří měli nouzi o publikační příležitosti (O. Skalníková, J. Zálaha, V. Koblížek, F. Kutnar, Z. Jirásek ad.). Teritoriální i věcný záběr se začal pomalu rozšiřovat. Někteří autoři však žádali, aby neohrozili vydání sborníku, uvedení svého jména pod pseudonymem. Tak se stal Lesák Vendelínem Hájkem či Bieberle Janem Šarovcem (podle odbojného hejtmana). Abych zajistil vydání sborníku, když se na odboru kultury východočeského KNV stala po milé paní Kaňkové vrchním dozorcem nad tiskem manželka významného funkcionáře StB v Hradci Králové, musel jsem podniknout určité kroky. Formálním redaktorem zůstal náměstek Jindřich Nosek, o napsání úvodního zamyšlení jsem požádal tehdejšího tajemníka okresního výboru KSČ Oldřicha Šabaku, jehož jsem znal coby inspektora školství už v období před rokem 1968. V dusném prostředí normalizační doby, které bylo v Trutnově ještě výraznější, napsal O. Šabaka kupodivu velmi zajímavý úvod pod názvem *K významu regionální historické práce*. Mnozí kolegové mi pak říkali, že máme v Trutnově osvětleného tajemníka. Myslím, že O. Šabakovi velmi záleželo při vědomí publikování stati v odborném sborníku na tom, aby jeho text byl na úrovni a nebyl jen plácáním.

³ Aby se situace ještě zkomplikovala, jeden z autorů a můj vynikající učitel na FF UP v Olomouci doc. PhDr. Josef Bieberle, CSc., bývalý děkan v období uvolnění, se po svém zlikvidování, když pracoval ve Vlastivědném ústavu v Olomouci, kdysi v hospodě pochlubil svým článkem; dozvěděli se to příslušníci StB, a tak následovalo moje vyšetřování. O této záležitosti nedávno psal BIEBERLE, J.: *Letopis intelektuála ze stracené generace*, UP Olomouc 2010.

Situace se však přeci jen zkomplikovala. Jeden z autorů, J. Bieberle, bývalý děkan filozofické fakulty olomoucké univerzity kolem roku 1968, který – jak jsem již vzpomněl výše – se po svém nuceném odchodu „upíchl“ ve výtvarném oddělení Vlastivědném ústavu v Olomouci, se opět kdesi pochlubil se svým článkem i pseudonymem (pseudonym Josef Šárovec nebyl v žádném seznamu). Dozvěděli se to příslušníci StB a následovalo další vyšetřování. Aby toho nebylo dost, při domovní prohlídce u Václava Havla na Hrádečku našla StB sborník s dedikací (poslal jsem jej tehdy po příteli geologovi Zdeňku Riegrovi). Takže další vyšetřování...

Zatímco ze začátku jsem byl vyslýchán trutnovskými příslušníky StB, kteří vskutku inteligencí neoplývali, stal jsem se již v období před Chartou 77 objektem pro královéhradeckou centrálu StB, konkrétně pro majora Kaniščeva.⁴

Před rokem 1980 bylo zřejmé, že bude potřebné obírat se historií celé VHJ LP, tedy i n. p. Juta Dvůr Králové nad Labem, Technolen Lomnice nad Popelkou, Moravolen Šumperk, Čemolen Humpolec a dalšími oblastmi, v nichž se pěstoval len odedávna. Od třetího svazku, stále ještě pod patronací generálního ředitele Jaroslava Plichty i podnikového ředitele Oldřicha Vetešníka (ten byl pro tento svazek odpovědným redaktorem, když náměstek J. Nosek zemřel), vycházel sborník pod názvem *Lnářský průmysl – Příspěvky k dějinám s podtitulem Sborník příspěvků k dějinám lnářské výroby v českých zemích. Studie – materiály – zprávy*.

• Do třetího svazku (Trutnov 1980, 404 s.) přispěla celá řada nových i starších autorů: F. Spurný, B. Smutný, J. Kábrt, J. Tywoniak, M. Pávek, Z. Jirásek, F. Kutnar, J. Zálaha ad. Svými úvody jej znovu zaštitili J. Plichta a O. Šabaka. Abych sborník ochránil před hloupými zásahy cenzury, obrátil jsem se na dávného známého Antonína Faltýse, tehdy pracovníka Ústavu marxismu-leninismu (dále jen ÚML) v Praze. Ten napsal kratičký pozitivní posudek a bylo vystaráno. Od té doby jsem se v těchto cenzurních zásazích obracel na kolegu doc. J. Kmonička, pozdějšího ředitele ÚML v Hradci Králové, velmi kvalitního historika, slušného člověka a mého dávného přítele. On nebo některý z jeho pracovníků vždy napsali, že sborník je napsán v duchu marxistické historiografie – a to bylo zaklána-dlo pro všechny další svazky LP.

Po onemocnění podnikového ředitele ing. O. Vetešníka, dobrého člověka i odborníka (později se stal ředitelem n. p. Technolen Lomnice nad Popelkou) jsem našel dalšího odpovědného redaktora, PhDr. Karla Shrbeného, pracovníka personálního odboru VHJ LP. K. Shrbený byl velmi inteligentní člověk, který dobře znal funkcionářské prostředí a dovedl ocenit odbornou úroveň našich publikací. Vzal na sebe velkou zodpovědnost, za což je třeba mu po mnoha letech poděkovat, i když tu už mezi námi není.

V roce 1981 jsme připravili první svazek nové řady LP, jeho první supplementum. Autory publikace s názvem *Pobočky koncentračního tábora Gross-Rosen ve lnářských*

⁴ To byl člověk nesporně inteligentní, nespěchající. Můj bývalý šéf trutnovského muzea dr. Zdeněk Vašíček mi poradil, abych jim neřikal nic, nebo se uchýlil k opaku, abych jim vykládal a nepustil je ke slovu. A tak Kaniščevo bylo vzděláváno v oblasti archeologie, keramiky, numismatiky apod. Někdy kolem roku 1979, po vydání Charty, mi nabídl, zda bych nebyl ochoten dělat pro ně expertízy, např. o západoněmeckém přesídleneckém tisku. Odpověděl jsem mu po dlouhém čtyřhodinovém výslechu, že tedy ne. Pak jsem měl od výslechu StB dost dlouhou pokoj. Vzpomínám ještě na jeden z pozdějších výslechu. V roce 1984 jsem připravoval metodologický seminář k problematice studia lnářství v období první pětiletky. Procházel jsem i noviny *Pochodeň* a tuším v některém z čísel (roku 1951) jsem se dozvěděl, že Kaniščevo z Rudé hvězdy Hradec Králové se stal někdy v roce 1951 přeborníkem v běhu na 1 500 m. Při výslechu jsem mu řekl, co jsem četl. Jeho vcelku žoviální přístup se okamžitě proměnil v negativní slova smyslu. Patrně se domníval, že si o nich zjišťujeme údaje!

závodech Trutnovska za nacistické okupace (Trutnov 1981, 112 s.) byli Miroslav Kryl a Ludmila Chládková. Tito pracovníci Památníku Terezín napsali obsáhlou práci, která navazovala na starší práce Růženy Hlušičkové a Ludmily Kubátové. Supplementa měla přinášet monografická zpracování nebo účelově zaměřené studie (vyšlo jich celkem 11, o nich ještě dále). V době příprav třetího svazku sborníku *LP* – tuším, že to bylo na podzim roku 1979 – se v podnikovém archivu n. p. Textlen objevil bývalý ředitel ústeckého VÚB Václav Rohlena, který v Ústí n. O. budoval SDTOZ. K našemu podkrkonošskému kraji měl blízko, byl totiž úpickým rodákem a v době návštěvy měl v Úpici stále své příbuzné. Přijel se domluvit na úzké spolupráci textlenského podnikového archivu a jeho budovaného SDTOZ a sdělil mi, že chce něco udělat pro zlepšení mého postavení v Textlenu, a že půjde jednat s kádřovačkou Emilií Jůzlovou. Říkal jsem mu, že je to určitě zbytečné, neboť ona osoba byla nejen velmi neinteligentní, ale byl to pravý nefalšovaný produkt normalizace (věřila tomu, že jsme je v roce 1968 chtěli věšet, a podobným nesmyslům). Když se Rohlena vrátil, sdělil mi, že jsem měl pravdu a vyjádřil se o oné soudružce tak, že to ani nemohu napsat.

Náměstkem pro kádřovou práci byl při podnikovém ředitelství n. p. Textlen Zdeněk Licek. Nebyl to zlý člověk, zajímala ho historie, vycházel jsem s ním dobře. Byl to však „těžký stalinista“, Brežněv, Chruščov, nemluvě o Gorbačovovi, byli pro něj revizionisti. Mé aktivity toleroval, jednou za rok si přišel do archivu podebatovat, skončili jsme vždy u Stalina.⁵ Informoval jsem jej, jaké mám výzkumné a publikační plány. Souhlasil. Měl jsem ale velkou výhodu, že si to nepamatoval, a tak jsem mu vždy jen připomněl, že jsme se tak domluvili.

• Čtvrtý svazek *LP* byl vydán roku 1981 (Trutnov, 440 s.).⁶ Obsahově i formálně se povedl. Svazek od svazku se rozrůstal zejména oddíl zpráv, sborník se rozšiřoval rovněž tematicky (heraldika, statistika, archeologie). Vedle již vzpomenuých historiků do něj přispěli archeoložka M. Kostelníková, historici R. Anděl, J. Janák, J. Obršlík, K. Müller, M. Pávek, J. Fejgl, K. Smutná ad. Důležité bylo i zařazení programových statí, mých a F. Spurného.

Rok 1983 byl rokem 25. výročí od zformování VHJ LP. Tomuto jubileu byly věnovány další svazky supplement *LP*. V pořadí již druhé supplementum představovala monografie brněnské etnografky Vlasty Svobodové *Lidová a manufakturní textilní výroba s přihlédnutím k vývoji na Moravě* (Trutnov 1983, 192 s.).⁷ Třetí supplementum přineslo šest studií k dějinám lnářství na Trutnovsku.⁸ Jeho autor Bohumír Smutný, pracující po svém vyhazovu roku 1973 ze Státního oblastního archivu v Zámrsku v brněnské firmě Zetor jako dělník a teprve v 80. letech jako korektor v n. p. Tisk Brno, se stal nesporně nejvýznamnějším přispěvatelem *LP* a jeho supplement.⁹ B. Smutný přinesl do historie

⁵ Když jsem v lednu 1990 přejímal jeho kancelář, našla se v jeho stole pouze vášnivá obhajoba J. V. Stalina.

⁶ Kolem tohoto svazku se odehrála rovněž pětka mezi vydavatelem a odborem kultury východočeského KNV, když příslušná pracovnice cenzury zprvu nesohlasila s tím, že tam nejsou příspěvky k nejnovějším dějinám. Bylo třeba je doplnit.

⁷ Povzbuzením byla recenze dosavadních svazků z pera polského historika Jerzy Tomaszewskioho (Nowe cze-skie wydawnictwo regionalne z dziejów przemysłu lnarskiego. *Przegląd Historyczny* 76, 1985, s. 171–173).

⁸ SMUTNÝ, B.: *Šest studií k dějinám lnářství na Trutnovsku*. Trutnov 1983 (108 s.).

⁹ Bylo to dáno především tím, že jsme mu zadávali ke zpracování řadu fondů Podnikového archivu n. p. Textlen a na základě toho psal studie o jednotlivých firmách i jiných jevech ve lnářství na Trutnovsku. Fondy zpracovával ve svém volnu ve sklepech domu, kde bydlí dosud, a třeba říci, že jde o zpracování špičková.

lnářství na Trutnovsku mnoho nových a neotřelých témat, např. o stávce v roce 1858 na Trutnovsku, o dodávkách parních kotlů a strojů z blanenských železáren v 60. letech 19. století, o formování podnikatelské buržoazie ve Lnářském průmyslu na Trutnovsku, o nákupech strojových přízí ve Slezsku, o prvních parních strojích v podkrkonošském regionu a řadu dalších. Jeho příspěvky jsou trvalým a váženým vkladem do regionální historiografie Trutnovska. Čtvrtým supplementem se stala brožura *25 let VHJ Lnářský průmysl Trutnov* (Trutnov 1983, 88 s.). Kromě generálního ředitele Bohumila Brychty do něj přispěli Z. Jirásek ml., M. Binder, M. Borůvka, V. Holý. Byli zde představeni první generální ředitelé, nositelé státních vyznamenání i jednotlivé podniky a ústavy.

- K roku 1984 vyšel pátý svazek *LP* (Trutnov, 391 s.). Opět byl doslova nabit řadou kvalitních příspěvků z pera E. Opravila, R. Anděla, J. Tywoniaka, M. Myšky, F. Kutnara, L. Nesládkové, M. Kryla, Z. Jirásky, J. Fialy, I. Navrátila a dalších. Obsáhlý byl i oddíl zpráv (s. 319–391). Po dohodě s Rohlenovým SDTOZ jsme začali publikovat i stručné anotace jejich publikací. Páté supplementum *LP* s názvem *K novým a nejnovějším dějinám n. p. Texlen Trutnov* (Trutnov 1985, 260 s.) bylo věnováno státním i podnikovým výročím, zejména 40. výročí vzniku Českých Lnářských textilních závodů a 150 letům Lnářského průmyslu na Trutnovsku. Vedle již řady vzpomínaných autorů se tu V. Lesák obíral vymezením krkonošské Lnářské oblasti, stávkovým hnutím na přelomu 19. a 20. století. Vedle statí B. Smutného o Lnářských závodech v období okupace a dalších problémech zaujme stať Ludvíka Václavka o divadelní hře vězeňkyň v žacléřské pobočce bernartického koncentračního tábora i tematicky neobvyklá stať V. Wolfa a J. Kmonička o řeckých emigrantech ve Lnářských závodech na Trutnovsku na počátku 50. let. Dalšími autory byli J. Šťastná, P. Dostál a K. Smutná.

K 40. výročí založení n. p. Moravolen Šumperk vyšlo v roce 1986 šesté supplementum, věnované dějinám severomoravského lnářství (*Příspěvky k dějinám lnářství na severní Moravě*. Šumperk – Trutnov 1986, 180 s.). Přispěli do něj F. Spurný, Z. Filip, M. Myška, Karel Müller a Anna Horvátová, O. Svozil a další. Studie byly věnovány historii n. p. Moravolen, firmě Regenhart & Rayman, soupisům archiválií k dějinám lnářství na severní Moravě ad. Toto supplementum se snažilo o vybuzení badatelského úsilí o poznání lnářství na severní Moravě, podobně jako v případě Trutnovska. Také o to jsme se pokusili rovněž v roce 1986 v případě n. p. Juta Dvůr Králové nad Labem v sedmém svazku supplementu k *LP* s názvem *Příspěvky k dějinám jutařského průmyslu v českých zemích* (Dvůr Králové nad Labem 1986, 208 s.). Stavem zpracování dějin jutařských závodů jsem se obíral s kolegyní J. Koničkovou, která byla spoluredaktorkou, dalšími autory byli Z. Jirásek, S. Sládeček, I. Syrovátková, B. Dvořáčková a další.

- Publikací s vročením 1986 byl šestý svazek *LP* (Trutnov, 408 s.). Tento svazek se opět vydařil, ostatně i obecné poměry se mírně zlepšily. Najdeme tu nová jména a nová témata. Metodologicky významný byl článek K. Sommera, mezi stálými autory objevují se Z. Sládek, J. Obršlík, I. Štarha, J. Janák, L. Szabó, A. Fetters, V. Laudová, A. Kubíková, J. Kábrt. Velmi obsáhlý byl opět oddíl zpráv o literatuře (s. 338–405). Obecně se oddíly zpráv stabilně rozrůstaly a psali do nich přední historici. Tím se nám dařilo informovat odbornou i laickou veřejnost o dalších pracích k dějinám textilu, a tím jí umožňovat hlubší ponoření do zkoumané problematiky.

- Připravovaný sedmý svazek *LP*, který jsme průběžně připravovali na rok 1990, bohužel už pro změnu poměrů v listopadu 1989 nespátřil světlo světa, a tak některé přípra-

vené příspěvky vyšly někdy s velkým zpožděním ve *Východočeských listech historických*, ve sborníku *Krkonoše – Podkrkonoší* a jinde.

Poslední publikací z předlistopadového období je osmé supplementum – *Příspěvky k dějinám národního podniku Technolen Lomnice n. Popelkou* (ed. K. Shrbený, Trutnov – Lomnice n. Popelkou 1988, 160 s.), které historií n. p. Technolen Lomnice nad Popelkou a jeho právních předchůdců navázalo na šesté a sedmé supplementum. Supplementum přineslo příspěvky o úkolech ve zpracování dějin lnářství v této části Podkrkonoší, vývoji podniku po roce 1945 a další. Mezi osvědčenými autory se objevili I. Navrátil, J. Růžička, dějinám tkalcovské školy v Lomnici nad Popelkou se věnoval F. Musil.

V lednu 1990 pak vyšlo deváté supplementum *LP* pod názvem *Další úkoly historiografie lnářství v českých zemích*. V publikaci byly soustředěny příspěvky z III. setkání historiků lnářského průmyslu v dubnu 1988, které bylo reprezentativním a velmi dělným kolokviem v uvolněnější atmosféře doby (o seminářích viz dále).¹⁰ Koncem 80. let dozrávala totiž myšlenka, že bychom se měli pokusit o syntézu dějin lnářského průmyslu a potažmo později dějin textilnictví vůbec. Odrazilo se to ve skladbě příspěvků. K. Shrbený se pokusil o stručnou bilanci sborníku, publikovány byly statě o historiografii lnářství, o směrech výzkumu v předindustriálním období, o tzv. bílých místech v historiografii textilního průmyslu, o metodologických otázkách, průmyslové revoluci, o perspektivách zpracování smíšených bavlnářsko-lnářských podniků, o lnářství na západní Moravě, Časlavsku a v západních Čechách, exportu výrobků, o společenském odrazu prací z historie textilu, objevily se i statě o roli onomastiky a o etnografických sbírkách. Mezi novými jmény se objevili historici G. Hofmann, L. Procházka, M. Ryšánková ad. Soudím, že toto supplementum je jakousi tečkou za 15 lety práce, i když následovala ještě dvě supplementa, ovšem připravovaná již před rokem 1990.

V roce 1991 vyšla jako desáté supplementum skvělá monografie Milana Myšky *Opožděná industrializace. Lnářský a bavlnářský průmysl na Frýdecku a Místecku do počátků tovární výroby* (Trutnov 1991, 132 s.). Konečně poslední publikací, která uzavřela aktivitu textilenského archivu a Generálního ředitelství lnářského průmyslu (dále jen GR LP), je jedenácté supplementum, vydané ve spolupráci s Okresním archivem Trutnov, byla práce napsaná Hanušem Salzem o vynálezci a průkopníku letectví Igo Etrichovi (*Igo Etrich, průkopník letectví*. Trutnov 1992, 440 s.). Tato obsáhla a několik let připravovaná práce o významném členu textilácké rodiny Etrichů je zřejmě nejdokonalejší prací o člověku, který letectví věnoval celý život, ale také se zasloužil v dalších technických oborech (vynálezectví v oboru lnářských strojů, motorových saní aj.).

A snad bych ještě mohl vzpomenout na atmosféru na podnikovém ředitelství n. p. Texlen v 80. letech 20. století, kde jsem byl jako podnikový archivář veden do roku 1989.¹¹ Pracovní výsledky jsem měl velmi dobré a dokonce Archivní správa Ministerstva vnitra povýšila textilenský archiv na *Historicko-dokumentační středisko*. Ale ani tehdy nebyla pro mne situace jednoduchá.¹²

¹⁰ SHRBNÝ, K. – WOLF, V. (eds.): *Další úkoly historiografie lnářství v českých zemích : Sborník z III. setkání historiků lnářského průmyslu a 7. metodologického semináře n. p. Texlen ve dnech 20.–21. dubna 1988 na chatě Máma v Peci pod Sněžkou*. Trutnov 1990 (144 s.).

¹¹ V důsledku tažení proti vyloučeným a vyškrtnutým jsem byl převeden pod závod 09. Jeho ředitel ing. J. Grund se mnou vycházel velmi dobře a já s ním. Naše přátelství trvá dodnes.

¹² Tuším v roce 1981 kdosi odeslal na OV KSČ udání, že v podniku stále pracují vyloučení a vyškrtnutí z KSČ. A protože jsem do této skupiny perzekuovaných pracovníků také patřil, měli jsme být z práce vyhozeni. Podnikový

Publikované aktivity byly jistě nejdůležitějším výstupem činnosti Historicko-dokumentárního střediska a podnikového archivu n. p. Texlen a GR LP. Jak však zajistit, aby-
 chom se mohli střetávat, diskutovat, vzdělávat se? A tak jsme začali organizovat **setkání historiků lnářského průmyslu a metodologické semináře**. Jak konstatoval již v roce 1988 K. Shrbený (ve svém úvodním slovu k devátému supplementu LP), a to ještě všechny aktivity nebyly ukončeny, vydali jsme za pomoci GR LP celkem dvě zvláštní publikace,¹³ šest sborníků LP a jedenáct supplement, věnovaných specifickým tématům, také několik drobných brožurek, celkem asi 4 300 stran textu. Uspořádali jsme tři setkání historiků lnářského průmyslu, od roku 1983 také sedm metodologických seminářů. Setkání i metodologických seminářů se zúčastnili mnozí představitelé českých historiků, archivářů i etnografů, velmi prospěšná byla spolupráce s SDTOZ v Ústí nad Orlicí, které vedl zprvu V. Rohlena a po něm J. Šůla. Úspěšná byla i spolupráce se Slezským ústavem ČSAV v Opavě (J. Vytiska, D. Gawrecki, Z. Jirásek). Témata seminářů byla různá, zaměřovala se především na potřeby historiků textilu. Týkala se průmyslové revoluce, stávkového hnutí textiláků do první světové války, období 1945–1949 v našich závodech, období nacistické okupace, hovořilo se o problémech studia období první pětiletky, národnostní problematice a o dalších úkolech výzkumu a přípravy syntézy. Semináře a setkání historiků byly úžasnými akcemi, vzpomínám dosud na vystoupení F. Kutnara, M. Myšky, K. Sommera a mnoha dalších. Otevřená a přátelská diskuse byla samozřejmou skutečností. Nejednou se těchto akcí účastnili i generální a podnikoví ředitelé a další funkcionáři. Asi nejvýraznější bylo setkání v roce 1988 na podnikové boudě Máma v Peci pod Sněžkou, kterého se zúčastnili mnozí významní představitelé historické vědy (M. Myška, L. Hladký, J. Šůla, V. Lesák, Z. Sládek, J. Procházka, L. Procházka, L. Václavek, J. Janák, J. Holinková, O. Felcman, Z. Jirásek, B. Smutný, K. Smutná, V. Havlík, K. Novotný, J. Bakala, J. Tywniak, J. Koníčková, R. Zrůbek, V. Votoček, J. Šťastná, L. Baštecká, G. Hofmann, L. Dusil a další).¹⁴ Bylo to ovšem umožněno i tím, že režim už nebyl tak pevný a že se gorbačovská perestrojka projevovala i ve vyslovování neortodoxních názorů.¹⁵

ředitel L. Jirka již nechal výpovědi napsat. Protože jsem příslušnému náměstkovi sdělil, že jsem již potrestán byl a že to dám k soudu, skončila nakonec výpověď v šupletí jeho stolu. V roce 1987 přišla další potíž. Na novoročenke k roku 1987 jsem byl zobrazen, jak sedím na židli před archivem, budova archivu domalovaná o zvýšení podle záměru podniku a nápis *PF '87 aneb archivářův sen* (tedy zvětšení již nedostačujícího prostoru). Opět následoval anonym, nyní s názvem *O čem sní dr. Wolf? O roce 1968*, a že jsem napsal článek ČSR, KSČ a TGM atd. Naštěstí pár týdnů předtím vyšel v Rudém právu článek *Anonym patří do koše*. Výbor závodní organizace KSČ na podnikovém řízení byl už silně omlazen, a tudíž se rozhodl, na základě výše uvedeného článku, anonymem se nezabývat. A tak anonym napsal další anonymní podání na okresní kontrolní komisi OV KSČ a popotahování měl i výbor ZO KSČ PŘ. Nakonec šlo vše do ztracena... Vyšetřován jsem ale byl, patrně si vedení podniku myslelo, že jsem vytištěním novoročenky v podnikové tiskárně způsobil velkou škodu. Ale protože jsem si sám zajistil štoček i papír na vytištění, zaplatil tiskařovi, členu KSČ od roku 1937, lahvi dobrého pití, byla škoda vyčíslena na 0,49 Kčs. Tím z tohoto „maléru“ definitivně sešlo. Uvedená částka totiž představovala 10 minut chodu tiskárenského stroje a pár gramů barvy. Prostě Kocourkov! Po zrušení GR LP a nástupu nového ředitele ing. Řeháka se pak situace definitivně uklidnila.

¹³ LESÁK, V. – KÁBRT, J.: *Textilní průmysl a dělnictvo na Trutnovsku v XIX. století*. Trutnov 1968 (120 s.); *Z historie podkrkonošského textilu: Sborník příspěvků k dějinám textilní výroby v Podkrkonoší*. Trutnov 1971 (227 s.).

¹⁴ Srov. sborník SHRBENÝ, K. – WOLF, V. (eds.): *Další úkoly* (deváté supplementum LP).

¹⁵ O všech našich seminářích a setkáních se psalo v našem i dalším odborném tisku. SHRBENÝ, K. – WOLF, V.: *Práce na dějinách lnářství v českých zemích. Dějiny závodů: Sborník příspěvků z konference v Náchodě 12.–14. 10. 1982*. Praha 1983. Další zprávy byly publikovány např. v *Archivní časopis* 32, 1986, č. 3, s. 161–162; *Československý časopis historický* 34, 1986, č. 2, s. 314–315; *Krkonošský len*, květen 1983; *Lidová demokracie*, 14. 2. 1982; LP 4. Trutnov 1981, s. 415–417; *tamtéž* 5. Trutnov 1984, s. 19–323, 327 a 333; *tamtéž* 6. Trutnov 1986, s. 315–324; *Severní Morava* 41, 1981, s. 79; *Slezský sborník* 78, 1980, č. 3, s. 235–236; *tamtéž* 86, 1988, č. 4,

Archiváři textilních podniků na výstavě u příležitosti 150 let lnářského průmyslu v Trutnově, 1986. Zleva: Vladimír Wolf, Lubomír Dusil, Jaroslav Šůla, Olga Andrllová a Ladislav Hladký. Foto V. Lesák

Ne nepodstatnou aktivitou textilních historiků a archivářů byly veřejné prezentace jejich práce formou **výstav**. Byly to jednak menší prezntace, pořádané většinou ve všech podnicích VHJ LP i VHJ Bavlnářský průmysl (dále jen BP),¹⁶ kromě toho se uskutečnilo několik velkých výstav, jejichž význam a zhodnocení provedl kvalitní archivář a sociolog L. Dusil.¹⁷ Výstava n. p. Texlen byla zrealizována v trutnovském muzeu u příležitosti 150 let lnářského průmyslu a 40. výročí vzniku n. p. Texlen, resp. jeho právního předchůdce ČLTZ, a to od 15. 11. do konce roku 1986. Zachycovala dějiny lnářství od vzniku první mechanické přádelny lnu v Mladých Bukách Janem Faltisem v roce 1836 až do let osmdesátých 20. století. Výstava byla hojně navštívena (1 320 návštěvníků) a měla velký ohlas jak mezi pracovníky koncernu lnářský průmysl, tak i odborné a laické veřejnosti.¹⁸ Ke zduaru přispěla i výtvarná stránka výstavy, kterou zajišťovalo oddělení propagace vedené Josefem Koutkem. Práce na přípravě scénáře výstavy, průvodních textů, výběru

s. 316–317; *tamtéž* 80, 1982, č. 3, s. 238; *Pochodeň*, 8. 4. 1982; *Textil* 37, 1982, č. 5–6; *tamtéž* 44, 1989, č. 2, s. 63; *Z dějin textilu : Studie a materiály : Sborník příspěvků k dějinám textilní a oděvní tvorby v ČSSR* (dále jen *ZDT*) 5. Ústí nad Orlicí 1983, s. 255–258; *tamtéž* 8. Ústí nad Orlicí 1985, s. 239–242; *tamtéž* 9. Ústí nad Orlicí 1985, s. 244–248; *tamtéž* 10. Ústí nad Orlicí 1986, s. 236–239. Všechny metodologické semináře a setkání měla vysokou odbornou a společenskou úroveň. A někdy byla i silně emotivní. Tu vzpomínám na pátý metodologický seminář v Trutnově 1986, věnovaný studiu období první pětiletky ve lnářském průmyslu. A protože jsem vždy zastával a zastávám názor, že výzkum musí být komplexní a sledovat i jevy, které se nám z dnešního hlediska jeví jako pochybené, pozval jsem na toto zasedání také řadu tkadlen a přádelen, úderníc z padesátých let. Jejich vzpomínky byly velmi zajímavé a emotivní (např. hovořily, jaká to byla dřina, jak vše bylo i nainscenováno, jak se mnozí funkcionáři snažili po jejich zádech vyšplhat nahoru atd.). Největší šok jsem však zažil, když po skončení semináře za mnou tyto ženy přicházely a se slzami v očích mi děkovaly, že si na ně vůbec někdo vzpomněl. Jistě příznačné pro tehdejší dobu...

¹⁶ U příležitosti Dnů otevřených dveří HLADKÝ, L.: Dny otevřených dveří v podnikovém archivu. *Archivní časopis* 32, 1982, č. 3, s. 172–173.

¹⁷ DUSIL, L.: Dvě výstavy archivních dokumentů. *Archivní časopis*, 1987, č. 2, s. 100–102.

¹⁸ KMONÍČEK, J.: Výstava 40 let n. p. Texlen Trutnov – 40 let poctivé práce. *LP* 6, 1986, s. 328–332.

Šestý metodologický seminář historiků Inářství, Trutnov 28.4. 1984. Foto B. Tošovský

materiálu atd. byly časově velmi náročné.¹⁹ Pokud jde o výtvarnou stránku Inářských publikací, měli jsme rozhodně dobrou obětavou a rychlou spolupráci s akademickým malířem Jiřím Škopkem z Jaroměře. Ostatně byl naladěm na stejné politicko-sociální notě a věděl, že práce, kterou konáme, má v tehdejší normalizačním ovzduší svou pozitivní stránku.²⁰ Velmi dobrou spolupráci jsme měli s trutnovskou tiskárnou. Tamější vedoucí (Josef Potoček, později Milan Píč) nám vycházeli vstříc, tiskli jsme tam my „Trutnovští“ i „Rohlenovci“ z Ústí. Byla to dobrá a obětavá parta.

Určitě důležitou složkou naší práce byla **distribuce** uvedených publikací. Bylo třeba vyhotovit seznam institucí i jednotlivců, na jejichž adresy budou zaslány. To byl úkol dlouhodobý, trvalo snad pět let, než byl soupis alespoň částečně hotov. Šlo o podnikové, okresní a státní archivy, knihovny, muzea, ale i národní výbory apod. Většinou jsem publikace balil sám, občas mi pomohli kolegové a kolegyně z podniku, někdy i učni. Sborníky i jejich suplementa vycházely v relativně velkých nákladech (1000–2000 výtisků), distribuce byla náročnou prací. I tak se podařilo, že některé svazky byly relativně brzy rozbrány (např. sborník č. 1, 2 a 4, supplementum č. 1 ad.). A tak je tato zkušenost i radou mladým pracovníkům v oboru – bez adresáře je takřka nemožné, aby se knížky dostaly tam, kam patří: do rukou odborné i laické veřejnosti.

¹⁹ Další kocourkovskou záležitostí byl příkaz tehdejšího podnikového ředitele M. Malafy, že na přípravě scénáře výstavy musím pracovat až po skončení pracovní doby, tj. od 15.30 hod. Osobně mne také kontroloval. Odměna byla za několik desítek hodin obrovská – jedna čtvrtina měsíčního platu! Tehdy jsem už měl plat 2 030 Kčs.

²⁰ Jiřímu Škopkovi jsme dokonce v tzv. Galerii na plotě v roce 1983 připravili hlavně díky kolektivu truhlárny závodu výstavu obrazů z jeho cyklů Úpa a Metuje, která byla osazenstvem závodu Texlen 09 velmi příznivě přijata – během polední přestávky si asi tři desítky obrazů prohlédlo na 400 pracovníků závodu, z nichž většina by na takovou výstavu jinde nepřišla. Že k tomu patřila i recese, je samozřejmé. O výstavě byly vydány zprávy v podnikovém časopise *Krkonošský len* a v okresní *Krkonošské pravdě*, krajské *Pochodni*, v časopisu *Odborář a Textil – oděv – kůže*.

Středisko pro dějiny textilních a oděvních závodů v ČSSR (SDTOZ) ve Výzkumném ústavu bavlnářském, nositeli Řádu práce, ústavu socialistické práce, v Ústí nad Orlicí (Jaroslav Šůla)

Jedním z projevů tzv. normalizace po roce 1968 byl zvyšující se ideologický tlak Komunistické strany Československa, který měl různé formy. Uplatňoval se všude v životě Československa. Jednou z jeho forem bylo i zneužití dějin průmyslu a jejich upravený výklad. Úkol byl svěřen v první řadě odborům, respektive Ústřední radě odborů, která ho měla zajišťovat prostřednictvím tzv. Komise pro dějiny závodů v ČSSR (dále jen KDZ), jejíž sídlo bylo na Ústřední škole ROH Antonína Zápotockého v Praze. Tato centrální komise se měla skládat z jednotlivých sekcí, zastupujících různá odvětví lehkého a těžkého průmyslu, pomáhat zakládat na jednotlivých závodech a podnicích místní KDZ a celostátně koordinovat jejich práci. Ideologicky byla tato práce řízena (čti: kontrolována) „odborníky“ z Ústavu marxismu-leninismu ÚV KSČ v Praze. V únoru 1978 byl pověřen budováním a vedením textilní sekce Václav Rohlena, laureát státní ceny Klementa Gottwalda a hrdina socialistické práce s právem nosit Zlatou hvězdu.²¹ Předběžná schůze této sekce se uskutečnila v listopadu 1979 na konferenci o dějinách závodů v Třinci, která se konala 20.–22. 11. 1979.

S odstupem času musím říci, že volba, která padla na V. Rohlena, byla více než šťastná. Tento textilák (1913–1986), odcházející ředitel VÚB a donedávna člen ÚV KSČ, měl nesmírně silnou pozici v politických a průmyslových – v první řadě samozřejmě textilních – kruzích. Byl to člověk velice inteligentní, světa znalý, přístupný logickým argumentům a nesmírně charismatický. Poté, co již nepůsobil ve funkci ředitele, žil myšlenkou oslavit práci předchozích generací textiláků v našich zemích, a proto přijal funkci v pražské KDZ. Šel ovšem ještě dál, podařilo se mu zřídit ve VÚB tzv. SDTOZ, pro jehož činnost zajistil mzdové fondy a finanční základy pro provoz a snažil se pro toto středisko, které mělo zatím dva pracovníky (včetně něho), získat odbornou, historicky školenou sílu. Proto vypisoval konkurzy na obsazení místa historika, které však po určitou dobu byly neúspěšné.

Dějiny závodů, na jejichž výzkum byla soustředěna pozornost stranických, hlavně ideologických orgánů, nebyly pro české historiky žádné novum. Vzpomeňme např. na Jana Klepla a na jeho dokumentaci k dějinám českého průmyslu, dnes uloženou v archivu Národního technického muzea v Praze, ale i na mnohé starší práce (např. Edmunda Schebka o sklářství, Jana Vincence Diviše o cukrovarnickém průmyslu aj.). Knižní studie, často velmi rozsáhlé, které vznikly před rokem 1948, měl samozřejmě i textilní průmysl.²² Pro svoji fakticitu a částečně oslavný ráz ovšem byly zavrhovány. Nové pojetí

²¹ FALTA, J.: Dr.-ing. h. c. Václav Rohlena, hrdina socialistické práce, sedmdesátníkem. *ZDT* 6, 1984, s. 9–18; ŠŮLA, J.: Za Václavem Rohlenou. *ZDT* 11, 1987, s. 253–257 (v obou případech je v odkazech uvedena další literatura); WOLF, V.: Zemřel dr.-ing. h. c. Václav Rohlena. *LP* 6, 1986, s. 333–334.

²² Namátkou jmenujme bez rozlišení, zda jde o pramenné edice či syntetické zpracování: ANSCHIRINGER, A.: *Album der Industrie des Reichenberger Handelskammer Bezirks. Nahmhafteste Fabriks-Etablissements und Gewerbs-Unternehmungen der Kreise Bunzlau, Gitschin, Königgrätz und Leitmeritz in naturgetreuen Abbildungen mit statistisch-topographisch-gewerblichen Texte*, I–II. Reichenberg [1859–1862]; GRUNZEL, J.: *Die Reichenberger Tuchindustrie in ihrer Entwicklung*, etc. Prag 1898; HALLWICH, H.: *Firma Franz Leitenberger 1793–1893*. Prag 1893; HÜBNER, L.: *Geschichte der Reichenberger Tuchmacherzunft*. Reichenberg 1879; KLEPL, J.: *Počátky továrního průmyslu lnářského v našich zemích*. Praha 1941; LANGER, E.: *Firma Benedict Schroll's Sohn*. Prag 1895; SLOKAR, J.: *Geschichte der österreichischen Industrie und ihrer Förderung unter Kaiser Franz I.* Wien 1914.

dějin závodů se mělo totiž soustředit především na nejnovější období, na dějiny KSČ v průmyslových závodech, na třídní boje proletariátu s buržoasií, na pracovní hrdinství v současnosti atd.; starší období před rokem 1921 se měla připomínat pouze okrajově, zejména potud, pokud mohla ilustrovat nové pojetí v duchu marxisticko-leninského výkladu dějin. Rovněž připomínat úspěšné publikace ze starších dob nebylo vítáno. Vzorem mělo být studium dějin závodů v tehdejší Německé demokratické republice. Musím ale předeslat, že čeští historici věděli, že zpracovávání dějin průmyslových podniků či odvětví bylo v celé Evropě, tedy i v západní, běžné, a důraz na minulost a tradice firmy byl součástí marketingové strategie. Dá se říci, že deformované studium dějin závodů v socialistickém Československu znamenalo pro českou historiografii vlastně krok zpět.

Dnem 1. dubna 1980 jsem nastoupil do VÚB a byl jsem přijat jako třetí pracovník SDTOZ, když jsem zvítězil v konkurzním řízení. Můj nástup nebyl bez problémů.²³

Prvé měsíce jsme si ujasňovali názory na obsahovou činnost a kategorizovali postupy. Bylo třeba navazovat spolupráci se všemi, kdo měli zájem o dějiny textilu. Spolupráce s KDZ v Praze byla samozřejmě nutná, ale čekala nás seznámení s existujícími KDZ na jednotlivých textilních národních podnicích a povinnost poskytovat jim průběžně metodickou pomoc. Mohli jsme se opřít o síť podnikových archivů všech národních podniků v rámci VHJ BP, kde bylo archivnictví na velice dobré úrovni a těšilo se podpoře generálních ředitelů. Existoval zde tzv. archivní poradní sbor, vedený archivářkou generálního ředitelství Bavlnářského průmyslu Olgou Andrlovou, a dva podnikové archivy, a sice n. p. Tiba, bavlnářské závody ve Dvoře Králové (vedoucí archivář L. Dusil), a n. p. Tepna, bavlnářské závody v Náchodě (vedoucí archivář L. Hladký), měly být vzhledem k významu a rozsahu fondů postaveny na roveň okresním archivům. Stal jsem se členem tohoto archivního poradního sboru a našel v archivářkách a archivářích dobré kolegy a spolupracovníky; koneckonců s mnohými jsem se znal již z minulých let. Postupně bylo nutné navázat spolupráci s archiváři ostatních textilních VHJ; nejtěsnější a dlouhodobá byla s archiváři podniků zpracovávajících lýková vlákna, zejména s tehdejším archivářem V. Wolfem z n. p. Texlen Trutnov.

V průběhu celého desetiletí existence SDTOZ byla navazována spolupráce s muzejníky, pracovníky vysokých škol a různých vědeckých ústavů. Zde jsme získali největší porozumění u ředitele a pracovníků Slezského ústavu ČSAV v Opavě; za všechny je třeba jmenovat J. Vytisku a Z. Jirásku. Otevřela se nám také možnost publikovat na stránkách Slezského sborníku a získat podporu při vytipování jednotlivých průmyslových textilních oblastí.

K nejnáléhavějším úkolům patřilo založit tiskovou platformu. Po vyřešení názvu sborníku, jeho grafické úpravy a získání několika příspěvků vyšel první svazek v roce 1982. Nazvali jsme ho *Z dějin textilu, Studie a materiály. Sborník příspěvků k dějinám textilní a oděvní výroby v ČSSR* (dále jen ZDT). Uvedli jsme, že jde o interní tisk vycházející neperiodicky. První svazek nebyl ještě příliš obsáhlý (131 značených stran tisku), ale měl klasickou skladbu sborníku: Studie, články a vzpomínky – Materiály – Zprávy – Literatura

²³ Teprve později jsem se dozvěděl, že Václav Rohlena byl předvolán na výbor ústavní organizace KSČ, kde mu bylo vytknuto, že přijal na toto důležité místo historika, který není členem KSČ, ačkoliv se do konkursu hlásili rovněž příslušníci komunistické strany. V. Rohlena se musel obhajovat a podle svého typického způsobu problém zdůvodnil takto: *Soudruzi, já potřebuji do střediska pracovního historika, který má již určité zkušenosti, a ne schůzového povaleče!* Díky jeho velké reputaci bylo vysvětlení přijato a já jsem měl možnost rozvinout ve VÚB odbornou i organizační práci.

(později byla doplněna o oddíl Dokumenty) a musel projít censurou na Odboru kultury Východočeského Krajského národního výboru v Hradci Králové. Rohlenovo jméno jako vedoucího redaktora i zde kouzelně zapůsobilo. Ohlas sborníku byl u odborné veřejnosti textilácké i historické pozitivní, a tak jsme ve vydávání pokračovali. Do konce roku 1982 vyšly celkem 3 svazky tohoto sborníku a do roku 1990, kdy SDTOZ ukončilo v důsledku měnících se finančních poměrů svoji činnost, vyšlo 12 svazků sborníku. Ještě je třeba poznamenat, že na stránkách sborníku se setkáváme se záběrem na všechny VHJ textilního a oděvního průmyslu v Českých zemích, ale i na Slovensku, a nakonec i na textilní strojírenství.

Další problémy však přicházely. Soudruzi v Praze zpozorovali, že i když v každém čísle sborníku je článek či studie odpovídající jejich směrnicím a představám o dějinách textilních závodů (říkali jsme těmto příspěvkům po vzoru etnografů „úlitba bohům“), přesto se tisknou studie o textilu a jeho zpracování od nejstarších dob a s obsahovým rozptylem. Byly to studie na různá témata, např. textil a krásná literatura, onomastika, strojírenství, chemie, školství, osobnosti atd. V. Rohlena tuto rozmanitost, na které jsme se dohodli, vítal a sám podporoval, poněvadž dobře věděl, že dějiny československého textilu či textilnictví nezačínají po roce 1948 nebo 1921, a je proto třeba se dívat na jeho dějiny kauzálně a od prvopočátků. Svým názorem se V. Rohlena netajil, i když v určitých kruzích narážel na odpor, ze kterého si nic nedělal. Vinu samozřejmě na postojích V. Rohleny měl – podle jejich přesvědčení – J. Šůla, který prý *soudruha Rohlena negativně ovlivňoval*. Jako by se V. Rohlena (kterému jsme po straně mezi sebou říkali familiérně *náš hrdina*) – když dospěl k nějakému názoru sám a byl o jeho správnosti přesvědčen – nechal někým ovlivňovat! Vlnu posměchu a útoků přinesl můj článek o dosud neznámém překrásném, ale nerealizovaném sádrovém návrhu Otakara Španiela na první československou minci, uloženém v depozitáři Městského muzea a galerie v Jaroměři. Návrh z roku 1919 zobrazuje postavu mladé ženy (personifikace mladé Československé republiky) držící v rukách přenosný kužel s přástem vytřené lnu.²⁴ Útoky proti pracovníkům SDTOZ a jeho sborníku ustaly, když byl do čela pražské ústřední Komise pro dějiny závodů postaven bývalý pracovník muzeologického kabinetu při Národním muzeu v Praze Václav Pupal, kterého jsme také znali z našich bývalých pracovišť. Stabilizačním faktorem v této komisi byl ale také A. Faltys, na kterého rovněž vzpomínám v dobrém.

Na nedostatek příspěvů jsme si stěžovat nemohli. Zprvu to byli textilní odborníci, kteří nastupovali do znárodněného textilního průmyslu po roce 1945 (např. J. Danielis, M. Wilfert), podnikoví archiváři a členové KDZ na textilních národních podnikách, jejichž příspěvky měly charakter pracovních informací. Brzy však nastupovala generace historiků, kterým jsme již mohli zadávat konkrétní úkoly, splňující kritéria potřebných „minimonografií“. Tento tematický okruh se neustále rozšiřoval (projevilo se to např. ve dvou protokolech ze setkání historiků textilního a oděvního průmyslu v Mostku 1985 a v České Skalici 1987). Tak jsme např. publikovali bibliografie a prameny k dějinám jednotlivých podniků (L. Hladký, J. Dvořáková, J. Frajdl, J. Jílková, M. Milerová a V. Chlebníčková, J. Spurná), články a studie k významným úsekům jejich historie (L. Dusil, J. Horejssek), jejich vývojová schémata (F. Kozel, B. Taufmann, A. Popov, L. Dusil, L. Hladký, Z. Solík, K. Jánoši, Z. Jirásek, J. Štolfa ad.), ale i stručné syntézy (M. Pávek, M. Chauer, Z. Sládek, P. Bělina, M. Myška, A. Grobelný aj.) nebo studie o různých kratších vývojových

²⁴ ŠŮLA, J.: Návrh československé mince s textilním motivem. *ZDT* 2, 1982, s. 67–71.

úsecích (J. Novotný, L. Hladký, J. Procházka, M. Myška, J. Matějček) či studie o vzniku a vývoji jednotlivých textilních regionů (J. Matějček, J. Steiner, J. Joza, J. Štrait, J. Šůla, B. Smutný, V. Nezbeda, J. Rýdl) a také „minimonografie“ o významných textilcích (M. Myška, J. Štrait, H. Pešková, F. Musil, Z. Illich, L. Štěpánová, B. Reichstädter, V. Havlík, M. Kasal, J. Hrivňáková ad.) nebo historických textilu (J. Bakala, M. Myška).

Publikace nových pohledů, objevů a stále častějších syntetizujících studií ve sborníku ZDT provázela činnost SDTOZ po celá léta. Příspěvků bylo mnoho, ale některé byly příliš rozsáhlé nebo monotematické, jejich uveřejnění by narušilo skladbu sborníku, ale neuveřejněním bychom ochudili naše poznání o určitá témata či soubory nebo prezentaci dílčích či shrnujících výsledků. Proto po určitém váhání jsme se rozhodli vydávat ke sborníku *Supplementa*.²⁵

V době, kdy jsem nastupoval do VÚB, ještě existovaly zákazy publikovat (psané či nepsané) jednotlivým historikům, zejména vyloučeným či vyškrtnutým z KSČ. Pokud některý z nich nám poslal svůj příspěvek a V. Rohlena autora neznal, upozornil jsem ho na tento „nedostatek“. Jeho reakce byla vždy stejná a čestná. Zeptal se mne: *Doktore, je ten příspěvek věcně správný?* A když jsem ho ujistil, že ano, následovala druhá otázka: *Je psaný v duchu marxismu-leninismu?* Když jsem ho opět ujistil, že ano, následovalo rozhodnutí: *Tak to otiskni. To ostatní už je moje starost.* Zda měl ze svých rozhodnutí někdy někde problémy, to již nevím. Pokud se pamatuji, žádný kvalitní příspěvek od žádného autora jsme nevrátili. Autorům, kterým se takto otevřel ve sbornících ZDT publikační prostor (a nebudu je zde ani jmenovat, pokud ještě žijí, snad si na to vzpomenou), jsme tím vraceli důstojnost historika. Nakonec se někteří z nich stali členy naší redakční rady, konzultanty či váženými referenty na našich akcích. I v tom je velká zásluha V. Rohleny, na to by se nemělo nikdy zapomenout.

Úkoly, které SDTOZ plnilo, lze rozdělit do dvou skupin podle toho, jaká zvolíme kritéria. Byly to jednak úkoly každodenní, jednak úkoly perspektivní (k jejichž splnění se průběžně vytvářely předpoklady a výstup byl plánován až za několik let).

K úkolům každodenním patřilo např. vyřizování korespondence, budování speciální knihovny pro potřeby SDTOZ, jednání se spolupracovníky, archiváři a členy KDZ, příprava sborníků a zajištění jejich realizace (hodnocení došlých příspěvků, jejich jazyková korektura, lámání v tiskárně, prohlédnutí korektur provedených autory), účast na různých seminářích či konferencích, hodnocení rukopisů zaslaných různými textilními podniky či jejich závody,²⁶ informace o naší činnosti v odborném, oborovém i odborovém

²⁵ V letech 1983–1989 jich vyšlo devět a je nutné je vyjmenovat v pořadí, jak vycházela: VOTOČEK, V.: *Národní podnik Kolora Semily a vodní tryskové stavy*. ZDT. Supplementum 1. Ústí nad Orlicí 1983, 51 s.; BENDA, J.: *Oděvní průmysl v Českých zemích*, I. ZDT. Supplementum 2. Ústí nad Orlicí 1984, 128 s.; NOVÁK, L. (eds.): *Rozvoj archivnictví VJH Bavlínářský průmysl : Sborník semináře k 30. výročí vzniku socialistického archivnictví v ČSR*. ZDT. Supplementum 3. Hradec Králové - Ústí nad Orlicí 1985, 84 s.; ROHLENA, V. (ed.): *I. setkání historiků textilního a oděvního průmyslu : Protokol jednání v Mostku ve dnech 23.–24. května 1985*. ZDT. Supplementum 4. Ústí nad Orlicí 1985, 306 s.; Jaroslav Šůla : *Sborník příspěvků k padesátinám*. ZDT. Supplementum 5. Ústí nad Orlicí 1988, 134 s.; HLUŠIČKOVÁ, R.: *Únor 1948 a pracující textilního a oděvního průmyslu v Českých zemích (Sborník dokumentů)*. ZDT. Supplementum 6. Ústí nad Orlicí 1988, 150 s.; JIRÁSEK, Z.: *Vývoj textilního průmyslu v severovýchodních Čechách v letech 1945–1960* (ZDT. Supplementum 7). Ústí nad Orlicí 1988 (213 s.); LESÁK, V.: *Stávkové boje textilního dělnictva v Čechách v letech 1850–1914* (ZDT. Supplementum 8). Ústí nad Orlicí 1988, 269 s.; KAŠPÁREK, J. (ed.): *II. setkání historiků textilního a oděvního průmyslu : Protokol jednání v České Skalici ve dnech 14.–16. září 1987* (ZDT. Supplementum 9). Ústí nad Orlicí 1989, 408 s.

²⁶ Vůbec nešlo o nějakou banální záležitost, mnohdy to byla spíše ožehavá záležitost, a to v době, kdy vládla přísná cenzura a mnozí autoři nesměli jako již bývalí komunisté oficiálně publikovat. V takovém případě se

tisku,²⁷ reference o nových publikacích, studiích i brožurách v každém svazku *ZDT*, realizace oslav výročí textilních závodů a vydání zvláštních publikací mimo řadu sborníků, pořádání setkání historiků textilu atd. Pro celostátní konferenci k dějinám závodů, konanou v roce 1982 v Náchodě, vydalo SDOZ obrazovou publikaci *Vybrané dokumenty k dějinám textilu v severovýchodních Čechách* (Ústí nad Orlicí 1982, 11 s.), spolupodílelo se na realizaci výstavy a jejího katalogu *Bojující minulost – Vítězná současnost. Katalog výstavy o historii textilu na Broumovsku, stávce textiláků v roce 1933 a rozvoji i současnosti bavlnářských závodů Veba Broumov, národního podniku, nositele Řádu práce a podniku 50. výročí KSČ* (Broumov 1983, 94 s.) a ještě vydalo obrazovou publikaci *Dokumenty k dějinám textilní výroby na Broumovsku a Policku* (ed. L. Štěpánová, Broumov 1984, 11 s.). K výročí závodu 01 n. p. Tiba v Mostku byla vydána publikace *Sto let bavlnářského závodu v Mostku. Tradice a perspektivy* (V. Stříhávka a kol., Dvůr Králové nad Labem – Ústí nad Orlicí 1985, 225 s.), k výročí dalšího závodu – n. p. Tiba Dvůr Králové nad Labem – *Dějiny textilní výroby v České Skalici. Sborník studií vydaný u příležitosti 150. výročí závodu Tiba 03 v České Skalici* (J. Kejzlar a kol., Dvůr Králové nad Labem – Ústí nad Orlicí 1987, 377 s.), k výročí střední průmyslové školy publikace Z. Rady a J. Šůly *Sto let textilní školy Dvůr Králové n. L. Sborník prací vydaný u příležitosti 100. výročí vzniku dnešní střední průmyslové školy textilní ve Dvoře Králové nad Labem* (Dvůr Králové nad Labem – Hradec Králové – Ústí nad Orlicí 1988, 262 s.) a nakonec pro vlastní ústav *40 let VÚB. Sborník studií vydaný u příležitosti výročí vzniku Výzkumného ústavu bavlnářského, nositele Řádu práce, v Ústí nad Orlicí* (J. Kašpárek a kol., 1989, stran 176).

K dlouhodobým úkolům patřilo vypracování populárních („malých“) dějin textilního a oděvního průmyslu v Českých zemích (snad pod názvem *Kapitoly z dějin textilu*), které měly být jakýmsi prubířským kamenem, po jejichž vydání mělo následovat zpracování a vydání vědeckých, monumentálních dějin textilu (respektive textilnictví) v Českých zemích. Předcházet je a doplňovat je měly dílčí knižní publikace. Měly to být dějiny textilnictví v datech (byl vypracován systém speciálních karet zachycujících událost s odkazem na stávající literaturu a byl zahájen sběr údajů, uskutečnil se první seminář k pokusu o periodizaci dějin textilnictví v Českých zemích); edice dokumentů k dějinám textilnictví na našem území; práce o textilní metrologii; katalog dochovaných hmotných a stavebních dokladů textilní tvorby u nás, případně i dějiny jednotlivých odvětví textilní výroby a proměn jejich organizační struktury (bavlnářství, hedvábnictví, vlnářství, oděvnictví aj., dějiny lnářství měly být vydány ve spolupráci s V. Wolfem). V úvahu připadaly reedice

„vyrobil“ posudek, že jde o věcně správný rukopis a že dotyčný autor ho zpracoval v duchu přísně marxisticko-leninského pohledu na dějiny; pokud rukopis obsahoval jistá ožehavá pasáže, byl autor upozorněn osobním dopisem na problematické formulace, které by bylo lepší vynechat či přepracovat. Vždy pak díky posudku ze Střediska rukopis „prošel“.

²⁷ Srov. např.: ŠŮLA, J.: I. setkání historiků textilního a oděvního průmyslu. *Textil* 40, 1985, s. 329–330; TÝŽ: Středisko pro dějiny textilního a oděvního průmyslu v ČSSR při VÚB v Ústí nad Orlicí a jeho činnost. *Tamtéž*, s. 458–459; TÝŽ: 10 svazků sborníku Z dějin textilu. *TOK – Textil, oděv, kůže* 19, 1987, č. 7–8, s. 24–25; TÝŽ: II. setkání historiků textilu v České Skalici. Tradice se rozvíjejí. *Tamtéž*, s. 14; TÝŽ: Úloha textilní sekce Komise pro dějiny závodů v ČSSR a výhledy její činnosti. In: *Dějiny závodů – nástroj komunistické výchovy*. Sborník příspěvků ze IV. celostátní konference, konané v Považské Bystrici 13.–14. října 1986. Praha 1987, s. 143–145; TÝŽ: Textilní sekce Komise pro dějiny závodů v ČSSR, její činnost a plány do budoucna. *Zprávy Komise pro dějiny závodů v ČSSR* 20, 1987, s. 59–61; TÝŽ: II. setkání historiků textilního a oděvního průmyslu v České Skalici. *Textil* 42, 1987, s. 466; TÝŽ: Středisko pro dějiny textilního a oděvního průmyslu v ČSSR. In: KAŠPÁREK, J. a kol.: *40 let VÚB. Sborník studií vydaný u příležitosti výročí vzniku Výzkumného ústavu bavlnářského, nositele Řádu práce, v Ústí nad Orlicí*. Ústí nad Orlicí 1989, s. 165–168.

některých pomůcek (např. rozšířený slovník textilních pojmů autorů Aloise Poláka a Rudolfa Farského – *Slovník tkanin*. Praha 1951), nebo významných písemných textů – kronik, písní s textilní tematikou, starších příruček a ovšem i při kulatých výročí dalších významných textilních závodů zpracování jejich dějin v kontextu textilní výroby v regionu. Počítalo se ale i s přednáškami o dějinách textilu pro studenty Vysoké školy strojní a textilní v Liberci (jeden semestr) a byl připraven text pro skripta.

To vše nebylo žádné velikášství, ale konkrétní projekt, který samozřejmě počítal s větším počtem spolupracovníků a delší existencí SDTOZ.

V době, kdy začala být naše práce uznávána doma a přicházely první pozitivní ohlasy z ciziny, dochází ke dni 30. listopadu 1990 k zániku SDTOZ a J. Šůla přechází do Státního okresního archivu v Hradci Králové. Krátce poté se bortí celá struktura českého průmyslu, Výzkumný ústav bavlnářský prochází restrukturalizací a finančním „zeštíhlováním“, nejsou již peníze na financování výzkumu dějin textilu u nás. Knihovna SDTOZ a jeho dokumentace včetně zbývajících vydaných publikací byly bezúplatně přesunuty do Textilního muzea n. p. Tiba Dvůr Králové nad Labem v České Skalici (dnes součást Uměleckoprůmyslového muzea v Praze) a český textilní a oděvní průmysl čeká po několika letech v nových podmínkách totální zhroutil.

Závěrem

Když jsme na začátku 90. let předali také perzekuovanému přednímu českému historikovi profesorovi Josefu Mackovi balík našich publikací, vyjádřil se v dopise, že se textilním historikům podařilo jejich vyvzdorovanými publikačními aktivitami přispět k udržení kontinuity české historiografie s léty meziválečnými a těsně poválečnými. To pro nás bylo největším oceněním. Naše aktivity vznikly vlastně dílem našich osudů, změnou politických poměrů v listopadu 1989 také brzy skončily. Můžeme-li si odpovědět na otázku, kterou jsme si položili v názvu našeho příspěvku, soudíme, že odpověď může být kladná. Ale to nechť raději posoudí naši čtenáři a spolupracovníci, to nechť posoudí náš společný jmenovatel: matka Historiografie.

Co říci po 20 letech? Zbyly jen vzpomínky, tisíce stran našich sborníků a dalších publikací, stará přátelství přetrvávající dodnes, hřejivé pocity dobře odvedené, leč nedokončené práce, kterou jsme měli rádi a kvůli níž i riskovali a překonávali nejednu obtíž.

Tři jubilea ostravských muzikologů a hudebních pedagogů: Vladimír Gregor, Luděk Zenkl, Jan Mazurek

KAREL STEINMETZ

Steinmetz, Karel: Three Anniversaries of Musicologists and Music Teachers from Ostrava (Vladimír Gregor, Luděk Zenkl, Jan Mazurek)

Abstract: The study deals with the life and work of three significant Ostrava musicologists and music educators: Vladimír Gregor (1916–1986), Luděk Zenkl (1926) and Jan Mazurek (* 1941), who were gradually in the years 1959–1974, 1992–1997 and 1997–2004 at the head of the Department of Music in Ostrava Pedagogical Faculty.*

*Key words Ostrava musicologists * Vladimír Gregor * Luděk Zenkl * Jan Mazurek * Ostrava Pedagogical Faculty*

Contact Ostravská univerzita v Ostravě; karel.steinmetz@osu.cz

V nedávno vydané monografii o ostravské hudební kultuře se uvádí: ...*pro pěstování většiny hudebněvědeckých disciplín na Ostravsku nebyly vždy ty nejlepší podmínky...*,¹ hlavně proto, že zde chybělo vědecké pracoviště takového typu, jako jsou univerzitní a akademické muzikologické ústavy a katedry v Praze, Brně či Olomouci. Po zrušení muzikologického oddělení ve Slezském studijním ústavu v Opavě, které vybudoval v letech 1954–1963 nestor ostravských hudebních historiků Ivo Stolařík (1923–2010), zde zbyla jen dvě hudební oddělení v muzeích (ve Slezském muzeu v Opavě a v Ostravském muzeu). Od začátku 60. let se však stále výrazněji na hudebněvědeckém poli uplatňovalo – vedle svého hlavního poslání vychovávat učitele hudby a hudební výchovy – další ostravské pracoviště – katedra hudební výchovy v roce 1959 vzniklého Pedagogického institutu.² Duší této katedry se bezesporu stal její vedoucí Vladimír Gregor, jenž by v letošním roce oslavil 95. narozeniny. Těmito řádky si také chceme připomenout 25 let od jeho smrti. Gregor se dovedl obklopit spolupracovníky významnými nejen pro hudební pedagogiku (Josef Schreiber, Ondřej Bednarčík, Alice Ryšková, Václav Stuchlý, Rudolf Bernatík, Antonín Tučapský, Lumír Pivovarský, Zora Stiborová aj.), ale i pro vědecké zaměření v oblastech hudební historiografie a estetiky, hudební teorie, psychologie, sociologie apod. Vedle Miroslava Malury to byli i další letošní jubilanti Luděk Zenkl (85) a Jan Mazurek (70).

¹ Srov. *Ostravská hudební kultura od konce 19. století do současnosti*. Ostrava 2010, s. 152.

² Ostravský Pedagogický institut se o pět let později transformoval na Pedagogickou fakultu v Ostravě, která se v roce 1991 začlenila do nově vzniklé Ostravské univerzity v Ostravě.

Všechny tři jubilující osobnosti byly spjaty s katedrou hudební výchovy na ostravské Pedagogické fakultě a zde také všichni tři působili jako vedoucí tohoto pracoviště (Gregor v letech 1959–1974, Zenkl 1992–1997 a Mazurek 1997–2004, ale s tříletým přerušením, kdy byl proděkanem pro vědu a výzkum).

* * *

Vladimír Gregor³ patřil spolu s mladším Ivem Stolaříkem – zakladatelem hudebněvědeckého oboru na Ostravsku – k jeho nejvýznamnějším představitelům. Oba vzešli z brněnské muzikologické školy, na oba v jejich vědeckých začátcích nejvíce působili profesori Jan Racek a Bohumír Štědroň.⁴ Zatímco Stolařík zde vědecky pracoval už v 50. letech, Gregor přišel do Ostravy až v druhé polovině roku 1959 na tehdy vzniklý zdejší Pedagogický institut jako vedoucí katedry hudební výchovy. Jeho vědecká aktivita byla tehdy zaměřena zvláště na regionální hudební historii Moravy a Slezska 18., 19. i 20. století a otázky regionálního hudebního života. Ještě v olomouckém období byla první větší vydanou prací regionalistické orientace *Hudební vlastivěda Olomouckého kraje*.⁵ I když měla tato knížka spíše popularizační poslání, nesla všechny základní znaky pozdějších autorových vědeckých počinů: velké množství pečlivě utříděných a často nových faktů, které jsou posuzovány v širších hudebních, obecně historických i společenských souvislostech, podrobný poznámkový aparát, soupis pramenů a studijní literatury, různé druhy rejstříků a bohaté obrazové přílohy.

V tomto směru na Gregora hlavně působil jeho univerzitní učitel Bohumír Štědroň, s nímž také Gregor společně napsal a vydal svou první knížku *Leoš Janáček, největší český skladatel z Moravy*.⁶ Bohumír Štědroň pak zaměřil celoživotní Gregorovo pracovní úsilí nejen na regionální hudebněhistorickou problematiku (třeba i včetně studií o Janáčkových spolupracovnících z regionu⁷), ale též na dějiny české hudební pedagogiky.⁸ Z olomouckého období připomeňme ještě například dvě Gregorovy knížky *Česká dětská píseň umělá*⁹

³ Vladimír Gregor se narodil 10. 12. 1916 v Olomouci. V rodišti vystudoval učitelský ústav. Po krátké učitelské praxi nastoupil před válkou na brněnskou Masarykovu univerzitu (obory čeština, němčina a hudební věda), po válce zde pokračoval, ale svá univerzitní studia dokončil v Olomouci na Palackého univerzitě v roce 1949. Studia hudební vědy však završil roku 1950 obhájením disertace *Olomoucký skladatel Ludvík z Ditrichů a jeho píseň Moravo, Moravo* na Masarykově univerzitě v Brně. Pak působil na Palackého univerzitě na katedře hudební vědy a výchovy do roku 1959, kdy přešel do Ostravy. Zde rozvinul bohatou vědeckou a pedagogickou činnost, zvl. na katedře hudební výchovy Pedagogického institutu (později Pedagogické fakultě). V Ostravě také 5. 2. 1978 zemřel.

⁴ Ti vlastně iniciovali muzikologický a etnografický průzkum českého Slezska a Ostravska. Srov. BOŽENKA, K.: Přínos Iva Stolaříka k rozvoji hudební historiografie Slezska a Ostravska. In: *Ivo Stolařík : Osobnost hudebního Ostravska*. Ostrava 2006, s. 23–44.

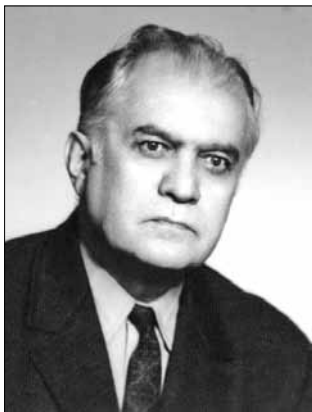
⁵ GREGOR, V.: *Hudební vlastivěda Olomouckého kraje*. Olomouc 1956.

⁶ GREGOR, V. – ŠTĚDRŮŇ, B.: *Leoš Janáček, největší český skladatel z Moravy*. Praha 1948.

⁷ Z Gregorovy bibliografie zejm. GREGOR, V.: Skladatel H. Vojáček a Janáčkovy rusofilství. *Slezský sborník* 60, 1962, s. 86–96; TÝŽ: Janáčkovy přátelství s I. Wurmlem. *Tamtéž* 61, 1963, s. 103–111; TÝŽ: Janáčkovy dopisy z pozůstalosti J. N. Poláška. *Časopis Slezského muzea*, řada B, 23, 1974, s. 72–78; TÝŽ: Zdroje Janáčkovy slovanství. *Tamtéž*, řada B, 27, 1978, s. 72–92; TÝŽ: Leoš Janáček a C. M. Hrazdira. *Sborník prací Pedagogické fakulty v Ostravě*, D–14, 1978, s. 81–92; TÝŽ: L. Janáček a Společnost pro výzkum dítěte v Brně. *Opus musicum* 13, 1981, č. 9, s. 265–267.

⁸ Zejména monografie ŠTĚDRŮŇ, B.: *Dějiny hudební výchovy v českých zemích a na Slovensku*. Praha 1973¹, 1990² – spoluautor T. Sedlický); TÝŽ: *Československá Společnost pro hudební výchovu (1934–1938) a mezinárodní dosah její činnosti*. Praha 1974; TÝŽ: *František Bakule a jeho pěvecký sbor*. Praha 1982 a další.

⁹ GREGOR, V.: *Česká dětská píseň umělá*. Praha 1959.

Doc. Vladimír Gregor
(* 1916, † 1978)

a *Olomoucká a vídeňská léta skladatele A. Förchtgotta-Tovačovského*¹⁰ či větší, zejména materiálové studie publikované většinou v olomouckém *Sborníku Střediska lidové umělecké kultury*, ve *Slezském sborníku* či *Hudebních rozhledech*,¹¹ jako např. *Dopisy Karla Bendla do Olomouce*, *Z dopisů národního umělce J. B. Foerstra olomouckému Žerotínu*, *Neznámá činnost P. Křížkovského v Olomouci*, *Podíl Olomouce na české obrozenské hudbě*, *Vladimír Ambros – profil skladatele* apod.

Velmi důležité místo v Gregorově hudebněhistorické orientaci na čas zaujaly pěvecké spolky. Silným podnětem byla příprava památníku olomouckého pěveckého spolku Žerotín v roce 1950,¹² který autor redigoval a do něhož přispěl i dvěma zásadními statěmi. Ještě v Olomouci však začaly Gregora zajímat i pěvecké spolky dělnické. Tato dosud zcela neprozkoumaná problematika vedla Gregora

od dílčích studií, první již z roku 1954¹³ a pak už v Ostravě, k syntetickému zpracování v knize *Dělnické pěvecké spolky na Ostravsku a v jiných průmyslových střediscích českých zemí*.¹⁴ Právě Gregorův příchod do průmyslové Ostravy zintenzivnil jeho zájem o problematiku hornických dechových hudeb, ale i ostravského pěveckého spolku Marx¹⁵ a hlavně pak dvou významných skladatelů Rudolfa Kubína¹⁶ a Ervína Schulhoffa.¹⁷

Vedle toho se však Gregorův zájem nadále v Ostravě ubíral směrem, který měl logické pokračování ve studiu regionálních hudebních dějin zvláště v severomoravských a slezských lokalitách v době 18.–20. století. Na tomto místě je nutné zmínit nejen poslední dvě Gregorovy knihy *Obrozenská hudba na Moravě a ve Slezsku* (Praha 1983) a „posthumní“ *Hudební místopis Severomoravského kraje* (Ostrava 1987), ale i množství studií o hudební kultuře slezských zámků, klášterů a kolejí v 18. století hlavně ve *Slezském sborníku*, *Časopisu Slezského muzea* a časopisu *Opus musicum*.

Za téměř 40 let soustavné hudebněvědecké práce Gregor vytvořil poměrně rozsáhlé dílo čítající na 350 publikovaných odborných prací¹⁸ (z toho téměř celou třetinu tvoří větší muzikologické studie), půldruhé desítky knih, téměř jednu desítku vysokoškolských učebních textů a na dva a půl tisíce novinových kritik olomouckého a ostravského koncertního

¹⁰ TÝŽ: *Olomoucká a vídeňská léta skladatele A. Förchtgotta-Tovačovského*. Olomouc 1959.

¹¹ Srov. MALURA, M. – ZENKL, L.: Bibliografie prací doc. PhDr. Vladimíra Gregora, CSc. *Sborník prací Pedagogické fakulty Ostravské univerzity*, Ars 3, 1999, s. 87–98.

¹² GREGOR, V. (ed.): *Památník pěvecko-hudebního spolku Žerotín v Olomouci (1880–1950)*. Praha 1952.

¹³ TÝŽ: *Dělnické pěvecké spolky na Moravě*. In: *Sborník SLUKO*. Olomouc 1954, s. 83–96; TÝŽ: *Dělnické pěvecké spolky na Ostravsku*. *Slezský sborník* 55, 1957, s. 449–461; TÝŽ: *Organizace dělnických pěveckých spolků na Moravě a zvláště na Ostravsku*. *Tamtéž* 57, 1959, s. 54–102.

¹⁴ TÝŽ.: *Dělnické pěvecké spolky na Ostravsku a v jiných průmyslových střediscích českých zemí*. Ostrava 1961.

¹⁵ TÝŽ: *Z historie dělnického pěveckého spolku Marx v Ostravě-Vitkovicích*. In: *Ostrava : Sborník příspěvků k dějinám a výstavbě města* 1. Ostrava 1963, s. 242–270.

¹⁶ TÝŽ: *Skladatel R. Kubín šedesátníkem*. In: *Tamtéž* 5. Ostrava 1969, s. 245–260; TÝŽ: *Rudolf Kubín : Obraz života a díla*. Ostrava 1975.

¹⁷ GREGOR, V.: *Skladatelská tvorba E. Schulhoffa v době jeho ostravského působení*. *Slezský sborník* 60, 1962, s. 397–403.

¹⁸ Srov. MALURA, M. – ZENKL, L.: c. d., s. 87–98.

života, hudebněpublicistických a popularizačních článků. V Zenklově stati v Časopise Slezského muzea k jeho 60. narozeninám se píše: *Rozsáhlé a tematicky bohaté rozvětvené muzikologické dílo Vladimíra Gregora si již dávno žádá souhrnného zvážení, zvláště když česká muzikologie formující se v posledních desetiletích v soustavně budovaný a pěstovaný obor usiluje o sebereflexi a o přehledné zpracování svých dosavadních výsledků...*¹⁹ Luděk Zenkl publikoval ještě několik dalších statí věnovaných pracím Vladimíra Gregora,²⁰ ale na objektivní, kritické zhodnocení Gregorova díla stále ještě čekáme.²¹

* * *

Táborský rodák **Luděk Zenkl**,²² o deset let mladší než Vladimír Gregor, přišel do Ostravy na katedru hudební výchovy také z olomoucké Palackého univerzity, ale téměř o patnáct let později než Gregor. Zenkl se již dříve na svých předchozích, zvláště univerzitních působistiích na Karlově i Palackého univerzitě profiloval v hudebněteoretických disciplínách (v hudební akustice a teorii) a v hudební sociologii, psychologii a zvláště hudební pedagogice. Například otázky sluchové výchovy a pěvecké intonace jak z hlediska historického, tak i teoretického zůstaly potom v Zenklově badatelském zájmu téměř trvale. Projevila se zde skutečnost, že byl žákem Františka Spilky a zvláště Metoda Doležila, k jehož sedmému vydání *Intonace a elementárního rytmu* napsal úvodní slovo a ediční poznámky.²³

V Olomouci, kde Zenkl působil v letech 1962–1973, dokončil svou kandidátskou disertaci *Temperované a čisté ladění v evropské hudbě v 19. a 20. století*, na jejímž základě získal v roce 1969 titul kandidáta věd (CSc.). Tato historicko-estetická a teoreticko-akustická

¹⁹ ZENKL, L.: Přínos k rozvoji české socialistické muzikologie (K šedesátinám Vladimíra Gregora). *Časopis Slezského muzea*, řada B, 25, 1976, s. 165.

²⁰ Například TÝŽ: Vůdčí zjev slezské a severomoravské muzikologie (K nedožitým 70. narozeninám Vladimíra Gregora). *Tamtéž* série B, 35, 1986, s. 73–79. TÝŽ: Počátky vědecké práce na ostravské katedře hudební výchovy. *Sborník prací Pedagogické fakulty v Ostravě*, řada D, 1986, s. 141–148; heslo *Vladimír Gregor* in DO-KOUPIL, L. – MYŠKA, M. (eds.): *Biografický slovník Slezska a Severní Moravy 1–12*. Ostrava 1996, s. 38–40 nebo v pozn. č. 11 uvedená bibliografie Gregorových prací.

²¹ V nedávné době se však úkolu napsat knižní monografii o tomto hudebním historikovi a pedagogu ujala PhDr. Šárka Zedníčková, Ph.D. Ta dosud publikovala několik dílčích statí, jako např.: ZEDNÍČKOVÁ, Š.: Muzikolog a hudební pedagog Vladimír Gregor. In: *Česká hudební pedagogika a vzdělávání dospělých na počátku 21. století*. Praha 2006, s. 111–114; TÁŽ: Muzikolog, hudební pedagog, a publicista Vladimír Gregor. In: *Inovace v hudební pedagogice a výchově : K počtě Lea Kestenberga 1882–1962*. Olomouc 2008, s. 114–115; TÁŽ: Janáčkovská problematika v muzikologickém díle doc. Vladimíra Gregora. In: NOWAK, J. – STEINMETZ, K. (eds.): *Leoš Janáček světový a regionální : Sborník z 29. ročníku muzikologické konference Janáčkiana 2008*. Webová konference, květen–červen 2008. Ostrava 2008, s. 103–106; TÁŽ: Regionální hudební historie v muzikologickém odkazu Vladimíra Gregora. *Mezinárodní webový sborník hudební výchovy* 2008, č. 1, s. 305–308; TÁŽ: Vladimír Gregor: Rudolf Kubín. *Obraz života a díla (portrét významné regionální umělecké osobnosti)*. *Mezinárodní webový sborník hudební výchovy* 2009, č. 2, s. 604–606.

²² Luděk Zenkl se narodil 5. 5. 1926 v Táboře. Zde vystudoval reálné gymnázium (maturita 1945) a současně se učil hře na klavír a příčnou flétnu na městské Hudební škole. Flétnu též studoval dva roky na pražské konzervatoři a v letech 1947–1951 navštěvoval Pedagogickou fakultu Univerzity Karlovy (obor ruština – hudební výchova). Pak byl asistentem na katedře hudební výchovy u profesorů Antonína Sychry a Josefa Plavce (vyučoval hudebněteoretickým předmětům a intonaci a obhájil disertaci *Hudebnost a intonace na školách a v souborech lidové tvořivosti* – PaedDr. – 1953). V letech 1962–1973 působil jako odborný asistent na katedře hudební vědy a výchovy Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci. Po přesídlení do Ostravy na katedru hudební výchovy Pedagogické fakulty zde vyučoval didaktiku hudební výchovy, intonaci a sluchovou analýzu a hudební teorii. Po změně politických poměrů v roce 1989 se habilitoval (1991) a roku 1993 byl jmenován profesorem; v letech 1992–1997 se stal vedoucím katedry hudební výchovy ostravské Pedagogické fakulty. Po odchodu do důchodu stále ještě externě spolupracuje s katedrou jako školitel doktorandů.

²³ Praha 1979, s. V–VIII.

práce, v níž podrobně vymezil podíl antropologických a psychoakustických daností i vycvičených dovedností a návyků při vnímání, vytváření a vyladování tónových výšek v hudební praxi, pak byla vydána tiskem (Praha 1971). Za dobu svého působení na Univerzitě Palackého se Zenkl věnoval také problematice sociologie hudebního života českých měst. Jeho zájem o problematiku popularizace hudby, o hudební výchovu dospělých i dětí, výzkum hudebního vkusu apod. ho přivedl k publikování četných hudebněsociologických studií v časopisech a sbornících *Hudební rozhledy*, *Opus musicum*, *International Review of the Aesthetics and Sociology*, *Hudební sociologie a hudební výchova*.²⁴ Byl předsedou komise pro hudebně pedagogickou teorii a výuku v rámci Československé společnosti pro hudební výchovu, která uspořádala v Olomouci dvě velmi významné konference (z té první byl v roce 1969 vydán v Zenklově redakci sborník *Metodologické problémy hudební pedagogiky*, který lze pokládat za významný impuls pro rozvoj hudebněpedagogického bádání.

Prof. Luděk Zenkl (* 1926)

I po přesídlení do Ostravy Zenkl pokračoval v prosazování modernizačních trendů v hudební výchově a v jejích výzkumech. Tyto snahy vyvrcholily na tzv. Nitranských konferencích.²⁵ Tehdy si přední hudební pedagogové na půdě nově vzniklé *České hudební společnosti* jasně uvědomovali, že hudební výchova na všeobecně vzdělávacích školách musí prodělat pronikavé změny, musí se prosadit tzv. činnostní pojetí hudební výchovy, při němž je nutné dbát na zvýšení kreativity jak učitelů, tak i žáků. V podstatě šlo o nalezení možné cesty, jak vtělit velké množství nových námětů a podnětů do minimálních časových možností ve výuce tohoto předmětu na školách i v přípravě jeho učitelů na pedagogických fakultách. A Zenkl se iniciativně zapojil nejen do promyšlení teoretických aspektů těchto snah, ale vždy se zasazoval o vyústění teorie do praktických dopadů na didaktiku hudební výchovy. A právě na poli teorie a praxe vyučování hudební výchově vykonal Luděk Zenkl v 70. a 80. letech v Ostravě velmi mnoho. Vedle toho napsal dvě významné učebnice *ABC hudební nauky* a *ABC hudebních forem*, které opakovaně vycházely v pražském nakladatelství Supraphon,²⁶ četné vysokoškolské učební texty, desítky studií a statí ve sbornících a odborných časopisech.²⁷ Přesto mu zdejší „normalizační mocipáni“ neumožnili další kvalifikační růst, kterého se dočkal až po roce 1989. Po habilitaci (1991) a jmenování profesorem (1993) se stal vedoucím ostravské katedry,

²⁴ Viz STEINMETZ, K.: Výběrová bibliografie prof. PaedDr. Ludka Zenkla, CSc. *Sborník prací Pedagogické fakulty Ostravské univerzity*, Ars 3, 1999, s. 79–86, zde zvl. položky 76–83.

²⁵ Pět celostátních (tehdy federálních) konferencí o všech druzích a formách hudební výchovy, konaných v Nitrě v letech 1984, 1986, 1988, 1989 a po rozdělení federace ještě v roce 1994, významně ovlivnilo rozvoj hudebnosti dětí a mládeže v českých zemích i na Slovensku.

²⁶ *ABC hudební nauky* vyšla poprvé v roce 1976 a od té doby ještě v šesti dalších reedicích, *ABC hudebních forem* pak v letech 1985, 1990, 1999 a 2010.

²⁷ Zenklova výběrová bibliografie uvedená v pozn. č. 24 obsahující knižní publikace, samostatné učební texty, studie a statí ve sbornících a odborných časopisech je rozdělena do čtyř oddílů, podle okruhů autorova badatelského a odborného zájmu: a) teorie vyučování hudební výchově, b) akustika, hudební teorie, intonace a sluchová analýza, c) hudební sociologie a popularizace hudby, d) různé, např. rozborů děl současných skladatelů, monografie o Jiřím Dvořáčkovi aj.

zároveň byl členem Vědecké rady Pedagogické fakulty Ostravské univerzity a v 90. letech se zasadil o akreditování doktorského studia v oboru Hudební teorie a pedagogika na Ostravské univerzitě,²⁸ stále zasedá v mnoha odborných grémiích jako člen a předseda habilitačních a jmenovacích profesorských komisí, školí doktorandy a vyvíjí další aktivity.²⁹ Jeho pracovní a životní entuziasmus je skutečně výjimečný, a tak jen věřme, že mu vydrží ještě do mnoha dalších let.

* * *

Zatímco dva předchozí jubilující muzikologové a významné osobnosti působící na ostravské Pedagogické fakultě nepocházeli z tohoto regionu, **Jan Mazurek** je rodilý Ostravan.³⁰ Badatelsky se téměř po celou dobu věnoval dějinám české hudební výchovy, problémům školské hudební recepce a zvláště problematice dějin regionální hudební kultury na Ostravsku. V této své činnosti šel Mazurek zcela ve stopách svého předchůdce doc. PhDr. Vladimíra Gregora, CSc. Mazurek sice nebyl přímým Gregorovým žákem, ale právě přičiněním tohoto tehdejšího vedoucího katedry hudební výchovy se stal Mazurek v roce 1973 odborným asistentem na Pedagogické fakultě v Ostravě. O dva roky později zde získal po rigorózním řízení titul PhDr.³¹ a v dalších letech pokračoval ve svém odborném růstu.³²

Stejně jako směr muzikologické činnosti Vladimíra Gregora nejvíce ovlivnil Bohumír Štědroň, tak lze bez nadsázky přirovnat Gregorův vliv na pracovní orientaci Jana Mazurka. Také on se po příchodu na ostravskou Pedagogickou fakultu zaměřil na podobnou regionální problematiku Ostravska a na dějiny české (a v mnoha případech přímo regionální – tj. ostravské) hudební výchovy.³³ Například první větší Mazurkova stať *Pobyt opery brněnského Národního divadla v Ostravě roku 1906* vznikla z Gregorova podnětu

²⁸ Doktorské studium v oboru Hudební teorie a pedagogika bylo pro Pedagogickou fakultu Ostravské univerzity akreditováno v roce 1995. Zenkl byl prvním předsedou oborové rady a jako školitel se věnoval vědecké výchově mnoha doktorandů a vědeckých pracovníků (v letech 1999–2010 vychoval celkem pět doktorů s titulem Ph.D., v současnosti školí čtyři doktorandy).

²⁹ Nepřehlédnutelná byla a stále je jeho hudebně kritická činnost v denním a odborném tisku (*Opus musicum, Hudební rozhledy*, ostravské deníky apod.), činnost organizátorská dříve v České hudební společnosti a Svazu českých skladatelů a koncertních umělců, nyní v Asociaci hudebních umělců a vědců (zvl. v Tvůrčím centru Ostrava) apod.

³⁰ Narodil se v Ostravě-Vítkovcích 19. dubna 1941. Po maturitě na ostravské Jedenáctileté střední škole ve Vítkovcích v roce 1958 studoval v letech 1959–1964 na Filozofické fakultě Univerzity Palackého v Olomouci obory hudební výchova – český jazyk (u profesorů Roberta Smetany, Vladimíra Hudece a Jiřího Daňhelky, Oldřicha Králíka, Jiřího Skaličky; promoce 1964) a několikaletém vyučování českému jazyku a literatuře i hudební výchově na ostravských středních školách pak trvale působil na Pedagogické fakultě v Ostravě.

³¹ Pro rigorózum J. Mazurek předložil v roce 1975 disertaci *Expresionismus a česká hudba 20. století (do konce 30. let)* (Ostrava); doc. dr. Vladimír Gregor, CSc. byl jednak ve funkci školitele, jednak předsedou rigorózní komise, v níž zasedl jako členové prof. Josef Schreiber, dr. Jiří Svoboda, CSc. a doc. Karel Tvarůžka. Vladimír Gregor hodlal po patnácti letech vedení katedry, kterou v roce 1959 vybudoval, předat některému z mladších kolegů a Jana Mazurka si vytypoval jako svého eventuálního nástupce. V roce 1974 se však po Gregorově abdikaci stal vedoucím katedry hudební výchovy o dvanáct let starší Ondřej Bednarčík, CSc., který byl jmenován v roce 1985 docentem a Jan Mazurek zastával funkci tajemníka katedry.

³² V roce 1982 pak získal na Karlově univerzitě v Praze titul kandidáta pedagogických věd za práci *Podíl soudobé hudby na rozvoji osobnosti žáka 2. stupně základní školy* (Praha 1982). Docentem Teorie vyučování hudební výchově byl jmenován v roce 1988 a v roce 1994 se habilitoval jako docent Hudební výchovy se zaměřením na dějiny hudby na základě habilitačního spisu *Kapitoly z dějin ostravské hudební výchovy v období 1890–1945* (Ostrava 1994), profesorem v oboru Hudební teorie a pedagogika se stal v roce 2001.

³³ Je sice pravda, že Gregorovo muzikologické dílo je rozsáhlejší, ale okruh badatelského zájmu obou osobností je velmi podobný (snad s výjimkou hudební historie olomouckého regionu a širší problematiky moravské, které se věnoval jen Vladimír Gregor).

Prof. Jan Mazurek (* 1941)

pro oddíl Sborníku prací Pedagogické fakulty v Ostravě,³⁴ věnovaný 50. výročí úmrtí Leoše Janáčka v Ostravě. Mazurkův zájem o život a dílo moravského Mistra, ale sledování i jeho přímých žáků a následovníků hlavně ve Slezsku a na severovýchodní Moravě (nejen ve skladatelské, ale hlavně v hudebněpedagogické a sběratelské profesi) jej vedlo k výraznější orientaci na hudební problémy Ostravy a širšího regionu. Řadu sborníkových i časopiseckých studií, slovníkových hesel,³⁵ konferenčních vystoupení a shrnující monografii – nejvíce v devadesátých letech – proto věnoval problematice hudebního života českých a německých obyvatel Ostravy v období 1880–1918. V dalších příspěvcích se také zabíral otázkami vývoje meziválečné hudby v Ostravě a pak zvláště ostravského hudebního života po 2. světové válce.

V Mazurkově publikační činnosti zaměřené na dějiny české hudební výchovy najdeme přínosné stati a následnou menší monografii o uplatnění metody Emila Jaques-Dalcroze v naší hudební výchově. V řadě příspěvků se také Jan Mazurek zabýval problémy rozvoje hudební výchovy na Ostravsku v období let 1890–1945, často v souvislosti nejen s hudebněpedagogickým působením Leoše Janáčka (jak již bylo konečně řečeno), ale také s některými dalšími aspekty vývoje české hudební výchovy 19. a 20. století. I zde Mazurek často navazoval na Vladimíra Gregora.³⁶

Vlastní vysokoškolská pedagogická orientace³⁷ ovlivnila jeho zájem o problémy poslechu a výuky dějin hudby na pedagogických fakultách; výsledky publikoval v časopisech *Estetická výchova*, *Hudební výchova* a *Hudební nástroje*. Pro pedagogickou práci na ostravské katedře hudební výchovy napsal řadu skript.³⁸ Dlouhodobou pozornost také věnoval hudebně kritické a recenzní činnosti v odborných časopisech *Hudební rozhledy*, *Opus musicum*, *Ostravský kulturní měsíčník* a v ostravském denním tisku (*Nová svoboda*, *Svoboda*, *Moravskoslezský den*, *Práce*), popularizační práci při přednáškách a besedách o české i světové hudbě v Ostravě (např. v Univerzitě třetího věku na Ostravské

³⁴ Řada D, 14, 1978, s. 93–103.

³⁵ Zvl. viz DOKOUPIL, L. – MYŠKA, M. (eds.): *Biografický slovník Slezska a Severní Moravy* 1–12. Opava, resp. Ostrava 1993–1999, *Biografický slovník Slezska a Severní Moravy : Nová řada* 1 (13)–12 (24). Ostrava 2000–2009 (cca 60 hesel), DOKOUPIL, L. – MYŠKA, M. – SVOBODA, J. (eds.): *Kulturněhistorická encyklopedie Slezska a severovýchodní Moravy* I–II. Ostrava 2005 (180 hesel) a on-line *Český hudební slovník osob a institucí* (www.ceskyhudebnislovník.cz, 12 hesel).

³⁶ Na Gregorovy stati třeba o Františku Bakulem přímo navazují práce Jana Mazurka, např. o Josefu Kříčkovi a Ferdinandu Krchovi.

³⁷ Jan Mazurek stále patří k velmi oblíbeným pedagogům na ostravské hudebněvýchovné katedře. Zaměřuje se na dějiny hudby a hudební výchovy, na poslech skladeb (určitou dobu též učil hudební pedagogice a psychologii), po akreditaci doktorského studia byl školitelem celkem sedmi doktorandů. Za více než pětadvacetiletou kariéru vysokoškolského učitele vychoval několik generací učitelů hudební výchovy na všech stupních škol na Ostravsku. Po roce 1989 byl členem několika oborových a vědeckých rad (v Ostravě a Olomouci) i akademickým funkcionářem na Ostravské univerzitě.

³⁸ Vedle skript, která jsou uvedena v soupisu prací Jana Mazurka v příloze (Hudba pro děti a mládež, Kapitoly z hudební psychologie, Stručné dějiny evropské hudby, Poslech hudby, Stručné dějiny české hudby), přispěl do dvou učebních textů: MIXA, F. a kol.: *Hudební výchova pro posluchače učitelství v 1.–4. postupném ročníku*. Ostrava 1982; MACURA, M. a kol.: *Hudba a zpěv*. Ostrava 1992¹, 1996².

univerzitě, Vysoké škole báňské – Technické univerzitě, v Českém rozhlase Ostrava) i v zahraničí (Cieszyn – Polsko, Banská Bystrica – Slovensko) a recenzním a oponentním posuzováním různých graduačních prací,³⁹ tiskem vydávaných publikací o hudbě pro ostravská nakladatelství Profil, Repronis, Montanex i publikacím vydávaným Ostravskou univerzitou a konečně recenzím knih o hudbě v odborných časopisech. Dosavadním vyvrcholením hudebněhistorické činnosti Jana Mazurka je rozhodně velká vědecká monografie o hudební kultuře v Ostravě za posledních sto dvacet let. Jubilant stál v čele osmičlenného kolektivu vesměs mladších ostravských hudebních historiků, teoretiků a pedagogů a měl hlavní podíl na jejím vzniku a vydání.

V této vzpomínkové stati jsme připomněli tři významné vědecké a pedagogické osobnosti, které nejvíce ovlivnily více než půlstoletí trvající činnost katedry hudební výchovy Pedagogické fakulty Ostravské univerzity v Ostravě a které také formovaly směřování hudebněvědeckého oboru na Ostravsku doc. PhDr. Vladimíra Gregora, CSc., prof. PaedDr. Ludka Zenkla, CSc. a prof. PhDr. Jana Mazurka, CSc.

³⁹ Např. oponentské posuzování habilitačních, kandidátských a doktorských prací (téměř 20 posudků, nepočítaje diplomové magisterské a závěrečné bakalářské práce).

Dějiny středního školství a vzdělanosti 19. a počátku 20. století v české a zahraniční historiografii

PETR KADLEC

Kadlec, Petr: History of Secondary Schools and Education of 19th and the Beginning of 20th Century in Czech and Foreign Historiography

This paper presents the state of research on the history of secondary schools and education in the Czech lands focusing especially in 19th and early 20th century. It submits the works which represent traditional framework of Czech research on the history of schools (school system) as well as modern history of education. The new concept of history of education has developed in foreign countries since the middle of 20th century approximately, but we found a greater response of these works in Czech lands as lately as in last two decades. The aim of excursion into foreign production is to show to Czech readers community guidelines and results of research on the history of education (Social History of Education) in 19th and in the first half of 20th century and in opinion of the author even important methodologically and thematically challenging works.

Key words *history of secondary schools * history of education Czech lands * home and foreign historiography * 19th century * early 20th century*

Contact *Ostravská univerzita v Ostravě; petrkadlec84@seznam.cz*

Přestože vzdělání náleželo k důležitým komponentům socio-ekonomicko-kulturního vývoje „dlouhého“ 19. století, řadí se dějiny středního školství a vzdělanosti k oblastem sociálněhistorického výzkumu tohoto období, které stojí poněkud stranou zájmu českých historiků.¹ Teprve v posledních dvou až třech desetiletích je ve větší míře překračován tradiční rámec bádání o dějinách školství. Se zpožděním tak u nás nachází odezvu jejich nové, širší pojetí, které se v zahraničí rozvíjí již od poloviny 20. století. Hlavním cílem tohoto příspěvku je předložit stav výzkumu tradičně pojímaných i moderně koncipovaných dějin středního školství, rozvíjejících se v rámci studia dějin vzdělanosti českých zemí, jež se zabývají zejména 19. a počátkem 20. století. Patrně i kvůli absenci základního přehledu byly doposud českými historiky pouze minimálně reflektovány výsledky zahraničních výzkumů na poli dějin vzdělanosti sledovaného období. Pokusím se proto o částečnou nápravu uvedeného nedostatku a představím (alespoň podle mého názoru) stěžejní

¹ Příspěvek se zaměřuje především na oblast středoškolského vzdělávání (gymnaziálního, reálného atp.). Stranou zájmu tak zůstalo nejen specifické odborné školství (průmyslové, živnostenské apod.), ale i sféra terciálního vzdělávání. Ke stavu a perspektivám českých vysokoškolských dějin se nedávno vyjádřili Michal Svatoš a Blanka Zilynská. Srov. SVATOŠ, M.: Místo „dějin vzdělanosti“ v poválečné české historiografii. In: BARVÍKOVÁ, H. – PAZDERA, D. (eds.): *K dějinám vědy a vědeckých institucí*. Práce z Archivu Akademie věd – A, 7, 2002, s. 13–22; ZILYNSKÁ, B.: Prameny a pomůcky ke studiu dějin vzdělanosti : Bilance a desiderata. In: *Tamtéž*, s. 23–35.

tematicky či metodologicky podnětná díla, která mohou posloužit jako zdroj inspirace a zároveň přivedou zájemce o tuto oblast bádání k další literatuře.

Tradiční bádání o dějinách středního školství v českých zemích: problémy a stav výzkumu

Jedním ze základních problémů, s nímž se musí badatel při studiu problematiky středního školství a jeho místa ve společenském vývoji českých zemí vymezeného období potýkat, je poměrně malé zpracování tohoto tématu českou historiografií.² A to přesto, že obecné dějiny středního školství, jež jsou součástí dějin školství, tradičního oboru v rámci pedagogiky, mají v českém prostředí bohatou tradici. Vždyť první syntetické práce o vzniku a rozvoji středoškolské soustavy druhé poloviny 19. a počátku 20. století vyšly již na přelomu těchto staletí a byly překonávány postupně dalšími, čímž se vytvořila poměrně plynulá linie, prolongovaná až do současnosti.³ Tato díla seznamují především s organizačními a legislativními změnami v oblasti školství, podmínkami a přístupem ke vzdělání, proměnou obsahu výuky apod., což je jistě žádoucí pro základní orientaci ve školské problematice. Jejich využitelnost v sociálněhistorickém výzkumu však omezuje to, že zároveň jen minimálně překračují hranice vzdělávacích institucí a průběhu výchovně-vzdělávacího procesu.

Existuje sice poměrně velké množství prací o dějinách konkrétních středních škol (resp. škol všech vzdělávacích úrovní), ale kvantitativní stránka není adekvátně vyvážená kvalitou jejich zpracování. Převládající metodická roztržitost, častá absence kritického přístupu, popisnost, omezená pramenná základna a redukce výkladu na školu samotnou bez jejího zařazení do širších souvislostí sociokulturního vývoje představují základní faktory, které značně limitují jejich využití. Většinou se jedná o drobná, regionálně či velmi úzce problémově zaměřená díla, která rezignují na syntetizující snahy.

Vyjmutí z neradostné charakteristiky si zaslouží jen nepatrná část z prací o dějinách (středního) školství. Pro období do poloviny 19. století lze jmenovat alespoň Josefa Hanzala a jeho zpracování rozvoje školské soustavy v Čechách či Josefa Kolečku, zabývajícího se moravskoslezským gymnaziálním vzděláváním.⁴ Jan Havránek byl autorem podnětných studií o středních školách a univerzitách 19. a počátku 20. století, které odhalují jejich skutečný společenský význam a zcela se proto vymykají výše načrtnutému obecnému

² Základní přehled české tvorby k dějinám školství a vzdělanosti v době nadvlády marxistické historiografie viz NOVOTNÝ, M.: Dějiny školství a vzdělanosti v české marxistické historiografii. In: JIROUŠEK, B. a kol.: *Proměny diskursu české marxistické historiografie (Kapitoly z historiografie 20. století)*. České Budějovice 2008, s. 365–379.

³ Ze všech prací např. ŠAFRÁNEK, J.: *Za českou osvětu : Obrázky z dějin českého školství středního*. Praha 1898; TÝŽ: *Reálné gymnasium, obraz jeho vzniku, vývoje a osudů*. Praha 1913; HULÍK, V.: Česká politika středoškolská. In: TOBOLKA, Z. V. (ed.): *Česká politika*. Díl pátý: *Kulturní, zvláště školské úkoly české politiky*. Praha 1913, s. 434–606; ŠAFRÁNEK, J.: *Školy české, obraz jejich vývoje a osudů*. Sv. 2: *R. 1848–1913*. Praha 1919; KÁDNER, O.: *Vývoj a dnešní soustava školství*. Díl první. Praha 1929; KOPÁČ, J.: *Dějiny české školy a pedagogiky v letech 1867–1914*. Brno 1968; VESELÁ, Z.: *Česká střední škola od národního obrození do druhé světové války*. Praha 1972; CACH, J.: *Střední školství a jeho pedagogika pod zorným úhlem historie*. Praha 1974; KOVAŘÍČEK, V. – KOVAŘÍČKOVÁ, I.: *Vývoj školských soustav v českých zemích*. Olomouc 1989; VESELÁ, Z.: *Vývoj české školy a učitelského vzdělání*. Brno 1992.

⁴ HANZAL, J.: Příspěvek k dějinám školství a jeho správy v Čechách v letech 1775–1848. *Sborník archivních prací* 26, 1976, č. 2, s. 221–260; KOLEJKA, J.: Z dějin gymnaziálního vzdělávání na Moravě a ve Slezsku v 16.–18. století (Období řádových gymnázií). *Časopis Matice moravské* 113, 1994, č. 1, s. 115–127; TÝŽ: Státní a piaristická gymnázia na Moravě a ve Slezsku 1774–1848. *Tamtéž* 115, 1996, č. 2, s. 253–274.

schématu.⁵ Zajímavé porovnání stavu a vývoje středního a vysokého školství Prahy se situací ve Vídni a Mnichově poskytl Jiří Pešek.⁶ Rozborem městských adresářů přinesl na poměrně malém prostoru řadu cenných postřehů a metodických podnětů. Z autorů prací o dějinách moravskoslezského středního školství druhé poloviny 19. století lze vyzdvihnout vedle již zmiňovaného Josefa Kolečky také Františka Hýbla.⁷ Středního školství na Moravě a ve Slezsku se dotýkají i starší studie Andělína Grobelného o národně politickém životě v Ostravě a na Ostravsku či slezském školství a osvětě v letech 1868–1871 nebo Ludwika Brožka o školství v Těšínském Slezsku druhé poloviny 19. století.⁸ K poznání česko-polského středního školství ve Slezsku přispěli rovněž Marie a Dan Gawrečtí.⁹ Novější přehled vývoje středního školství Slezska a severovýchodní Moravy pak podali v podobě encyklopedického hesla Milan Myška s Jiřím Pačlíkem.¹⁰

Jinou nesází je, že se těžiště zájmu zpracování dějin středních škol koncentruje výhradně na české ústavy, především pak na gymnázia. V pozadí stojí méně prestižní, ale z hlediska sociálního vývoje neméně významné reálky. Zcela mimo pozornost historické obce jsou německé a polské školy, což komplikuje do značné míry studium vzdělávání některých minoritních skupin, jakými byli kupříkladu židé, ale i možnost porovnat střední školství jednotlivých národnostních menšin v prostoru českých zemí. Navíc se tím také zásadně znesnadňuje poznání podmínek zrodu české inteligence v době, kdy ještě

⁵ HAVRÁNEK, J.: Die Rolle der Universitäten und der modernen „pergrinatio academia“ für den sozialen Aufstieg der Studenten. In: PLASCHKA, R. G. – MACK, K. (eds.): *Wegenetz europäischen Geistes II. Universitäten und Studenten*. Wien 1987, s. 114–117; TÝŽ: *Gymnázia, reálky a výchova elit*. Acta Polytechnica 6, 1990, č. 4, s. 79–85; TÝŽ: Nineteenth Century Universities in Central Europe – their dominant Position in the Sciences and Humanities. In: KARADY, V. – MITTER, W. (Hg.): *Bildungswesen und Sozialstruktur in Mitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert / Education and Social Structure in Central Europe in the 19th and 20th Centuries*. Köln – Wien 1990, s. 9–26; TÝŽ: Das Prager Bildungswesen im Zeitalter nationaler und ethnischer Konflikte 1875 bis 1925. In: ZIMMERMANN, S. (Hg.): *Wien, Prag, Budapest. Blütezeit der Habsburgermetropolen : Urbanisierung, Kommunalpolitik, gesellschaftliche Konflikte (1867–1918)*. Wien 1996, s. 185–200; TÝŽ: Středoevropské univerzity v 19. století a postavení univerzitních profesorů. In: *Příspěvky k dějinám vzdělanosti v českých zemích 1, 1998*, s. 129–139; TÝŽ: Role gymnázií při vytváření kulturní elity českého národa v 2. polovině 19. století. In: NAVRÁTIL, I. (ed.): *Minulost, současnost a budoucnost gymnazijního vzdělávání : Sborník referátů z konference konané ve dnech 24.–25. června 1999 v Jičíně*. Semily 2000, s. 61–71; TÝŽ: Sociální funkce inteligence v 19. století. In: *Studie k sociálním dějinám 6, 2001*, s. 69–72.

⁶ PEŠEK, J.: *Od aglomerace k velkoměstu. Praha a středoevropské metropole 1850–1930*. Praha 1999, s. 251–259.

⁷ KOLEJKA, J.: Vznik osmiletých gymnázií na Moravě a ve Slezsku 1849–1867. *Časopis Matice moravské* 117, 1998, č. 1, s. 39–56; TÝŽ: První české střední školy na Moravě 1867–1884 (Slovanská gymnázia v Brně a Olomouci). *Časopis Matice moravské* 111, 1992, č. 2, s. 253–272; HÝBL, F.: České školství na Moravě v druhé polovině devatenáctého století. In: *Mezinárodní konference vzdělávání pro všechny*. Praha 2004, s. 136–148; TÝŽ: Počátky českých středních škol na Moravě v poslední třetině 19. století a František Bartoš. In: *František Bartoš. Jazykovědec, pedagog, etnograf : Konference k 100. výročí úmrtí : Sborník příspěvků z konference Zlín, 25.–26. dubna 2006*. Zlín 2006, s. 85–93.

⁸ GROBELNÝ, A.: Národně politický život v Ostravě a na Ostravsku v 2. polovině 19. století (2. pokračování). In: *Ostrava : Sborník příspěvků k dějinám a výstavbě města 5*. Ostrava 1969, s. 48–80; TÝŽ: Školství a osvěta v období prvních národních táborů ve Slezsku 1868–1871. *Slezský sborník* 58, 1960, č. 4, s. 494–516; BROŽEK, L.: Školství v Těšínském Slezsku v druhé polovině 19. století. *Slezský sborník* 58, 1960, č. 4, s. 516–526.

⁹ GAWRECKI, D.: Školství ve Slezsku a na Ostravsku do roku 1945. In: *Vysoké školství ve Slezsku a na Ostravsku. Slezská univerzita. Sborník z konference konané v Opavě 24. dubna 2001*. Opava 2001, s. 7–20; TÝŽ: Německé školy na Těšínsku. In: SPYRA, J. (ed.): *Książka – biblioteka – szkoła w kulturze Śląska Cieszyńskiego*. Cieszyn 2001, s. 265–283; GAWRECKÁ, M.: České školství na Těšínsku 1848–1918. In: *Tamtéž*, s. 252–264.

¹⁰ DOKOUPIL, L. – MYŠKA, M. – SVOBODA, J. a kol. aut.: *Kulturněhistorická encyklopedie Slezska a severovýchodní Moravy*. Díl 2. Ostrava 2005, s. 318–322 (heslo Školství střední).

neexistovala soustava českého středního školství. Základní informace o školách s jiným než českým vyučovacím jazykem je pak badatel nucen hledat například ve starých školních almanaších (pokud byly vůbec vydány), tištěných programech a výročních zprávách nebo přímo v archivních fondech příslušných středoškolských ústavů.¹¹ Na nelichotivý stav výzkumu a některé problémy doprovázející výzkum dějin školství ostatně upozornili ve svých přehledech sociálněhistorického bádání posledního půlstoletí Jana Machačová a Jiří Matějček.¹²

Zásadní zvrát v načrtnutém dlouhodobém trendu zpracování dějin středního školství nenastal ani v uplynulých deseti letech, byť i v tomto období vznikla některá bezesporu velmi přínosná díla. Ve stručnosti, ale velmi přehledně a synteticky je o vývoji středního a vysokého školství v českých zemích období let 1848–1918 jakožto součásti institucionálního zázemí humanitních a sociálních věd pojednáno v publikaci Jaroslavy Hoffmannové z roku 2009.¹³ Řadu podnětných studií přinesl také sborník *Minulost, přítomnost a budoucnost gymnazijního vzdělávání* (2000). Za všechny zde otištěné studie lze vedle již citované Havránkovy práce zmínit příspěvek Martina Svatoše o důsledcích reformních změn z poloviny 19. století na gymnaziální školství.¹⁴ Pozornost si jistě zaslouží i studie Luboše Veleše o tzv. Gautschových ordonancích z roku 1887.¹⁵

Je evidentní, že česká historiografie, na rozdíl od svých zahraničních protějšků, postrádá moderní syntézu školské soustavy. Výše naznačený stav zpracování dějin školství (a středního zvláště) potom komplikuje práci autorům děl o dějinách jednotlivých zemí, měst, komunálních samospráv, formování inteligence, obecněji pojatých zpracování kulturního vývoje, kulturněhistorických encyklopedií apod. Stručný nástin rozvoje školské infrastruktury sledovaného období se však stal přes všechny naznačené nesnáze součástí řady syntetických prací k dějinám druhé poloviny 19. a počátku 20. století. Zvláštní místo věnovali vývoji školství kupříkladu autoři kolektivního díla o slezských dějinách, publikace o hospodářském vývoji českých zemí v letech 1848–1992 a Marcela Efmertová v monografii o českých zemích let 1848–1918.¹⁶

¹¹ Výjimkami zabývajícími se německými školami jsou např. následující studie MAREK, P.: Ke sporu o prostějovskou německou reálku. *Časopis Matice moravské* 99, 1980, č. 3–4, s. 250–260; MAŠKOVÁ, V.: Německé státní gymnázium v Českém Krumlově 1871–1945. In: MAŠKOVÁ, V. – JELÍNEK, P. – KUBÍKOVÁ, A. – VESELÝ, J.: *Státní okresní archiv Český Krumlov 1999–2004*. Český Krumlov 2004, s. 35–45; KADLEC, P.: Počátky gymnaziálního školství v Hranicích (Vznik a vývoj prvního hranického gymnázia do roku 1882). In: *Sborník Státního okresního archivu Přerov*, Přerov 2010, s. 5–27; TÝŽ: Německé gymnázium v „českém“ městě aneb závěrečné období existence prvního gymnázia v Hranicích (1903–1922). In: *Tamtéž*. Přerov 2011 (v tisku).

¹² MACHAČOVÁ, J. – MATĚJČEK, J.: Stav výzkumu sociálního vývoje českých zemí v období let 1781–1914. *Studie k sociálním dějinám 19. století* 1, 1992, s. 9–166 (zejm. s. 105–107); MACHAČOVÁ, J. – MATĚJČEK, J.: Sociální historiografie období industrializace českých zemí z let 1990–2000. *Český časopis historický* 99, 2001, č. 2, s. 294–312 (zejm. s. 302 a 304).

¹³ HOFFMANNOVÁ, J.: *Institucionální zázemí humanitních a sociálních věd v českých zemích v letech 1848–1952*. Praha 2009.

¹⁴ SVATOŠ, M.: Exner – Bonitzovy školské reformy a jejich důsledky pro gymnaziální školství v habsburské monarchii v 19. století. In: NAVRÁTIL, I. (ed.): c. d., s. 42–48.

¹⁵ VELEŠ, L.: Česká kulturní politika versus racionalizace struktury státního vzdělávacího systému. Případ tzv. Gautschových ordonancí z roku 1887. In: BINDER, H. – KRIVOHLAVÁ, B. – VELEK, L. (eds.): *Místo národních jazyků ve výchově, školství a vědě v habsburské monarchii 1867–1918*. Praha 2003, s. 589–628.

¹⁶ GAWRECKI, D. a kol.: *Dějiny Českého Slezska 1740–2000*. I. díl. Opava 2003, s. 265–273 (zde i bibliografie základních prací k tématu); JAKUBEC, I. – EFMERTOVÁ, M. – SZOBI, P. – ŠTEMBERK, J.: *Hospodářský vývoj českých zemí v období 1848–1992*. Praha 2008, s. 86–104; EFMERTOVÁ, M.: *České země v letech 1848–1918*. Praha 1998, s. 346–369.

O něco radostnější je alespoň pohled na literaturu věnovanou středoškolským vyučujícím. Životní osudy a jejich působení v příslušných lokalitách inspirovalo řadu místních badatelů, kteří je přibližují čtenářům na stranách denního tisku či ve formě drobných studií populárněvědeckého, ale i vědeckého charakteru. Biogramy jejich zástupců se staly běžnou součástí nejrůznějších encyklopedií a slovníků (viz např. *Biografický slovník Slezska a severní Moravy*, *Kulturněhistorická encyklopedie Slezska a severovýchodní Moravy*) a socioprofesionální skupina pedagogických pracovníků se zařadila po bok jiným v publikacích jako *Člověk na Moravě 19. století* a *Člověk v Ostravě v XIX. století*.¹⁷

Moderně koncipované dějiny středního školství jako součást dějin vzdělanosti 19. a počátku 20. století

V úvodu této studie jsem proti sobě postavil tradičně pojímané „staré“ dějiny školství a „nové“ dějiny vzdělanosti. Než předložím přehled zahraniční a české tvorby k dějinám vzdělanosti a moderně koncipovaných středoškolských (vysokoškolských) dějin 19. a první poloviny 20. století, považuji za užitečné vyjádřit se k následujícím dvěma otázkám. Čím se od sebe odlišují „staré“ dějiny školství a „nové“ dějiny vzdělanosti? Co vůbec rozumíme pod pojmem *dějiny vzdělanosti*, resp. čím se tento zejména v zahraničí dynamicky se rozvíjející obor vyznačuje?

V českém prostředí se hovoří v souvislosti s označením směru sociálněhistorického výzkumu, jenž výrazně překračuje omezený rámec tradičního bádání o dějinách školství, obvykle o *dějínách vzdělanosti*. Právě jim byla věnována jedna ze sekcí na VIII. sjezdu českých historiků konaném v Hradci Králové (1999). Michal Svatoš je zde představil ve vystoupení, jehož upravené znění vyšlo o tři roky později.¹⁸ Podle něj je obsahem *dějin vzdělanosti* vlastní vzdělanost a celoživotní vzdělávání, i když se *meritorně zabývají vyšším a vysokoškolským vzděláváním stejně jako uplatněním absolventů a učitelů v dobové společnosti*.¹⁹ Překračují úzce institucionální zaměření „starých“ dějin školství a integrují vzdělávací instituce do celkového sociálního vývoje, což vyžaduje nutnost vypořádat se s novými typy pramenů i jiný styl práce a charakter bádání. Přestože předmět zájmu *dějin vzdělanosti* Svatoš vymezil zpočátku velmi obecně, soustředil se pouze na sféru terciárního vzdělávání (zejména univerzitního). Není proto divu, že *dějiny vzdělanosti* ve Svatošově podání vystupují spíše jen jako moderně koncipované univerzitní dějiny, na což ostatně upozornila i Blanka Zilynská.²⁰ Přestože zmiňovaná autorka vyjádřila nesouhlas s omezením *dějin vzdělanosti* jen na oblast vysokého školství, sama jej přijala jako vžitý pojem pro označení nového pojetí prosazujícího se v rámci univerzitních dějin.

Pokud již akceptujeme *dějiny vzdělanosti* jako název pro široce koncipované *nové dějiny školství*, směr sociálněhistorického výzkumu, jenž překonává zúžené pojetí *starých dějin školství*, měli bychom zároveň striktně odmítnout snahy o omezení jeho předmětu pouze

¹⁷ DOKOUPIL, L. – MYŠKA, M. (eds.): *Biografický slovník Slezska a Severní Moravy* 1–12. Opava, resp. Ostrava 1993–1999, *Biografický slovník Slezska a Severní Moravy: Nová řada* 1 (13)–12 (24). Ostrava 2000–2009; DOKOUPIL, L. – MYŠKA, M. – SVOBODA, J. a kol.: *Kulturněhistorická encyklopedie Slezska a severovýchodní Moravy*. Díl 1–2. Ostrava 2005; FASORA, L. – HANUŠ, M. – MALÍŘ, J. (eds.): *Člověk na Moravě 19. století*. Brno 2004; MYŠKA, M. – ZÁŘICKÝ, A. (eds.): *Člověk v Ostravě v XIX. století*. Ostrava 2007.

¹⁸ SVATOŠ, M.: Místo „dějin vzdělanosti“.

¹⁹ Tamtéž, s. 14.

²⁰ ZILYNSKÁ, B.: c. d., s. 24.

na studium určité části vzdělávacího systému resp. procesu.²¹ Vzdělávání je přece celoživotním procesem počínajícím již v rodině a institucích poskytujících preprimární (předškolní) a primární vzdělání, na něž pak případně navazují školská zařízení sekundární a terciální oblasti vzdělávání. Ale ani zdárným ukončením škol různých úrovní poskytovaného vzdělání není vzdělávací proces zdaleka ukončen. Pokračuje dále organizovanou nebo neorganizovanou formou v rámci profesního života nebo sebezvzdělávacích aktivit jedince. *Dějiny vzdělanosti* by tedy měly obecně zahrnout rozhodně celý vzdělávací proces, byť je pochopitelně ve shodě se zaměřením výzkumu možná jejich vnitřní diferenciací podle jednotlivých úrovní a forem vzdělání, časově a teritoriálně vymezených celků apod.

Předmětem zájmu této studie jsou „nové“ resp. moderně koncipované dějiny středního školství 19. a počátku 20. století, tedy pouze určitý segment *dějiny vzdělanosti*. Čím se vyznačují a odlišují tak od svých předchůdců v podobě „starých“ dějin středního školství? Pomoci v zodpovězení položeného dotazu může předložení pojetí uplatňovaného v zahraničních výzkumech od přelomu 50. a 60. let 20. století. *Dějiny vzdělanosti*, známé zde spíše pod názvem *social history of education*, zdůrazňují vedle nesporného vzdělanostního poslání škol jejich roli sociální. Školská zařízení jsou včetně jejich studentů a pedagogů integrována do celkového sociokulturního, ekonomického a politického vývoje společnosti. Školy sekundární a terciální úrovně vzdělávání sledovaného období jsou zde pojímány jako významní kulturotvorní činitelé, faktory emancipace a sociální mobility, ale i prostředky asimilace a sociální integrace. Zahraničním autorům jsou místy, která se podílela na vzniku a rozvoji občanské společnosti a sehrávala důležitou úlohu v přeměně tradiční společnosti v moderní a probíhající komplexním modernizačním procesu. Významný badatelský problém představuje v zahraničí studium účasti jednotlivých složek společnosti ve vzdělávacím procesu. Analyzují se struktury studentů středních a vysokých škol z hlediska jejich sociálního, náboženského a národnostního původu. V kontextu se skladbou populace se sleduje vývoj a distribuce vzdělávacích šancí. Studenti však jsou předmětem zájmu i po absolutoriu střední nebo vysoké školy. Zkoumá se jejich další studijní a profesní směřování, občanská angažovanost a vůbec začlenění do společenského života jakožto představitelů sociální skupiny inteligence. Mimo pozornost badatelů však nezůstávají ani pedagogové a jejich mimoškolní aktivity. Z dalších nosných témat lze jmenovat studium vzdělávací politiky států, vlivu socio-ekonomicko-politického vývoje na podobu vzdělávacích soustav, propustnost školských institucí apod.

Zahraniční produkce k dějinám vzdělanosti 19. a první poloviny 20. století

Zahraniční historiografická produkce moderně pojímaných dějin vzdělanosti a obzvláště složité problematiky vzdělávání v 19. a 20. století má před českou tvorbou značný náskok. Ten vyplývá především z delší tradice intenzivního výzkumu neomezeného navíc na jediné centrum nebo zemi, existence více metodických přístupů, dlouhodobé mezinárodní spolupráce a komparace dosažených výsledků. Orientace v rozsáhlé literatuře k tématu přitom není snadná. Výběrovost následujícího přehledu o tvorbě zahraničních autorů bude

²¹ Termín *dějiny vzdělanosti* respektuji jako v českém prostředí vžitě označení pro „novou“ disciplínu, byť se domnívám, že existují i jiné alternativy. Nabízí se například přijetí pojmu *dějiny vzdělávání*, jenž zdůrazňuje orientaci výzkumu na vzdělávací proces, nebo *sociální dějiny vzdělání (vzdělávání)* vycházející z mezinárodně akceptovaného anglického termínu *social history of education*.

oproti pojednání o české produkci proto logicky podstatně větší. Upozorním zejména na ty práce, které pojednávají o sledovaném období a jsou z různých důvodů přínosné i podnětné také pro české badatele.

Počátky dějin vzdělanosti lze podle mnohých vysledovat již v závěru 50. let 20. století v okruhu francouzské školy *Annales*.²² Ve shodě se zaměřením jejích autorů se věnovaly období středověkých, popř. raně novověkých dějin. Za jedno z prvních děl reprezentujících změnu přístupu k problematice vzdělávání je pak považováno *Les intellectuels au moyen age* (1957) Jacquesa Le Goffa.²³ Výrazný zájem o vzdělanost a nejrůznější problémy vzdělávání 19. a první poloviny 20. století se ale probudil u západoevropských a amerických historiků přibližně až na počátku 60. let minulého století. Za těžiště výzkumu je možné označit zejména 70. a 80. léta, kdy vyšlo jednak patrně největší množství prací k tématu a zároveň vznikla díla zásadního významu. Studium vzdělanosti a vzdělávání ale neprobíhalo pouze samostatně, nýbrž uplatnilo se od 70. let rovněž v rychle se rozvíjejících bádáních o modernizaci či sociální mobilitě, od 80. let potom i ve výzkumech občanské společnosti středoevropského prostoru. Výzkum na poli dějin vzdělanosti však nepolevil ani v 90. letech, byť určitých změn doznala jeho náplň. Do popředí zájmu se dostalo kupříkladu téma vzdělávání různých náboženských a etnických skupin, problematika přístupu žen k vyššímu vzdělání ad.

Na prvním místě uvedme ojedinělou čtyřdílnou sérii anglického historika Briana Simona *Studies in the History of Education 1780–1990*.²⁴ Z hlediska sociálněhistorického výzkumu „dlouhého“ 19. století jsou cenné zejména první dva svazky vydané v 60. letech a pojednávající o období 1780–1920. Simon v nich zobrazil vývoj vzdělávací soustavy v Anglii, postihl hlavní trendy vzdělávací politiky a vlivy, které ji usměrňovaly. Soustředil se přitom především na dělnictvo. Na příkladě Anglie vyličil možnosti, limity a vývoj přístupu dělníků a jejich dětí ke vzdělání, stejně jako využívané formy studia. Představil rostoucí vzdělávací aspirace rozvíjejícího se dělnického hnutí, podniknuté kampaně i jejich odezvu v podobě vzniku speciálních vzdělávacích institucí a legislativních úprav.

Z dalších prací obohacujících v 60. letech výrazně odbornou literaturu o sekundárním a terciálním sektoru vzdělávání a jeho studentech by měly být zmíněny alespoň studie T. W. Bamforda a J. W. Adamsona o situaci v Anglii, T. Zeldina a A. Prosta mapujících vývoj vzdělávací soustavy (a zvláště vysokého školství) ve Francii, Patricka L. Alstona o vzdělávání v carském Rusku či prvotina Fritze K. Ringera o Německu.²⁵

V 70. letech 20. století se produkce věnovaná dějinám vzdělávání značně rozhojnila. Poměrně velká pozornost byla věnována vedle modernizace vzdělávací infrastruktury evropských zemí v kontextu socioekonomických změn 19. století také proměnám

²² Srov. SVATOŠ, M.: Místo „dějin vzdělanosti“, s. 14.

²³ LE GOFF, J.: *Les intellectuels au moyen age*. Paris 1957 (česky: *Intelektuálové ve středověku*. Praha 1999).

²⁴ SIMON, B.: *Studies in the History of Education 1780–1870*. London 1960 (v roce 1964 vyšlo pod novým názvem *The Two Nations and the Educational Structure 1780–1870*); TÝŽ: *Education and the Labour Movement 1870–1920*. London 1965; TÝŽ: *The Politics of Educational Reform 1920–1940*. London 1974; TÝŽ: *Education and the Social Order 1940–1990*. London 1991.

²⁵ BAMFORD, T. W.: Public schools and Social Class 1801–1850. *The British Journal of Sociology* 12, 1961, č. 3, s. 224–235; ADAMSON, J. W.: *English Education 1789–1902*. Cambridge 1964; ZELDIN, T.: Higher Education in France 1848–1945. *Journal of Contemporary History* 2, 1967, 3, s. 53–80; PROST, A.: *Histoire de l'enseignement en France 1800–1967*. Paris 1969; ALSTON, P. L.: *Education and the State of Tsarist Russia*. Stanford 1969; RINGER, F. K.: *The Decline of the German Mandarins: The German Academic Community 1890–1933*. Cambridge 1969.

sociálního původu středoškolských a vysokoškolských studentů (sociální transformaci vzdělávacích institucí) nebo zapojení studentů do profesního a celkového společenského života. Ve Francii se zájem historiků soustředil zejména na druhou polovinu 19. století, resp. na klíčové období změn – Druhé císařství. Příkladem jsou obecnější práce R. D. Andersona nebo na odborné, popř. celkové středoškolské vzdělávání a jeho studenty zaměřené studie Charlese R. Daye a Patricka J. Harrigana.²⁶

Na rozdíl od Francie postrádala Velká Británie v 19. století jednotný systém vzdělávání. Určité odlišnosti existovaly např. mezi Anglií, Walesem i Skotskem. Pozornost historiků se přitom soustředila zejména na Anglii, ať již v problémových studiích, nebo v komparacích s jinými zeměmi (Německem, Francií, popř. USA). Za reprezentativní lze označit práce leicesterského historika Johna Honeyho o rozvoji anglických *public schools* a obecněji koncipované dílo R. A. Loweho.²⁷ Specifiky waleského vzdělávacího systému se zabýval Leslie Wynne Evans.²⁸ O něco později, na počátku 80. let, byl pak vzdělávání ve Skotsku v období 19. a 20. století věnován zvláštní sborník sestavený pod redakcí dvojice Walter M. Humes a Hamish M. Paterson.²⁹

Zásadní význam mají pro českého badatele nepochybně práce k dějinám vzdělávání v německých státech. Přes určité odlišnosti byl totiž systém německého školství rakouskému (rakousko-uherskému) modelu přece jen nejbližší a v mnohém sloužil dokonce jako zdroj inspirace při dobovém reformním úsilí. Největší pozornost německých badatelů se v 70. letech soustředila na Prusko, proměny a reformy jeho školství, studenty (zejména struktury studentů) a na místo vzdělávacích institucí v celospolečenském vývoji. Podnětná jsou díla Karla E. Jeismanna, Petera Lundgreena, Konrada H. Jarausche či monografie autorské dvojice Achim Leschinsky – Peter Martin Roeder.³⁰ Na symbiózu pruského gymnázia a společnosti v první polovině 19. století se zaměřila Margret Kraul. Těžiště jejího výzkumu se koncentrovalo především na analýzu sociální struktury studentů škol z šesti vybraných lokalit (Recklinghausen, Coesfeld, Minden, Hamm, Trier, Düsseldorf). Snažila se přitom nalézt odpověď na otázku, do jaké míry bylo pruské gym-

²⁶ ANDERSON, R. D.: *Education in France 1848–1870*. Oxford 1975; DAY, Ch. R.: Technical and Professional in France: The Rise and Fall of l'enseignement secondaire spécial 1865–1902. *Journal of Social History* 6, 1972–1973, 2, s. 177–201; HARRIGAN, P. J.: Secondary Education and the Professions in France During the Second Empire. *Comparative Studies in Society and History* 17, 1975, 3, s. 349–371; TÝŽ: The Social Origins, Ambitions, and Occupations of Secondary Students in France during the Second Empire. In: STONE, L. (ed.): *Schooling and Society: Studies in the History of Education*. Baltimore 1976, s. 206–236; TÝŽ: *Mobility, Elites and Education in French Society of the Second Empire*. Waterloo 1980.

²⁷ HONEY, J.: *The Brown's Universe: The Development of the Victorian Public School*. London 1977; LOWE, R. A.: *The English School: Its Architecture and Organization*. Birmingham 1977.

²⁸ EVANS, L. W.: *Education in Industrial Wales 1700–1900: A study of the works school system in Wales during the Industrial Revolution*. Cardiff 1971; TÝŽ: *Studies in Welsh Education: Welsh educational structure and administration 1880–1925*. Cardiff 1974.

²⁹ HUMES, W. – PATERSON, H. (eds.): *Scottish Culture and Scottish Education 1800–1980*. Edinburgh 1983.

³⁰ JEISMANN, K. E.: *Das preußische Gymnasium in Staat und Gesellschaft*. Stuttgart 1974; TÝŽ: Gymnasium, Staat und Gesellschaft in Preußen: Vorbemerkung der politischen und sozialen Bedeutung der „höheren Bildung“ im 19. Jahrhundert. In: HERRMANN, U. (Hg.): *Schule und Gesellschaft im 19. Jahrhundert: Sozialgeschichte der Schule im Übergang zur Industriegesellschaft*. Weinheim – Basel 1977, s. 44–61; JARAUSCH, K. H.: *Frequenz und Struktur. Zur Sozialgeschichte der Studenten im Kaiserreich*. In: BAUMGART, P. (ed.): *Bildungspolitik in Preußen zur Zeit des Kaiserreichs*. Stuttgart 1980, s. 119–149; LUNDGREEN, P.: *Bildung und Wirtschaftswachstum im Industrialisierungsprozess des 19. Jahrhunderts*. Berlin 1973; LESCHINSKI, A. – ROEDER, P. M.: *Schule im historischen Prozeß: Zum Wechselverhältnis von institutioneller Erziehung und gesellschaftlicher Entwicklung*. Stuttgart 1976.

náziem doby předbreznové otevřeno stejnou měrou studentům pocházejícím z různého sociálního prostředí.³¹

Důležitými centry studia německých dějin vzdělanosti 19. a 20. století se staly od 70. let univerzity v Bochumi a Göttingen. Vůdčí osobností „bochumské skupiny“ badatelů byl nepochybně Detlef K. Müller, autor jednoho ze stěžejních děl k dějinám německého školství a vzdělanosti v 19. století.³² Předložil v něm podrobnou analýzu strukturálních změn soustavy pruského školství v kontextu hospodářského a sociálního vývoje země. Zabýval se zde rozvojem jednotlivých typů škol různých úrovní vzdělávání, reformními snahami, vzdělávací politikou státu, proměnou oprávnění absolventů středních škol, vzdělávacími šancemi a možnostmi proletariátu nebo změnou poptávky po absolventech a jejichmi důsledky.

Zásadní počín na poli komparativních dějin sekundárního a terciálního sektoru vzdělávání znamenalo v roce 1979 vydání práce amerického historika německého původu Fritze K. Ringera.³³ Přineslo cenné porovnání vývoje vzdělávacích soustav, množství a struktury studentů středních a vysokých škol v Německu, Francii, Anglii a USA během více než stoletého období (přibližně od poloviny 19. do poloviny 20. století). Vedle množství užitečných dat je však velmi přínosné i pro svůj rozsáhlý metodický vstup, v němž mimo jiné vymezil hlavní fáze ve vývoji moderních vzdělávacích soustav, věnoval se objasnění vztahu mezi vzděláváním a hospodářstvím, sociální stratifikací nebo sociální mobilitou.

Rovněž v 80. letech pokračovalo vydávání řady děl o rozmanité problematice vzdělávání v 19. a 20. století v jednotlivých evropských zemích. Pozice autorů těchto prací byla poněkud snazší než v 70. letech, neboť měli již možnost navázat na předešlé výzkumy. Cenné dílo o situaci ve Francii vytvořil Charles R. Day, podobně Robert D. Anderson o Skotsku, James C. Albisetti o středoškolské reformě v Německu, Hartmut Titze o sociálním původu pruských univerzitních studentů a Peter Lundgreen v prvním dílu přehledu o sociálních dějinách německých škol.³⁴ Podnětnou sondu do formování inteligence v Krakově provedla polská historička Irena Homola, která tím později inspirovala Andreu Pokludovou při koncipování její práce o inteligenci Moravy a Slezska.³⁵

Za přínosnou lze bezesporu označit také publikaci Owena V. Johnsona o roli středoškolského (a vysokoškolského) vzdělávání v procesu formování slovenského národa v meziválečných letech.³⁶ I když se tento americký autor zaměřil zejména na období

³¹ KRAUL, M.: Untersuchungen zur sozialen Struktur der Schülerschaft des preußischen Gymnasiums im Vormärz. *Bildung und Erziehung* 29, 1976, seš. 6, s. 509–519; TÁŽ.: *Gymnasium und Gesellschaft im Vormärz: Neuhumanistische Einheitsschule, städtische Gesellschaft und soziale Herkunft der Schüler*. Göttingen 1980.

³² MÜLLER, D. K.: *Sozialstruktur und Schulsystem: Aspekte zum Strukturwandel des Schulwesens im 19. Jahrhundert*. Göttingen 1977 (ve zkrácené podobě vyšlo pod stejným názvem v roce 1981).

³³ RINGER, F. K.: *Education and Society in Modern Europe*. Bloomington – London 1979.

³⁴ DAY, Ch. R.: *Education for the Industrial World: The Ecoles d'Arts et Métiers and the Rise of French Industrial Engineering*. Cambridge 1987; ANDERSON, R. D.: *Education and Opportunity in Victorian Scotland: Schools and Universities*. Oxford 1983; ALBISETTI, J. C.: *Secondary School Reform in Imperial Germany*. 1983; TITZE, H.: *Zur sozialen Herkunft der Studierenden an den preußischen Universitäten*. Göttingen 1983; LUNDGREEN, P.: *Sozialgeschichte der deutschen Schule im Überblick*. Teil I.: 1770–1918. Göttingen 1980.

³⁵ HOMOLA, I.: „Kwiat społeczeństwa...“ (*Struktura społeczna i zarys położenia inteligencji krakowskiej w latach 1860–1914*). Kraków 1984; POKLUDOVÁ, A.: *Formování inteligence na Moravě a ve Slezsku 1857–1910*. Opava 2008.

³⁶ JOHNSON, O. V.: *Slovakia 1918–1938: Education and the Making of a Nation*. New York 1985.

po roce 1918, věnoval samostatnou kapitolu zobrazení situace na poli vzdělávání na Slovensku ve druhé polovině 19. a na počátku 20. století.³⁷ Chronologicky tak navázal na starší práci Jána Hučka o sociální skladbě a původu slovenské inteligence období let 1780-1848.³⁸ Jen stěží bude překonáno životní dílo rakouského znalce dějin školství a vzdělávání Helmuta Engelbrechta *Geschichte des österreichischen Bildungswesens*.³⁹ Dva objemné svazky z jeho rozsáhlé fresky vývoje vzdělávací soustavy zahrnují také 19. století a vzhledem ke společné minulosti českých a rakouských zemí v tomto období představují užitečný a komplexní zdroj informací i pro českého badatele.⁴⁰

Významným příspěvkem pro poznání dějin vzdělanosti v německých státech 19. století a v po roce 1871 sjednoceném císařství se staly monografie v USA působícího Konrada H. Jarausche, jenž se v nich soustředil zejména na studenty (zvláště na vysokoškolské). Nejprve analyzoval strukturální transformaci vysokoškolského vzdělávání a ukázal kupříkladu na její vliv na početnost a sociální rekrutaci studentů nebo kariérní vzorce německých akademiků. Studium transformačního procesu ve vysokoškolském vzdělávání může být podle něj důležitým klíčem k poznání kolektivního chování těch, kteří pak měli v letech 1914–1945 v Německu rozhodující vliv. „Zrada vzdělaných na vzdělané“ během výmarské republiky a třetí říše nebyla podle Jarausche jen bezprostřední reakcí na soudobé problémy, ale výsledkem sociálního přeorganizování a politického odvratu vzdělaných od liberálního nacionalismu první poloviny 19. století k nacionálnímu socialismu první poloviny 20. století.⁴¹ Ve druhém případě se pokusil na příkladu Německa předložit „nové dějiny studentů“, začleněných organicky do kontextu společenských, kulturních a politických změn v dlouhém časovém horizontu let 1800–1970.⁴² Sledoval přitom kontroverzní téma vývoje vzdělávacích šancí, problematiku studentské subkultury, změn sociální struktury a politického radikalismu studentů, které Jarausch považuje za jádro německých tzv. vzdělaných vrstev občanů (*Bildungsbürgertum*).

Od 80. let se na poli studia komplexně pojímaných dějin vzdělanosti a vzdělávání v 19. a 20. století významným způsobem rozvíjela spolupráce autorských kolektivů na národní a mezinárodní úrovni. Výsledkem se stalo vydání řady tematických sborníků a kolektivních monografií, přičemž u mnohých došlo k důležitému propojení vzdělávací problematiky s prudce se rozvíjejícími výzkumy vzniku a vývoje občanské společnosti a jejich složek, resp. sociální mobility. Prospěšná byla z hlediska české historiografie účast některých našich historiků na zahraničních projektech, zejména na výzkumu občanské společnosti a vrstev, jež prosazovaly její principy (*Bürgertumforschung*).

Příkladem plodné mezinárodní spolupráce a komparativního výzkumu je sborník o transformaci vysokoškolského vzdělávání v letech 1860–1930 sestavený pod redakcí

³⁷ Tamtéž, s. 15-49.

³⁸ HUČKO, J.: *Sociálne zloženie a pôvod slovenskej obrodenskej inteligencie*. Bratislava 1974.

³⁹ ENGELBRECHT, H.: *Geschichte des österreichischen Bildungswesens : Erziehung und Unterricht auf dem Boden Österreichs*. Band 1–6. Wien 1982–1995.

⁴⁰ TÝŽ: *Geschichte des österreichischen Bildungswesens : Erziehung und Unterricht auf dem Boden Österreichs*. Band 3: Von der frühen Aufklärung bis zum Vormärz. Wien 1984, Band 4: Von 1848 bis zum Ende der Monarchie. Wien 1986.

⁴¹ JARAUSCH, K. H.: *Students, Society and Politics in Imperial Germany : The Rise of academic Illiberalism*. Princeton 1982.

⁴² TÝŽ: *Deutsche Studenten 1800–1970*. Frankfurt am Main 1984.

Konrada H. Jarausche.⁴³ Sledované období je možné podle Jarausche na základě údajů z různých zemí považovat za éru vzniku „moderního“ vysokoškolského vzdělání. Univerzity se během něj proměnily v rozsáhlý, diverzifikovaný, středně třídní a profesionalizovaný systém vysokoškolského vzdělávání. V různě vysoce industrializovaných západních zemích se přitom lišily postup, intenzita a způsob centrální transformace. Úkolem provedené komparace čtyř zemí (Anglie, Německo, Rusko, USA) bylo upozornit na relativní důležitost různých příčin odlišného vývoje transformace.

Tři čelné postavy dějin vzdělanosti 19. a 20. století (Müller, Ringer a Simon) stály u zrodu publikace zaměřené na porovnání rozvoje německého, francouzského a anglického systému středoškolského a vysokoškolského vzdělávání v období let 1870–1920.⁴⁴ Vedle množství užitečných údajů o strukturálních změnách vzdělávacích soustav v těchto zemích a proměnách sociálního náboru jejich studentstva je toto dílo přínosné i z jiného důvodu. Byla v něm předložena různá analytická schémata a ukázány možné přístupy ke strukturální transformaci. Müller navrhl a na německém příkladu rozvíjel model systematizace, Ringer aplikoval na Francii svůj koncept segmentace, zatímco Simon nezavrhl využití obou.⁴⁵

Historikové působící na *Ruhr-Universität* v Bochumi (D. K. Müller, B. Zymek a H. Ulrich) se stali autory díla, které poskytuje vedle základního přehledu o struktuře a vývoji vyčerpávající statistické informace o stavu středního a vysokého školství v německých státech (a později sjednoceném Německu) 19. a první poloviny 20. století.⁴⁶ Skutečný význam této práce spočívá v přehledném poskytnutí souhrnných a spolehlivých dat k rozvoji školské infrastruktury. Nutno podotknout, že podobné dílo česká historiografie citelně postrádá.

Těžiště výzkumu vzdělávání a vzdělanosti v 19. a na počátku 20. století se koncentrovalo až do 80. let téměř výhradně na území západoevropských států a USA. Mimo pozornost historiků tak v tomto směru stálo (snad s výjimkou již zmiňovaného Helmuta Engelbrechta) poměrně dlouho území bývalé habsburské monarchie. Významné počiny vyrovnávající se s nelichotivým stavem představují dvě díla vydaná v závěru 80. let: sborník sestavený Richardem G. Plaschkou a Karlheinzem Mackem a sborník na počest šedesátých narozenin Jana Havráňka.⁴⁷ Problematice vzdělávání ve střední Evropě v 19. a první polovině 20. století se věnovala publikace vzniklá pod redakcí Victora Karadyho

⁴³ JARAUSCH, K. H. (ed.): *The Transformation of Higher Learning 1860–1930: Expansion, Diversification, Social Opening and Professionalization in England, Germany, Russia and the United States*. Stuttgart 1982.

⁴⁴ MÜLLER, D. K. – RINGER, F. – SIMON, B. (eds.): *The Rise of the Modern Educational System: Structural Change and Social Reproduction 1870–1920*. New York 1987.

⁴⁵ Systematizací rozumí D. K. Müller proces změn ve vzdělávací soustavě, v němž se původně rozmanitý soubor nejasně definovaných a institucionalizovaných škol postupně transformuje do vysoce strukturovaného systému precizně oddělených a funkčně souvisejících vzdělávacích institucí. Ringerův koncept segmentace zase odkazuje na rozdělení vzdělávacího systému do paralelních segmentů nebo „drah“, které se vzájemně odlišují jak kurikulem, tak i sociálním původem svých studentů. Srov. Tamtéž, s. 6, 7, 16–17 a 53–54.

⁴⁶ MÜLLER, D. K. – ZYMEK, B. – HERRMANN, U.: *Sozialgeschichte des Schulsystems in den Staaten des Deutschen Staates 1800–1945: Datenhandbuch zur deutschen Bildungsgeschichte*. Band II: Höhere und mittlere Schulen. Teil 1. Göttingen 1987.

⁴⁷ PLASCHKA, R. G. – MACK, K. (Hg.): c. d.; LEMBERG, H. – LITSCH, K. – PLASCHKA, G. R. – RÁNKI, G. (Hg.): *Bildungsgeschichte, Bevölkerungsgeschichte, Gesellschaftsgeschichte in den böhmischen Ländern und in Europa: Festschrift für Jan Havránek zum 60. Geburtstag*. München 1988.

a Wolfganga Mittera.⁴⁸ Její autoři se zaměřili na čtyři hlavní témata: vzdělávací politiku státu a nabídku vzdělání, konflikty mezi zajištěným vzděláním a vzdělávací a sociální politikou, vzdělávání dívek a židů (podrobněji viz níže).

Specifickou oblast studia rozvíjející se větší měrou od 80. let 20. století představuje bádání o vzdělávání židovské populace. Rovněž na tomto badatelském poli zůstávají čeští historikové za svými zahraničními kolegy. O židovském školství a vzdělávání pojednal ve třetím svazku *Die Habsburgermonarchie 1848–1918* souhrnně ve své kapitole o židech Wolfdieter Bihl.⁴⁹ V dnes již klasické monografii o vídeňských židech věnovala problematice jejich vzdělávání rozsáhlou kapitolu Marsha L. Rozenblit.⁵⁰ Zabývala se v ní podrobně účastí židů na místních gymnáziích, reálkách, odborných školách i středoškolských dívčích ústavcích. Vedle cenné analýzy sociálního původu židů na vybraných vídeňských gymnáziích a jednom dívčím lyceu vypracovala také rozbor míst narození židovských studentů navštěvujících školy v různých částech Vídně. Za zásadní a velmi přínosný počín lze označit vydání výše uvedené práce v redakci Victora Karadyho a Wolfganga Mittera. Nadproporční účastí židů ve školách středního a zvláště pak vysokého školství bývalé rakousko-uherské monarchie, jakožto faktoru jejich sociální mobility, emancipace i asimilace, a sociálnímu původu židovských studentů se v něm věnovali Gary B. Cohen, Victor Karady a Steven Beller.⁵¹ Cohen sledoval vývoj zastoupení židů na předlitavských školách, přičemž vycházel především z údajů oficiální rakouské školské statistiky. Dále analyzoval ve dvou sondách sociální původ studentů vídeňské univerzity a všiml si odlišností v závislosti na příslušnosti k určitému náboženskému vyznání. Karady předložil vynikající teoretický rozbor jednotlivých faktorů ovlivňujících silnou motivaci k dosažení vyššího (středo- a vysokoškolského) vzdělání a vedoucích ve svém důsledku k nadproporčním podílům židů ve vzdělávacích institucích oproti jiným náboženským skupinám. Beller se zaměřil na židovské maturanty vídeňských gymnázií přelomu 19. a 20. století. Ukázal na jejich značnou početní převahu a na základě povolání jejich otců zachytil proměny jejich sociálního původu. Ve světle získaných dat mu soudobá vídeňská liberální buržoazie byla převážně židovským fenoménem. Zájem o studium účasti židovské populace ve vzdělávacím procesu v průběhu 19. a první poloviny 20. století nepolevil ani později. Důkazem aktuálnosti této tematiky je mimo jiné široce koncipovaný projekt *Jews in the educated Elites of pre-socialist East Central Europe Societies*, připravovaný v současnosti pod vedením Victora Karadyho.

Problematikou vzdělávání a procesem utváření vzdělaných vrstev občanů (*Bildungsbürgertum*) se zabývaly rozsáhlé výzkumné projekty o vzniku a rozvoji občanské společnosti. O výsledcích, kterých na tomto poli studia dosáhly zahraniční a česká historiografie, dostatečně pojednali Pavel Kladiwa a Andrea Pokludová.⁵² Připomenuty by zde měly

⁴⁸ KARADY, V. – MITTER, W. (Hg.): c. d.

⁴⁹ BIHL, W.: Die Juden. In: WANDRUSZKA, A. – URBANITSCH, P.: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. Band III: Die Völker des Reiches. 2. Teilband. Wien 1980, s. 880–948 (zde s. 922–927).

⁵⁰ ROZENBLIT, M.: *The Jews of Vienna 1867–1914: Assimilation and Identity*. Albany 1983, s. 99–125.

⁵¹ COHEN, G. B.: Education, Social Mobility and the Austrian Jews 1860–1910. In: KARADY, V. – MITTER, W. (eds.): c. d., s. 141–161; KARADY, V.: Jewish over-schooling in Hungary: its sociological dimensions. In: *Tamtéž*, s. 209–245; BELLER, S.: The social and ethnic foundations of cultural elite: Jewish over-representation in Vienna's Gymnasien. In: *Tamtéž*, s. 163–175.

⁵² Např. KLADIWA, P.: Stav bádání k problematice formování a vývoje občanské společnosti v 19. (18.) století. Srovnání frankfurtského, bielefeldského a vídeňského projektu na téma Bürgertum. *Slezský sborník* 100, 2002, č. 2, s. 124–143; POKLUDOVÁ, A.: *Vědění osvobozuje: Zformování vzdělaných vrstev občanů v Moravské Ostravě a Opavě v druhé polovině 19. a na počátku 20. století*. Dizertace, Ostravská univerzita. Ostrava 2002, s. 5–23.

být alespoň čtyřdílná německá řada *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert*, publikace *Bürgerliche Berufe* nebo druhý svazek rakouské série *Bürgertum in der Habsburgermonarchie* s přínosnými příspěvky Otty Urbana a Jiřího Kořalky o vytváření českých vzdělaných vrstev občanů.⁵³

Úloha vzdělání nemohla zůstat bez povšimnutí ani ve studiích o sociální mobilitě v 19. a na počátku 20. století, další oblasti, kde má česká historiografie vůči zahraničí doposud značný deficit. Ze všech prací k tomuto tématu, koncentrovaných především do 70. a 80. let, je z hlediska dějin vzdělanosti cenné např. porovnání sociální mobility v Evropě (Německo, Francie, Velká Británie, Švédsko) a USA v díle německého historika Hartmuta Kaebela.⁵⁴ Ve své komparativně pojaté monografii o dlouhodobých trendech v sociální mobilitě, v níž podal poměrně skeptický pohled na sociální mobilitu v éře průmyslové revoluce, věnoval dost prostoru i problematice vzdělávacích šancí a jejich distribuce (sociální, pohlavní) nebo sociálnímu původu studentů a poptávce po absolventech škol. Z dalších je zajímavá studie o Rotterdamu nizozemské autorské dvojice Dijk – Mandemakers a unikátní analýza sociální mobility a vzdělávacích příležitostí různých sociálních vrstev v typologicky odlišných německých městech Duisburg a Minden trojice Lundgreen – Kraul – Ditt.⁵⁵ Německá trojice mj. prokázala, že šance na sociální vzestup, ale také na setrvání v původní sociální vrstvě byly pro syny ze všech společenských vrstev tím vyšší, čím byla vyšší jejich vzdělanostní úroveň. Volba typu školy a dokonce třída, ve které ji opustili, podle nich výrazně ovlivnily volbu povolání jedince a tím i dosaženou cílovou sociální vrstvu.

V posledních dvaceti letech značně postoupilo studium specifické problematiky vzdělávání ženské části populace. Obor, za jehož základní dílo je považována dnes již klasická práce Jamese C. Albisetiho o přístupu dívek na německé střední a vysoké školy z konce 80. let, prožívá skutečný boom.⁵⁶ Vznikla celá řada monografií o vývoji dívčího (ženského) vzdělávání v jednotlivých zemích i publikace autorských kolektivů, které umožňují porovnat vývoj v jednotlivých evropských státech a v USA.⁵⁷

⁵³ CONZE, W. – KOCKA, J. (Hg.): *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert*. Teil 1–4. Stuttgart 1985–1992; SIEGRIST, H. (Hg.): *Bürgerliche Berufe : Zur Sozialgeschichte der freien und akademischen Berufe im internationalen Vergleich*. Göttingen 1988; STEKL, H. – URBANITSCH, P. – BRUCKMÜLLER, E. – HEISS, H. (Hg.): *Bürgertum in der Habsburgermonarchie II. „Durch Arbeit, Besitz, Wissen und Gerechtigkeit“*. Wien – Köln – Weimar 1999; URBAN, O.: *Bürgerlichkeit und das tschechische Bildungsbürgertum am Ende des 19. Jahrhunderts*. In: *Tamtěz*, s. 203–209; KOŘALKA, J.: *Tschechische Bildungsbürger und Bildungskleinbürger um 1900 (am Beispiel der südböhmischen Stadt Tabor)*. In: *Tamtěz*, s. 210–221.

⁵⁴ KAEBEL, H.: *Soziale Mobilität und Chancengleichheit im 19. und 20. Jahrhundert: Deutschland im internationalen Vergleich*. Göttingen 1983 (O tři roky později vyšlo v anglickém jazyce pod názvem *Social Mobility in the 19th and 20th Centuries. Europe and America in Comparative Perspective*. New York 1986).

⁵⁵ DIJK, v. H. – MANDEMAKERS, C. A.: *Secondary Education and Social Mobility at the turn of the Century. History of Education* 14, 1985, 3, s. 199–226; LUNDGREEN, P. – KRAUL, M. – DITT, K.: *Bildungschancen und soziale Mobilität in der städtischen Gesellschaft des 19. Jahrhunderts*. Göttingen 1988.

⁵⁶ ALBISETTI, J. C.: *Schooling German Girls and Women : Secondary and Higher Education in the Nineteenth Century*. Princeton 1989.

⁵⁷ Z nejnovějších publikací lze uvést např. HILTON, M. – HIRSCH, P. (eds.): *Practical Visionaries: Women, Education and Social Progress 1790–1930*. London 2000; GOODMAN, J. – MARTIN, J.: *Women and Education 1800-1980: Educational Reform and Personal Identities*. Basingstoke 2004; ROGERS, R.: *From the Salon to the Schoolroom: Educating Bourgeois Girls in Nineteenth-Century France*. Pennsylvania 2005; NASH, M. A.: *Women's Education in the United States 1780–1840*. New York 2005; GOODMAN, J. – Mc CULLOCH, G. – RICHARDSON, W.: *Social Change in the History of British Education*. London 2008; ALBISETTI, J. C. – GOODMAN, J. – ROGERS, R. (eds.): *Girls' Secondary Education in the Western World : From the 18th to the 20th Century*. New York 2010.

Z produkce posledního dvacetiletí si jistě zaslouží vyzdvihnout např. díla Roberta D. Andersona a Thomase Kellyho o vzdělávání ve Skotsku, resp. Velké Británii, nebo monografie nizozemského autora Keese Mandemakerse.⁵⁸ Jen stěží bude zřejmě v dohledné době překonána čtyřdílná série z roku 2000 redigovaná Royem Lowem předkládající výsledky studia klíčových témat dějin vzdělanosti posledních tří desetiletí a doplněná o něco později (2008) ještě o svazek věnovaný dějinám vysokoškolského vzdělávání.⁵⁹ Naše znalosti o švédském vzdělávání v 19. a na počátku 20. století zase rozšiřuje studie Floriana Waldowa.⁶⁰ Mezi významné příspěvky k francouzským dějinám vzdělanosti se zařadily práce z pera Philippe Savoie a Sarah A. Curtis.⁶¹ Z novější německé tvorby připomeňme alespoň díla Heinze Stübiga, Franka Lothara Krolla či Hanse Christofa Krause.⁶² Poměrně velká pozornost byla věnována dějinám amerického vzdělávacího systému, zejména pak vysokému školství.⁶³

Za ojedinělou lze potom označit knihu francouzského historika Christoph Charle o evropských intelektuálech 19. století.⁶⁴ Ve srovnávací monografii o životě intelektuálů v různých evropských zemích předložil jeho originální periodizaci, zabýval se ale i jejich angažovaností, sociálním původem a společenským postavením nebo některými obecnějšími tématy – mj. expanzí vzdělávacích institucí či poptávkou po vzdělancích. Významným počinem na poli studia dějin vzdělanosti předlitavské části habsburské monarchie druhé poloviny 19. a počátku 20. století se bezesporu stalo dílo Garyho B. Cohena.⁶⁵ Americký autor v něm plasticky zobrazil interakci mezi vývojem středo- a vysokoškolské vzdělávací soustavy a „středněstavovskou“ společností.⁶⁶ V kontextu socioekonomických změn představil vzdělávací politiku státu, expanzi rakouských vzdělávacích institucí a počtu studujících a analyzoval struktury studentů z hlediska jejich národnostního,

⁵⁸ KELLY, T.: *History of Adult Education in Great Britain from the Middle Ages to the Twentieth Century*. Liverpool 1992; ANDERSON, R. D.: *Education and Scottish People 1750–1918*. Oxford 1995; MANDEMAKERS, K.: *Gymnasiaal en middelbaar onderwijs: ontwikkeling, structuur, sociale achtergrond en schoolprestaties Nederland, ca. 1800–1968*. Rotterdam 1996.

⁵⁹ LOWE, Roy (ed.): *History of Education: Major Themes*. London 2000 (Vol. 1: Debates in the history of education; Vol. 2: Education in its social context; Vol. 3: Studies in learning and teaching; Vol. 4: Studies of education systems); TÝŽ (ed.): *The History of Higher Education*. London 2008.

⁶⁰ WALDOW, F.: Measuring Human Capital Formation in Sweden in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries. *Historical Social Research* 27, 2002, 4, s. 140-156.

⁶¹ Ze všech prací např. SAVOIE, P.: *Les enseignants du secondaire. XIXe–XXe siècles : Le corps, le métier, les carrières. Textes officiels*. Tome 1: 1802–1914. Paris 2000; TÝŽ: Les enseignants du secondaire XIXe-début XXe siècle. L'évolution du métier. In: GRANDIÈRE, M. – LAHALLE, A. (dir.): *L'innovation dans l'enseignement français XVIe–XXe siècle*. Nantes – Paris 2004, s. 129–144; CURTIS, S. A.: *Educating the faithful: religion, schooling and society in nineteenth-century France*. DeKalb 2000.

⁶² STÜBIG, H.: *Bildung, Militär und Gesellschaft in Deutschland: Studien zur Entwicklung im 19. Jahrhundert*. Köln – Weimar – Wien 1994; KROLL, F. L.: *Kultur, Bildung und Wissenschaft im 20. Jahrhundert* (= Enzyklopädie deutscher Geschichte 65). München 2003; KRAUS, H. Ch.: *Kultur, Bildung und Wissenschaft im 19. Jahrhundert*. Enzyklopädie deutscher Geschichte 82. München 2008.

⁶³ LUCAS, Ch. J.: *American Higher Education: A History*. New York 1994; THELIN, J. R.: *A History of American Higher Education*. Baltimore 2004 ad.

⁶⁴ CHARLE, CH.: *Les intellectuels en Europe au XIXe siècle : essai d'histoire comparée*. Paris 1996 (česky vyšlo pod názvem *Intelektuálové v Evropě 19. století*. Brno 2004).

⁶⁵ COHEN, G. B.: *Education and Middle-Class Society in Imperial Austria 1848–1918*. West Lafayette 1996.

⁶⁶ Termín „středněstavovská“ společnost převzat z recenze Martina Kučery. Srov. *Český časopis historický* 96, 1998, č. 1, s. 211.

náboženského a sociálního původu. Důležitou úlohu přisoudil pak sociální zkušenosti, kterou studenti získali na cestě za vzděláním.

Česká sociálněhistorická produkce k dějinám vzdělanosti a moderně koncipovaným dějinám středního školství „dlouhého“ 19. století

Při pohledu na práce českých autorů je zřejmé, že se naše historiografická produkce o dějinách vzdělanosti „dlouhého“ 19. století může jen stěží rovnat svým zahraničním protějškům ať už po stránce kvantitativní, ale také v pestrosti řešených problémů a po stránce metodologické. Řada témat, jimiž se zabývali historikové v jiných zemích v předchozích desetiletích, zůstala doposud nedotčena zcela, zpracování většiny dalších se může pochlibit pouze skromnými výsledky. A to přesto, že podle Michala Svatoše lze kořeny dějin vzdělanosti (jím však pojímaných jako „nové“ univerzitní dějiny) nalézt u nás už v 60. letech 20. století, kdy vyšlo několik zásadních prací k dějinám vysokých škol na českém území. V průběhu 70. a 80. let byl však podle téhož autora vývoj nadějně se rozvíjejícího oboru do značné míry násilně zpětrhán.⁶⁷

Až na výjimky se skromná česká tvorba zařaditelná do dějin vzdělanosti 19. a počátku 20. století koncentruje především do posledního dvacetiletí. Některé autory, jejichž práce lze zařadit do českých dějin vzdělanosti, jsem zmínil již výše.⁶⁸ Ojedinělým počinem se stalo na počátku 80. let 20. století vydání díla Michaila Nikolajeviče Kuzmina.⁶⁹ Tento sovětský autor v něm podal rozsáhlou analýzu rozvoje školské soustavy a úrovně vzdělávání, principů a charakteru organizace školy i stimulů ovlivňujících oblast školství na československém území v období od poslední třetiny 18. století až do konce meziválečného období. Opíral se přitom především o oficiální školská statistická data a statistiku ze sčítání lidu.

Z dalších lze jmenovat inovativní a podnětnou monografii Jaroslava Marka o moderní české kultuře, v níž se koncentroval na období 19. a počátek 20. století a ukázal mimo jiné na rozvoj vzdělanosti společnosti českých zemí, včetně vytváření její institucionální základny.⁷⁰ Problematika vzdělávání všech úrovní s výjimkou terciálního se stala také součástí díla věnovaného dějinám každodennosti v českých zemích 19. století.⁷¹ Významným počinem na poli českých dějin vzdělanosti 19. století je nepochybně obsáhlý sborník *Vzdělání a osvěta v české kultuře 19. století*, sestavený z příspěvků, které zazněly na 24. ročníku sympozia konaných pravidelně v Plzni.⁷²

Budování školské infrastruktury náleželo důležité místo i při výzkumech komunálních samospráv a formování občanských vrstev na Moravě a ve Slezsku, reprezentovaných především mladšími historiky z univerzitních pracovišť v Ostravě a Brně (Kladiwa, Poludová, Kafková, Fasora). Tito autoři se soustředili mimo jiné jednak na otázku financování obecního školství, iniciativu obcí při zakládání středních škol a při rozboru složení

⁶⁷ SVATOŠ, M.: Místo „dějin vzdělanosti“, s. 18.

⁶⁸ Viz pozn. č. 5, 7 a 14.

⁶⁹ KUZMIN, M. N.: *Vývoj školství a vzdělání v Československu*. Praha 1981.

⁷⁰ MAREK, J.: *Česká moderní kultura*. Praha 1998.

⁷¹ LENDEROVÁ, M.: Vzdělání a škola. In: LENDEROVÁ, M. – JIRÁNEK, T. – MACKOVÁ, M.: *Z dějin české každodennosti. Život v 19. století*. Praha 2009, s. 191–211.

⁷² BLÁHOVÁ, K. – PETRBOK, V. (eds.): *Vzdělání a osvěta v české kultuře 19. století: Sborník příspěvků z 24. ročníku sympozia k problematice 19. století: Plzeň, 4.–6. března 2004*. Plzeň 2004.

zastupitelských sborů i na zjištění podílu a působení osob z řad pedagogů.⁷³ Vyučujícím nižšího i středního školství ale byla věnována pozornost také v rámci studia vzdělaných vrstev občanů (inteligence) Moravy a Slezska, kterými se v českých zemích v návaznosti na zahraniční (především německé a polské) vzory zabývala v posledních deseti letech Andrea Pokludová.⁷⁴ Východiskem jí byly především městské adresáře, církevní matriky a sčítací operáty vybraných lokalit, z nichž excerpovala základní sociodemografická data o vývoji početnosti, teritoriálním původu a mobilitě, skladbě podle obcovací řeči, náboženském vyznání, rodinném stavu, sociální mobilitě, majetkových poměrech, úrovni bydlení, vzorech chování nebo občanské angažovanosti. Pro poznání procesu profesionalizace učitelstva je bezesporu přínosná studie Jaroslava Koti z roku 1996, jež byla otištěna ve významném příspěvku k českým dějinám vzdělanosti – v díle *Profesionalizace akademických povolání v 19. a první polovině 20. století*.⁷⁵ Učitelé nezůstali bez povšimnutí ani u autorské dvojice Jana Machačová – Jiří Matějček. První z autorů se jim věnovala jako jedné z profesních skupin inteligence ve své studii o vzorech chování a socializačních cílech rodin české inteligence 19. století.⁷⁶ Na základě analýzy pamětí sledovala jejich sociální původ, načrtla jejich profesní kariéry, početnost a hospodaření rodin, vzdělávání a výchovu dětí či společenský život. Vzdělání přiklali oba autoři důležité místo v rámci studia problematiky tzv. chování různých vrstev populace „dlouhého“ 19. století.⁷⁷ Do 19. století zasahuje částečně také originální práce Jana Trojana o moravských a slezských kantorech.⁷⁸

Vskutku reprezentativní počín, který lze bez výhrad zařadit do dějin vzdělanosti, představuje čtyřdílná řada k dějinám Univerzity Karlovy.⁷⁹ Vzhledem k zaměření této studie

⁷³ Ze všech prací KLADIWA, P.: Školská problematika v Moravské Ostravě ve 2. polovině 19. a na počátku 20. století. *Historie – Historica* 8. *Sborník prací Filozofické fakulty Ostravské univerzity* 175, 2000, s. 161–169; TÝŽ: *Formování a vývoj občanské společnosti v Moravské Ostravě v letech 1861–1914*. Dizertace, Ostravská univerzita v Ostravě. Ostrava 2000; TÝŽ: *Obecní výbor Moravské Ostravy 1850–1913: Komunální samospráva průmyslového města a její představitelé*. Ostrava 2004; FASORA, L.: *Svobodný občan ve svobodné obci? Občanské elity a obecní samospráva města Brna 1851–1914*. Brno 2007; POKLUDOVÁ, A.: *Obecní rada Opava 1850–1914*. Opava 2007; KLADIWA, P. – POKLUDOVÁ, A. – KAFKOVÁ, R.: *Lesk a bída obecních samospráv Moravy a Slezska 1850–1914*. II. díl, 1. svazek: Muži z radnice. Ostrava 2008; TITÍŽ: *Lesk a bída obecních samospráv Moravy a Slezska 1850–1914*. II. díl, 2. svazek: Finance a infrastruktura. Ostrava 2009, s. 150–172.

⁷⁴ Ze všech prací k tématu POKLUDOVÁ, A.: *Formování technické inteligence v Moravské Ostravě na konci 19. a počátku 20. století*. *Ostrava: Příspěvky k dějinám a současnosti Ostravy a Ostravska* 21, 2001, s. 28–59; TÁŽ: *Vědění osvobozuje: Zformování vzdělaných vrstev občanů v Moravské Ostravě a v Opavě v druhé polovině 19. a na počátku 20. století*. Dizertace, Ostravská univerzita v Ostravě. Ostrava 2002; TÁŽ: *Podíl židovské komunity na formování sociální skupiny Bildungsbürgertum v Moravské Ostravě v letech 1890–1910*. In: KORDIOVSKÝ, E. (ed.): *XXVI. Mikulovské sympozium 2000: Moravští Židé v rakousko-uherské monarchii (1780–1918)*. Mikulov 2003, s. 239–253; TÁŽ: *Formování pedagogických profesí v Moravské Ostravě na přelomu 19. a 20. století*. *Ostrava: Sborník příspěvků k dějinám a současnosti Ostravy a Ostravska* 21, 2003, s. 84–97; TÁŽ: *Formování inteligence na Moravě a ve Slezsku 1857–1910*. Opava 2008.

⁷⁵ KOTÁ, J.: *Učitelé v českých zemích na cestě k profesionalizaci*. In: SVOBODNÝ, P. – HAVRÁNEK, J. (eds.): *Profesionalizace akademických povolání v českých zemích v 19. a první polovině 20. století*. Praha 1996, s. 82–112.

⁷⁶ MACHAČOVÁ, J.: *Rodina české inteligence v 19. století: Vzory chování, socializační cíle*. *Studie k sociálním dějinám 19. století* 3, 1993, s. 7–64.

⁷⁷ MATĚJČEK, J.: *Vzory chování v 19. století: přehled výsledků výzkumu (české země)*. *Studie k sociálním dějinám 19. století* 5, 1995, s. 201–327; MACHAČOVÁ, J. – MATĚJČEK, J.: *Vzory chování v českých zemích 19. století*. *Studie k sociálním dějinám 19. století* 7/2, 1997, s. 399–481; TITÍŽ: *Nástin sociálního vývoje českých zemí 1781–1914*. Praha 2010².

⁷⁸ TROJAN, J.: *Kantori na Moravě a ve Slezsku v 17.–19. století: Jejich sociální postavení, společenská funkce a význam ve vývoji národní hudební kultury*. Brno 2000.

⁷⁹ Kol. aut.: *Dějiny Univerzity Karlovy 1348–1990*. Díl 1–4. Praha 1995–1997.

je stěžejní třetí díl věnovaný období let 1802–1918.⁸⁰ Je rozdělen do tří částí zachovávajících stejnou strukturu, přičemž mezníky jsou léta 1848 a 1882. Velkým kladem je, že se výklad neomezuje pouze na popis správního a organizačního vývoje jednotlivých fakult a celé školy. Naopak ukazuje skutečný význam univerzity (po roce 1882 obou univerzit) pro společnost českých zemí, představuje její pedagogy a poskytuje cenný pohled do struktur studentstva a jejich proměn. Studentům pražských vysokých škol druhé poloviny 19. a počátku 20. století věnoval značnou pozornost rovněž americký badatel Gary B. Cohen. V rámci svých výzkumů emancipace české společnosti a souvislostí rozvoje vzdělávací soustavy a sociálního vývoje v Rakousku je podrobil analytickému šetření i porovnání s jejich vídeňskými protějšky.⁸¹ Sféra odborného vysokého školství, konkrétně montanistická učiliště v Příbrami a Leoben, se stala v posledních letech předmětem zájmu Milana Myšky. Při studiu podílu těchto institucí na formování technické inteligence českých zemí resp. habsburské monarchie ve druhé polovině 19. a na počátku 20. století se zaměřil na doposud nedotčená témata – zjištění sociálního původu a profesní kariéry jejich studentů.⁸²

Rozvíjející se bádání o dějinách ženy v 19. století a její cestě k emancipaci přispělo v posledních přibližně patnácti letech ke zvýšenému zájmu o specifickou problematiku dívčího vzdělávání sledovaného období. V tomto směru může česká historiografie směřovat konkurovat svým zahraničním protějškům. Ze všech prací dnes již poměrně početné produkce by měly být zmíněny přinejmenším některé studie Mileny Lenderové, Marie L. Neudorfllové, Jany Brabencové, Marie Báhenské, Jany Macháčové, Pavly Vošahlíkové ad.⁸³

Důležitou oblast studia dějin vzdělanosti představují studenti škol. Nejde přitom pouze o sledování kvantitativního rozvoje, školní a mimoškolní činnost, nýbrž spíše o struktury studentů a jejich změny, stejně jako o absolventy škol a jejich studijně-profesní dráhy. Také zde je patrný výrazný deficit české historiografie vůči zahraničí, zejména pokud se jedná o středoškolské studenty, i když se situace v tomto směru hlavně v posledních

⁸⁰ HAVRÁNEK, J. (ed.): *Dějiny Univerzity Karlovy 1348–1990*. Díl 3: 1802–1918. Praha 1997.

⁸¹ Viz např. COHEN, G. B.: Education and Czech social structure in the late nineteenth century. In: LEMBERG, H. – LITSCH, K. – PLASCHKA, G. R. – RÁNKI, G. (Hg.): c. d., s. 32–45; TÝŽ: *Education and Middle-Class Society*.

⁸² MYŠKA, M.: Podíl vyšších montanistických učilišť na formování technické inteligence v habsburské monarchii a v českých zemích. *Časopis Matice moravské* 124, 2005, s. 119–154; TÝŽ: Vyšší montanistická učiliště v Leoben (Štýrsko) a Příbrami (Čechy) a formování technické inteligence v Uhrách. *Acta historica Neosolientia* 8, 2005, s. 79–86; TÝŽ: Vzdělání a kariéra: Kariéry absolventů Vyššího montanistického učiliště / Báňské akademie v Příbrami 1849–1918. In: POKORNÝ, J. – VELEK, L. – VELKOVÁ, L. (eds.): *Nacionalismus, společnost a kultura ve Střední Evropě 19. a 20. století: Pocta Jiřímu Kořalkovi k 75. narozeninám*. Praha 2007, s. 395–404.

⁸³ LENDEROVÁ, M.: *K hříchu i modlitbě: Žena v minulém století*. Praha 1999; TÁŽ: Dívčí vzdělání v 19. století. In: BLÁHOVÁ, K. – PETRBOK, V. (eds.): Vzdělání a osvěta v české kultuře 19. století: Sborník příspěvků z 24. plzeňského symposia. Praha 2004, s. 375–384; TÁŽ: Úsilí o vyšší dívčí vzdělání v Čechách 19. století. In: NAVRÁTIL, I. (ed.): c. d., s. 49–60; NEUDORFLOVÁ, M. L.: *České ženy v 19. století: úsilí a sny, úspěchy i zklamání na cestě k emancipaci*. Praha 1999; BRABENCOVÁ, J.: „Ženská otázka“ a česká společnost v průběhu 19. a na počátku 20. století: vývoj dívčího vyššího dívčího vzdělání. *Studie k sociálním dějinám 19. století* 4/11, 1999, s. 169–192; BÁHENSÁ, M.: *Počátky emancipace žen v Čechách: Dívčí vzdělávání a ženské spolky v Praze v 19. století*. Praha 2005; MACHÁČOVÁ, J.: Vzdělání a výchova dívek v měšťanské rodině v 1. polovině 19. století (Upomínky K. Světlé). *Slezský sborník* 96, 1998, č. 4, s. 250–263; VOŠAHLÍKOVÁ, P.: Kvalifikace, profesionalizace a tzv. ženská povolání v českých zemích. In: ČADKOVÁ, K. – LENDEROVÁ, M. – STRÁNÍKOVÁ, J. (eds.): *Dějiny žen, aneb Evropská žena od středověku do 20. století v zasetí historiografie*. Pardubice 2006, s. 373–386; LEEWEN – TURNOVCOVÁ, J. – STRÁNÍKOVÁ, J.: Ženské vzdělání, diglosie a gender v českém 19. století. In: HORKÝ, M. – HORKÝ, R. (eds.): *Božena Němcová: Život – dílo – doba: Sborník příspěvků ze stejnojmenné konference konané ve dnech 7.–8. září 2005 v Muzeu Boženy Němcové*. Česká Skalice 2006, s. 103–130.

letech pozvolna mění. Předmět zájmu výzkumu skladby studentstva představuje analýza jejich teritoriálního původu (vedená různými směry), vyznání, mateřského, sociálního původu a korelace těchto znaků. Příkladem pro období před rokem 1848 je starší studie Josefa Hanzala, v níž se její autor zabýval také rozbořením sociálního původu studentů pražského Akademického gymnázia a plzeňského Filozofického ústavu.⁸⁴ Kateřina Bobková-Valentová vytvořila zase detailní obraz každodenního života na jezuitských gymnáziích druhé poloviny 17. a první poloviny 18. století, přičemž značný prostor věnovala právě studentům.⁸⁵ Znamenitou analýzu sociálního a teritoriálního původu studentů českobudějovických škol první poloviny 19. století předložil Miroslav Novotný.⁸⁶ Velkým přínosem Novotného studie je porovnání skladby studentů různých typů středních a vyšších škol (gymnázium, lyceum, seminář) umístěných v jedné lokalitě. Samostatnou studii pak věnoval stejný autor piaristickému gymnáziu v Českých Budějovicích.⁸⁷

Několik prací se rovněž věnovalo období druhé poloviny 19. a počátku 20. století. Josef Kolejka ve svém výkladu o moravskoslezských gymnáziích let 1849–1867 přiblížil kupříkladu další směřování absolventů brněnského ústavu.⁸⁸ V tematicky navazující studii o rozvoji českého středního školství na Moravě v letech 1867–1884 pak načrtl vedle volby vysokoškolského studia také struktury absolventů podle místa jejich rodiště a sociálního původu.⁸⁹ Absolventy staršího brněnského gymnázia s českým vyučovacím jazykem se zabýval ve studii o osudech tohoto ústavu v závěru 19. století.⁹⁰ Také Jan Havránek věnoval pozornost gymnaziálním absolventům českých škol. Vycházeje ze středoškolských výročních zpráv a v kooperaci s univerzitními matričními záznamy, ukázal na počátku 90. let některé obecnější trendy.⁹¹ Na jiném místě provedl stejný autor na příkladě jičínského gymnázia mikroanalýzu teritoriálního (status místa rodiště) a sociálního původu.⁹² Patrně nejkompexněji nahlédla do struktury středoškolských studentů ve své monografii o dějinách českých středních škol Kateřina Řezníčková.⁹³ S využitím gymnaziálních katalogů analyzovala v pětiletých sondách skladbu všech studentů jindřichohradeckého gymnázia ve školních letech 1870/1871–1915/1916 z hlediska sociálního původu a podle místa jejich rodiště. Vedle řady metodických podnětů je velmi přínosná a v rámci české historiografie výjimečná to, že se nezaměřila pouze na určitou část studentů (absolventy školy), ale pojednala o všech studentech gymnázia. Žádný český autor navíc doposud nepředložil ucelenější pohled na středoškolskou problematiku. Řezníčková integrovala

⁸⁴ HANZAL, J.: c. d.

⁸⁵ BOBKOVÁ-VALENTOVÁ, K.: *Každodenní život učitele a žáka jezuitského gymnázia*. Praha 2006.

⁸⁶ NOVOTNÝ, M.: *Socioprofesionální a teritoriální stratifikace českobudějovických vyšších a středních škol v první polovině 19. století*. Historická demografie 31, 2007, s. 117–146.

⁸⁷ TÝŽ: Českobudějovické piaristické gymnázium a utváření vrstvy moderní inteligence na jihu Čech (1762–1848). In: FEJTOVÁ, O. – LEDVINKA, V. – PEŠEK, J. (eds.): *Město a intelektuálové od středověku do roku 1848: Sborník statí a rozšířených příspěvků z 25. vědecké konference Archivu hlavního města Prahy*. Praha 2008, s. 935–958.

⁸⁸ KOLEJKA, J.: *Vznik osmiletých gymnázií*, s. 52–53.

⁸⁹ TÝŽ: *První české střední školy*, s. 263–264 a 268.

⁹⁰ TÝŽ: *Brněnské gymnázium*, s. 398–400.

⁹¹ HAVRÁNEK, J.: *Gymnázia, reálky*.

⁹² TÝŽ: *Role gymnázií*.

⁹³ ŘEZNÍČKOVÁ, K.: *Študenti a kantoři za starého Rakouska: České střední školy v letech 1867–1918*. Praha 2007.

střední školy do širších sociokulturních souvislostí, využila pestré pramenné základny, zachytila každodenní život na školách a neopomenula ani osoby z řad pedagogů. Analýze studentů, kteří nastupovali na české středoškolské ústavy Moravy a Slezska druhé poloviny 19. a počátku 20. století, věnoval nejnověji studii Petr Kadlec.⁹⁴

Jako užitečný zdroj pro poznání vývoje jednotlivých středních škol, jejich místa v širším dějinném vývoji a skladby jejich studentů však mohou sloužit také některé obhájené bakalářské a magisterské diplomové práce. Zárnnými příklady pro území Moravy a Slezska je řada prací vznikajících již od 90. let na katedře historie Ostravské univerzity a pojednávajících především o českých gymnáziích a jejich studentech. Vyznačují se jednak poměrně ustálenou strukturou, ale pro jejich využití hovoří zejména dodržování jednotného metodického postupu při tvorbě vzorků analyzovaných studentů, excerpce a statistickém ošetření dat, což usnadňuje komparaci a zobecnění dosažených výsledků.⁹⁵ Magisterská práce Hany Magerové obhájená v roce 2010 na brněnské Masarykově univerzitě je zase příspěvkem výzkumu problematiky sociální mobility nižších vrstev na přelomu 19. a 20. století.⁹⁶ Autorka se v ní mimo jiné zabývala rovněž otázkou vzdělávání sledovaných společenských vrstev a provedla sondy do skladby vybraných brněnských středních škol, které jí napomohly k vytvoření celistvějšího pohledu na zkoumaný problém.

Časový úsek po roce 1918, resp. prvorepublikové období, se stal těžištěm výzkumu trojice autorek (Kateřina Mertová, Marie Macková, Věra Steinbachová) externě spolupracujících s Janou Machačovou a Jiřím Matějčkem při koncipování jejich monografie o středních vrstvách v českých zemích.⁹⁷ Uvedené autorky přinesly ve svých statích otištěných počátkem 21. století ve *Studiih k sociálním dějinám* podnětné analýzy a cenné srovnání studentstva různých českých a německých středních škol (zejména gymnázií).⁹⁸ Umožnily tak dvojici Machačová – Matějček vyslovit následně některé obecnější závěry (např. poměrně ustálené složení studentů, oddělený život obou národností, odlišnosti v závislosti na typu střední školy).

Velmi málo víme o účasti židů ve vzdělávacím procesu. A to přesto, že zájem o problematiku vývoje židovské menšiny v „dlouhém“ 19. století je u nás v posledních dvou desetiletích poměrně značný. Ojedinelou je studie Andrey Pokludové o židovském

⁹⁴ KADLEC, P.: Střední školství a formování inteligence na severní Moravě a ve Slezsku ve druhé polovině 19. a na počátku 20. století. *Slezský sborník* 109, 2011, č. 3–4 (v tisku).

⁹⁵ MALCHAROVÁ, J.: *Matiční gymnázium v Opavě do vzniku Československa (1883–1918)*. Diplomová práce, Ostravská univerzita v Ostravě. Ostrava 2001; KOUŘILOVÁ, K.: *Holešovské gymnázium do vzniku ČSR*. Diplomová práce, Ostravská univerzita v Ostravě. Ostrava 2002; STODŮLKOVÁ, B.: *Gymnázium ve Valašském Meziříčí v letech 1871–1945 a jeho vliv na život ve městě*. Diplomová práce, Ostravská univerzita v Ostravě. Ostrava 2002; KUBANÍKOVÁ, J.: *Vývoj českého gymnázia v Kroměříži do vzniku Československa*. Diplomová práce, Ostravská univerzita v Ostravě. Ostrava 2003; KOLÁŘOVÁ, K.: *Vývoj Dívčího reálného gymnázia ve Slezské Ostravě*. Bakalářská práce, Ostravská univerzita v Ostravě. Ostrava 2008 ad.

⁹⁶ MAGEROVÁ, H.: *Sociální mobilita nižších vrstev v letech 1880–1920 na příkladě Brna*. Diplomová práce, Masarykova univerzita. Brno 2010.

⁹⁷ MACHAČOVÁ, J. – MATĚJČEK, J.: *O středních vrstvách v českých zemích 1750–1950: Základní zjištění, hypotézy, náměty*. Opava 2002.

⁹⁸ STEINBACHOVÁ, V.: Sociální původ studentů gymnázia v Domažlicích a ve Stříbrně v letech 1918–1938. *Studie k sociálním dějinám 19. století* 7, 2001, s. 132–157; MACKOVÁ, M.: Studentstvo gymnázií v Lanškrouně a ve Vysokém Mýtě v letech 1918–1938. *Tamtéž* 9, 2002, s. 23–47; MERTO VÁ, K.: Posluchači Zemědělské technické školy v Kadani 1918–1938. *Tamtéž* 7, 2001, s. 158–193; TÁŽ: Studenti středních škol okresu Chomutov 1918–1938. *Tamtéž* 9, 2002, s. 49–135; TÁŽ: Studenti středních škol okresu Chomutov 1918–1938 (II.). *Tamtéž* 10/2, 2002, s. 176–225.

Bildungsbürgertum v Moravské Ostravě, v níž na základě sčítacích operátů z let 1890–1910 zjistila podíl židovské menšiny na formování této sociální skupiny v dané lokalitě.⁹⁹ Vedle procentuálního zastoupení židů mezi „vzdělanci“ přinesla autorka podrobné informace o jejich vnitřní skladbě podle jednotlivých profesních skupin, země narození, obcovacím jazyce nebo rodinných a bytových poměrech. Poněkud jiného zaměření jsou práce Ludmily Nesládkové a Petra Kadlece z posledních let. První z autorů podala základní informaci o účasti židů ve středoškolských institucích v Moravské Ostravě v kontextu rozvoje místního středního školství a židovské populace na přelomu 19. a 20. století.¹⁰⁰ Rovněž u druhého autora byli předmětem zájmu židovští studenti.¹⁰¹ Nejprve nastínil vývoj židovského zastoupení na středních školách Moravy a Slezska v období let 1850–1910 a na příkladu vybraných škol z různých lokalit zároveň podnikl sondu do struktur židovského studentstva z hlediska jeho sociálního původu. Ve druhém případě se pokusil o případovou studii věnovanou židovským studentům středních škol v Moravské Ostravě, prudce se industrializujícím centru ostravské průmyslové oblasti.

Závěr

Základní přehled produkce k dějinám českého středního školství a vzdělanosti 19. a počátku 20. století ukázal, že ve výzkumu těchto oblastí má česká historiografie poměrně značné rezervy. Na jedné straně existují témata, jimž byla zejména v posledních deseti až dvaceti letech věnována poměrně značná pozornost (rozvoj českého středního školství, formování inteligence, vzdělávání dívek a žen). Postoupilo, byť v míře sotva dostatečné, rovněž studium mimoškolních aktivit pedagogických pracovníků a skladby středoškolského a vysokoškolského studentstva. Přes dílčí úspěchy však nadále zůstává řada témat nedotčených. Po nápravě volá hlavně minimální znalost o vývoji německých středoškolských institucí, ale i celého reálného a odborného školství v českých zemích. Přínosné by bylo nepochybně porovnání rozvoje českého a německého školství. Kusé jsou doposud naše vědomosti o studentstvu středních škol, zejména pokud jde o jeho sociální, náboženský, národnostní a teritoriální původ, další profesní popř. studijní směřování a občanskou angažovanost. Rozhodně více prostoru by si zasloužila školská problematika při studiu dějin měst, sociální mobility, občanské společnosti, národnostního, kulturního a vůbec celkového sociálního vývoje v českých zemích. Do popředí badatelského zájmu by se měly dostat rovněž úloha středního a odborného školství v probíhajících procesech byrokratizace, profesionalizace a industrializace, účast jednotlivých složek společnosti ve vzdělávacím procesu různé úrovně, téma vzdělávacích šancí atd. Oporou výzkumu mohou být do značné míry metodika a výsledky studia zahraničních autorů.

⁹⁹ POKLUDOVÁ, A.: Podíl židovské minority.

¹⁰⁰ NESLÁDKOVÁ, L.: Židé, židovská mládež a německé střední školství v Moravské Ostravě na přelomu 19. a 20. století. *Židé a Morava X. : Sborník z konference konané v Muzeu Kroměřížska dne 12. listopadu 2003*. Kroměříž 2004, s. 77–87.

¹⁰¹ KADLEC, P.: Židé na cestě za vzděláním. (Židovští studenti na středních školách Moravy a Slezska ve druhé polovině 19. a na počátku 20. století). In: PÁLKA, P. (ed.): *Židé a Morava XVI. : Sborník z konference konané v Muzeu Kroměřížska 11. listopadu 2009*. Kroměříž 2010, s. 89–104; TÝŽ: Střední školy v Moravské Ostravě před rokem 1914 a jejich židovští studenti. In: PÁLKA, P. (ed.): *Židé a Morava XVII. : Příspěvky z konference konané v Muzeu Kroměřížska dne 10. listopadu 2010 a další texty*. Kroměříž 2011 (v tisku).

LITERATURA

Recenze

VELKOVÁ, Alice: *Krutá vrchnost, ubozí poddaní? Proměny venkovské rodiny a společnosti v 18. a první polovině 19. století na příkladu západočeského panství Štáhlavy*. Práce historického ústavu AV ČR / Opera institutu historici prae, řada A – Monographia, sv. 27. Praha : Historický ústav AV ČR, 2009, 586 s. ISBN 978-80-7286-151-4.

Autorka se v současnosti řadí k našim mladým a nadějným specialistkám na historicko-demografickou problematiku v širším kontextu historiografie, kulturní a historické antropologie i etnologie. Svě hlavní badatelské úsilí orientuje na období raného novověku českých zemí v komparaci se střední Evropou a Evropou, tematicky na sledování života venkovského obyvatelstva a jeho vztahů, „nevztahů“ uvnitř společenství, k vrchnosti, státu a bohu. Protože základní ekonomickou, společenskou, kulturní a zejména biologickou jednotkou byla rodina, respektive domácnost, dům, koncipuje práci prizmatem této rudimentální sociální komunity. Výzkumné úsilí završila zveřejněním obsáhlé a obsažné monografie vydané péčí Historického ústavu AV ČR. Při jejím vytváření navázala četné vědecké kontakty na instituce i osobnosti zabývající se daným badatelským kontextem. Podařilo se jí zpracovat ve značném rozsahu téměř 600 stran zajímavou a v mnohém podnětnou a inspirující práci, která se pokouší zachytit a přiblížit obraz rodiny a především domácnosti – domu – v době, kdy se začaly systematicky a programově v duchu osvícenských teorií rodit moderní poměry se svými nově se utvářejícími právními normami, představami o svobodě a individualitě člověka, jeho majetku, ale také o zvycích, lozvcích, morálce, skupinové i individuální mentalitě. Venkovské prostředí spjaté s přírodou a jejím opakujícím se koloběhem náleželo ke konzervativním a setrvalým, na impulzy přicházející z jiného prostředí reagovalo specificky.

Velková pojala monografii velkoryse a s noblesou, její přípravě a všem fázím zpracování věnovala nemalou péči a energii, téma zpracovávala v podstatě 15 let (od seminární přes diplomovou až po disertační práci). Zapojila se přitom do řady badatelských projektů organizovaných doma i v zahraničí zaměřených na region Čech. Začala zprvu kurzy zaměřenými na historicko-antropologický výzkum rodiny, později se zúčastnila projektu *Soziale Strukturen in Böhmen 16.–19. Jahrhundert* v jeho druhé fázi, která se uskutečnila v letech 1997–1999. Absolvovala rovněž zahraniční stáže ve Vídni, Cambridge, Göttingen, kde se seznámila s významnými odborníky mezinárodního věhlasu, především s Univ. Prof. Michaelem Mitterauerem, Univ. Prof. Dr. Markusem Cermanem, prof. Sheilagh C. Ogilvie, prof. Jürgenem Schlumbo-

hmem a mnoha dalšími. Úspěšně se zhostila práce na dvouletém grantu nazvaném *Family Structures and Social Migration in Western Bohemia*. Byla proto na zpracování tématu náležitě informačně, metodicky i metodologicky připravena.

Svě odborné kvality prokazuje v rozsáhlé úvodní části, členěné do pěti kapitol a mnoha podkapitol, v níž se jednak zabývá vstupem do problematiky historické rodiny, prameny, metodami, proměnami sociální stratifikace venkova v časově vymezené periodě, jednak poskytuje v mnoha rovinách informace k panství Štáhlavy, jež jí bylo experimentální „laboratoří“. Daný blok uzavírá typy venkovské rodiny a domácnosti na Štáhlavsku. Svou profesionální připravenost ke zpracování nelehkého tématu autorka prokazuje v zasvěceném vstupu pojednávajícím o dějinných bádání o rodině v historiografii, který je velmi dobře utříděn a vnitřně strukturován, čtivě a obratně stylisticky podán. Zachycuje problém v evropském a posléze českém kontextu, prokazuje znalost a orientaci v oblasti teorií i výzkumných výstupů.

Štáhlavské panství bylo rovněž adekvátně vybráno, splňuje typologickou bohatost – vedle městečka Starého Plzece, administrativního centra pro panství Štáhlavy, zahrnuje rovněž vsi Sedlec a Lhůtu, které se nacházely v těsné blízkosti lokalit s protoindustriální výrobou železa. Časově pokrývá dlouhé období dvou set let, jež jí umožňuje formulovat demografické, historiografické, antropologické i etnologické závěry. Pracovala s databází vytvořenou na základě excerpcí římskokatolických matrik v rozsahu úctyhodných 15 400 osob. Sociální složení populace panství rekonstruovala na základě využití pozemkových knih, první z let 1694–1695, přičemž se jevem zabývala až do roku 1850. Dále používala soupis obyvatelstva podle víry z roku 1651, soupisy obyvatelstva z 19. století (přičemž soupis z let 1816–1824 zahrnuje veškeré obyvatelstvo). Její pozornosti a excerpci neunikl ani Status animarum z roku 1838. Bohatost a různorodost pramenů a základny doplňují katastry: Berní rula z roku 1654 a Tereziánský katastr. Autorka rovněž využila informací z urbáře panství z roku 1719 a konskripce obyvatelstva pro Starý Plzeňec z roku 1775.

Proměny sociální stratifikace populace panství ukazují na složitost problému a nemožnost vytvořit obraz poměrů pro celek českých zemí, tzn. zobecnit jej na základě lokálního vývoje. Vnější podmínky v jednotlivých mikroregionech byly dosti odlišné (nížiny, hory, místní ekonomické zdroje a specifika jejich využití atd.): vytvářely se regionálně rozmanité sociální kategorie, které bývají v různých pramenech svým rozsahem i obsahem odlišně podány. Proto autorka zavedla vlastní sociální strukturu šesti základních kategorií:

sedlák, chalupník, domkář, úředník, řemeslník, podruh. První tři skupiny se sjednocují pod pojmem „hospodáři“ – držitelé nemovitostí, jejichž součástí byly rozmanité polnosti, s výjimkou domkářů, kteří žádnou půdu neměli. V rámci „hospodářů“ pak rozlišuje velké a malé sedláky, větší a menší chalupníky, úředníky, kam řadí vedle osobně svobodných členů správního aparátu panství také mlynáře a hospodské (tj. vesnické elity), dále řemeslníky, kteří nedrželi domek, domkáře držící domek se zahrádkou a podruhy, k nimž přiřazuje služebný personál zámku, ovčáky a hutníky. Těžko zařaditelnou kategorií byli výměnkáři a zcela na konci sociální stratifikace stáli žebřáci. Vývoj směřoval k úbytku sedláků a dynamickému růstu domkářů, přičemž autorka shledala značné rozdíly mezi zkoumanými obcemi (nejvíce velkých sedláků nalezla ve Starém Plzenci, koncentraci úředníků, řemeslníků a panských služebníků pak ve Štáhlavech, v Sedlci pozorovala v souvislosti s rozvojem železáren růst domkářské vrstvy).

A. Velková konstatuje stálý zemědělský charakter panství po celou sledovanou dobu, přestože zde byla doložena řemeslná výroba, která však náležela k typickým venkovským hospodářským aktivitám a železářny měly jen místní působnost (později pobočka Škodových závodů v Plzni). Zásadní je autorčino konstatování o struktuře a funkci venkovské rodiny a domácnosti v 18. století. Oba tyto jevy začínají mít svou přibližně dnešní podobu právě až tehdy. Zabývá se typy domácností a jejich skladbou, nejčastěji podle anglického autora P. Lasletta, i když si uvědomuje, že právě tato teorie byla podrobena kritice. Struktura domácností se rychle měnila v průběhu času, jedna rodina tak může být definována a zařazena do různých typů, což je nevýhodou aplikace. Autorka došla k závěru o téměř 90% zastoupení tzv. jednoduchých rodinných domácností. Skladbu domácností a sociální stratifikaci řešila na základě použití předpisu daně z hlavy z roku 1820. Využitím tohoto pramene dokládá významnou skupinu obyvatelstva, která nedržela vlastní dům – bylo to 45 % domácností. K vyšší sociální vrstvě náležela cca čtvrtina tamější populace, 33–40 % tvořila střední vrstva (domkáři, řemeslníci), 35 % patřilo k dolní vrstvě (námezdné pracující, žebřáci, atd.). Významné je autorčino šetření zabývající se vahou a funkcí čeledi v sociálně odlišně stratifikovaných domácnostech na panství. Zjistila značné rozdíly mezi sedláky (60% zastoupení čeledi) a zahradníky (jen 25%), ale též s ohledem na fázi životního cyklu. Selské rodinné domácnosti na počátku cyklu, v době, kdy ještě neměly své děti, zaměstnávaly mnohem více čeledi, než později, kdy již založily rodinu a disponovaly vlastními dětmi. Tato kategorie měla také nejvíce potomků.

Těžiště práce spočívá ve druhé a třetí kapitole, v nichž se zaměřuje na poddanské usedlosti, jejich držitele a na životní cykly spojené se sociální mobilitou. V úvodu druhé kapitoly se nachází vhodně umístěná část věnovaná problematice druhu nemovitostí. Na štáhlavském panství se nacházely jen nemovitosti

zakoupené, které mohli jejich držitelé volně prodat, postoupit dědici, ale na druhé straně se o ně museli starat, opravovat je a udržovat v dobrém stavu. Nezakoupená držba měla charakter pachtu, kde nebyla jistota setrvání na gruntě do smrti, udržování nemovitosti šlo na vrub vrchnosti.

Oddíl věnovaný venkovským usedlostem a jejich držitelům otevírá, zcela ve shodě s optimálním členěním práce, způsoby získávání usedlostí v daném konkrétním mikroregionu. Vyčleňuje čtyři základní podoby – převod od rodičů, kteří si vybrali dědice, získání od širšího příbuzenstva, obtížnější koupě usedlosti nebo její nová výstavba. Muži mohli usedlost získat rovněž sňatkem s dědičkou usedlosti, případně málo frekventovaně manželstvím s vdovou po bývalém hospodáři. Častější byla forma tzv. prozatímní správy usedlosti do doby dospělosti řádné ustanoveného dědice. V tomto případě se otevřel prostor pestré a mnohotvaré skupině mužů k uplatnění individuálních schopností a kreativity po dobu správy k nahospodaření finančních prostředků a jejich využití k následné koupě vlastní usedlosti. Autorka si rovněž všimla četnosti jednotlivých cest a jejich proměn v čase, což graficky vyjádřila. Neopomíjela ani genderové uchopení tématu, např. věnovala pozornost růstu váhy žen vdov v první polovině 19. století, které se po smrti manžela již podruhé neprovdaly a snažily se usedlosti samy, což lze interpretovat jako růst sebevědomí těchto žen.

Bez povšimnutí nezůstaly ani málo čtění až marginální formy držby – např. držba více usedlostí najednou, což sice právní předpisy nepřipouštěly, nicméně se dalo. Vlastnické, resp. v dané době držební, poměry na našem venkově dokládají odlišné pozice dětí podle pohlaví i pořadí narození. Usedlost se nesměla (až na vzácné výjimky) dělit, tzn. dědicem se mohlo stát jen jedno dítě, což býval syn (byl-li jaký), dcera dědila tak, že držitelem nemovitosti býval až do konce 18. století její manžel. Stále platil právní přístup k ženě daný od antického starověku, což se začalo měnit až v souvislosti s procesem její emancipace s nástupem moderní doby. Protože podstatou a srdcem domu býval komín (topeniště), mohly se dělit domkářské nebo selské usedlosti za předpokladu, že bylo více komínů, tzn. kuchyní. I v období, na které se autorka zaměřila, žilo obyvatelstvo venkova v permanentní hrůze před smrtí hladem, takže pec a stůl jako místa přípravy a konzumace jídla měly vysokou hodnotu a byly jádrem nemovitosti. Dělení selských gruntů jako závažný problém státní politiky (potřeba vojska a tudíž akcent na růst počtu obyvatelstva) se pokoušela nepřilížitě řešit i Marie Terezie. Cestou se stalo oddělení stavebního pozemku a výstavba nové usedlosti. A. Velková sledovala vlny těchto masovějších výstaveb venkova. Adekvátně si rovněž všimla úlohy vrchnosti při obsazování usedlostí. Ke změně docházelo v důsledku smrti hospodáře nebo pro jiné příčiny (např. kvůli jeho zdravotnímu stavu, pro špatný stav usedlosti, atd.). Vrchnost, pokud hospodářství neprosperovalo, mohla neschopného hospodáře z usedlosti „sehnat“ a pokusit se různými formami (poskytování úlev pro nového

hospodáře, veřejná licitace, přemlouvání, sliby, zprostředkování sňatku mezi rodinami „starého“ a „nového“ hospodáře) zfruktifikovat danou hospodářskou jednotku. Autorka uvádí řadu konkrétních příkladů, včetně zveřejnění dobových textů.

V této souvislosti v rozsáhlé podkapitole podrobně referuje o konkrétním průběhu bránění se poddaných zvyšujícím se nárokům vrchnosti na jejich energii a čas (růst robot a dalších povinností po třicetileté válce) na příkladu boje největších sedláků ve Starém Plzenci. Dokládá, že hlavním leitmotivem jednání vrchnosti s poddanými v široké škále forem a způsobů byla její snaha zachovat kontinuitu dobrého hospodaření a výnosů z každé usedlosti. Vrchnost se chovala již trzně, jednala z pozice dobrého hospodáře, kterému není lhostejná celková rentabilita panství a jeho prosperita.

Velková se v dané kapitole pokouší naskicovat pokud možno v komplexní a „totální“ podobě obraz venkovských poměrů z hlediska vývoje dědického práva a všech dalších způsobů transferů majetku mezi poddanými v předmoderní době a v počátcích moderních časů, kdy se agrární společnost začala pozvolna proměňovat. Vše se odehrávalo v rámci starého a již přezilého právního systému, kdy všechny vrstvy venkovského obyvatelstva včetně nejobohatších sedláků – až na marginální vrstvičku svobodníků (mlynáři, rychtáři, atd.) – nemovitý majetek nevlastnily, pouze držely, přičemž vrchnost z titulu vlastnictví chtěla se svým majetkem v podstatě již kapitalisticky nakládat, tj. mít z něho nejen výnos pro vlastní spotřebu, ale také zisk. Při takto koncipovaném zásadním oddílu monografie věnovala autorka pozornost rovněž věku hospodářů při změně držby a délce hospodaření. Došla na základě rozsáhlého a metodicky kvalitně provedeného výzkumu k závěru o větší stabilizaci zejména rodové držby usedlostí, což dokládá snižování fluktuace venkovských populací v 18. století. Tento poznatek má své dalekosáhlé konotace v oblasti změn mentalit a v posílení pozic rodů a v jejich rámci nukleárních rodin, což po třicetileté válce vrchnost s radostí umožňovala. Byla to cena nutná, placená za válkou zničený život na venkově. Docházelo tak k postupnému vytváření rodinného majetku poddaných, předávaného z pokolení na pokolení. Poddaní (resp. jejich část) tím z hlediska kulturních vzorů de facto napodobovali vrchnost a proměňovali se v dobré hospodáře, u kterých se postupně prosazoval jiný vztah k půdě i nemovitému majetku. V době před třicetiletou válkou byla velká fluktuace hospodářů na usedlostech, čímž se nemohl a také nevytvářel hlubší, důvěrnější a citovější vztah k majetkovým hodnotám společně dle jure vrchnostem. Poválečné změny posilovaly utužování rodových pout poddaných a zvyšovaly váhu příbuzenstva. Velková doložila rovněž tendenci k nepřekračování hranic panství a prožití celého života v rámci této zdaleka nejen právní a správní jednotky. Otázkou zůstává, zda je možno poměry na jednom konkrétním západočeském panství vztáhnout na celé Čechy, respektive české země.

Mimo její pozornost proto nemohla zůstat v daném kontextu zásadní oblast vývoje poddanského dědického práva. Autorka konstatovala, že i přes existující různorodost u nás, lze české území přiřadit k západoevropskému modelu, jehož stěžejním znakem byla nedělitelnost usedlosti a existence jednoho hlavního dědice (viz ustanovení Všeobecného občanského zákoníku z roku 1811 o třech dědických liniích, který opakoval zásadu šesti dědických linií stanovených v patentu z roku 1786). V rámci řešení této otázky autorka také dokládá snahu osvícenského rakouského státu odebírat část funkcí tradičním vlastníkům, tj. vrchnosti, církvi a obci, v jejímž rámci dochází již ve druhé polovině a ke konci 18. století k průniku státu do oblasti soukromého práva (viz např. změnu v dědické praxi, kdy do 80. let 18. století dědil usedlost nejmladší syn, na základě patentu z roku 1787 to byl nejstarší syn, přičemž již existovala instituce testamentu; viz také patent z roku 1791 *O právé dědickém na selských statcích v Čechách*). Autorka doložila dobovou praxi řadou konkrétních rekonstrukcí na bázi bohatého využití příslušných pramenů, včetně pečlivě vybrané fotodokumentace a hojných citací. A. Velková však šla mnohem dále a řešila řadu významných otázek orientovaných např. k proměnám a vývoji převodu usedlostí v dlouhém časovém úseku od konce 17. století do poloviny 19. století. Postihla a časově určila zásadní tendenci vedoucí k dominanci převodu usedlosti na dědice již za života původního hospodáře a přechod do marginální pozice převodu po smrti otce. Zajímavou podkapitolou věnovala přiblížení dobové atmosféry, názorů a rodinných strategií na věčnou otázku majetku. Konstatovala shodně s J. Goodym, že *člověk bez majetku je rovněž osobou bez sociálních vztahů, ale také bez napětí, sporů a konfliktů*.

Další velkou, široce a detailně rozpracovanou výzkumnou oblastí, nacházející se v rozsáhlé a bohatě strukturované třetí kapitole, byla problematická životního cyklu populací a s ní spojená sociální mobilita obyvatelstva. Autorka si byla velmi dobře vědoma, že komplikovaná majetková tematika se týká jen určité omezené vrstvy venkovské společnosti dané časové etapy – totiž osedlých a „majetných“, nikoliv neosedlých a bezzemků, její zájem se však upínal k agrární komunitě jako celku, nikoliv jen k její – byť významné – části. Proto dané zúžení zkoumané materie vyřešila touto cestou. Musela se zaměřit na exploataci jiných pramenů, na zdroje evidenčních povahy, které registrovaly všechno obyvatelstvo bez ohledu na jeho sociální pozici a zámožnost. Jsou jimi zejména soupisy obyvatelstva a matriky. Pro panství Štáhlavy se však až do počátku 19. století žádné soupisy nedochovály, proto byla A. Velková nucena použít římskokatolické matriky, přičemž aplikovala metodu pracující s kohortami. Vybrala si tři kohorty narozených, tak, aby mezi nimi byl časový odstup padesáti let, přičemž excerpovala matriky v délce deseti let. První pokrývala úsek v letech 1691–1700, druhá 1741–1750 a třetí 1791–1800. Časové sondy zvolila autorka velmi dobře, můžeme říci sofistikovaně, protože mohla vhodně sledovat produktivní

období obyvatelstva v dlouhodobém horizontu, přičemž i třetí kohorta jí poskytla vynikající možnost rekonstrukce mnoha řešených otázek, dokonce i rozšíření pramenné základny. Protože naopak první kohorta se jeví jako nejproblematičtější s příznačným nedostatkem relevantních informací, nebylo možno dodržet u všech tří stejný rejstřík zkoumaných jevů a ukazatelů.

Studium životního cyklu venkovských populací v etapě před nástupem modernizace má v daném typu výzkumu své výsadní a nezastupitelné místo vzhledem ke známému faktu o vzájemné podobě životních osudů lidí této historické epochy. Stále se pohybujeme v prostředí tradiční agrární společnosti spjaté podobnými zvyky, kulturou a mentalitou, jejíž příslušníci od narození po smrt procházeli víceméně stejnými životními fázemi dětství, dospívání, manželství a stáří a to bez ohledu na to, v jaké kolébce se narodili a jak byli v průběhu svého života úspěšní. Jednalo se o etapu nejen českých, ale obecně evropských dějin, kdy doznivala v zásadě statická, dozadu obrácená a tradiconalistická společnost, a kdy z antropologického hlediska dožíval model lidského jednání, chování, prožívání, hodnotových stupnic, atd., který se zrodil a byl neodmyslitelně spjat s konstituováním a existencí usedlé zemědělské civilizace.

Uchopení zkoumané látky prostřednictvím životního cyklu kromě toho badateli umožňuje postihnout a dekodovat tendence v sociálním vývoji dané populace a také zachytit sociální mobilitu, tzn. proměny sociálního statusu, vzestupy a pády jednotlivých konkrétních aktérů, ale také cělých sociálních skupin. A. Velková v předchozí části práce však došla k závěru, že již v 18. století docházelo k uzavírání sociálních vrstev, tzn. sociální avans se stával věcí nelehkou, hlavní formou získávání majetku bylo stále dominantnější dědictví, což postihovalo především početné vrstvy neosedlých. Z jednotlivých fází životního cyklu se autorka nezaměřila na dětství. Kohortní analýze podrobila obce Starý Plzenec, Štáhlavy, Sedlec a Lhůta. Protože matriční zápisy z let 1691–1700 jsou na informace o sociálním původu otců narozených dětí velmi chudé, musela autorka využívat dat pozemkových knih (gruntovníc). Nejvíce a v největší rejstříku excerptovaných a dále zpracovaných údajů a ukazatelů bylo pokryto období první poloviny 19. století. Autorka se zabývala nejen sociální pozicí otců a jejich dětí v době narození a při dosažení 15 let věku, ale také nemanželskými dětmi, předmanželskými početními, osudy nemanželských dětí, průběhem životního cyklu, tzn. dobou čelední služby, sňatky ve farnosti Starý Plzenec, obdobím ekonomické aktivity populace, spojeném s migracemi a konečně stářím a smrtí. Zaznamenala řadu vývojových změn a posunů.

Práce končí rozsáhlým závěrem (14 stran), v němž se autorce podařilo postihnout charakter i možnosti monografie, kterou, podle mého soudu, správně označila za dílčí sondu do poměrů české vesnice ve zkoumaném čase, již je možno výborně použít ke komparaci různých prostředí i jako podnět k realizaci podobných výzkumů. I když se jedná v zásadě o his-

toricko-demografický typ zpracování, A. Velkové se podařilo vhodně a organicky využít evropského bádání a jeho výsledků i metodických postupů a podnětů nejen na úrovni daného oboru, ale v mnoha přesazích, takže její monografie je dobře využitelná jak v mezinárodním měřítku, tak v ohledu interdisciplinárním. Členění do tří tematických okruhů od makrohistorické roviny (hospodářské podmínky, demografický vývoj), přes sledování majetkoprávních poměrů, včetně legislativní praxe, až po mikrohistorickou rekonstrukci životních cyklů populace štáhlavského panství, jí umožnilo komplexně a zároveň strukturovaně uchopit bádání problém. Stylisticky kultivovaná a čtivě, obsahově podnětně a citlivě autorka naskicovala na fundamentu rozsáhlého a velmi pracně vytvořeného analytického zpracování fresku vývoje západočeské vesnice jako v dané době stále ještě určující civilizační formy lidské existence u nás. Bylo by do budoucna zajímavé zpracovávat k tomuto typu venkovské, lidmi kultivované, krajiny obdobně výzkumně pojaté projekty z typologicky odlišných prostorů českých zemí, např. z černozemní oblasti, hor, podhůří, atd. Optimální je rovněž zvolit za „jednotku“ bádání panství, což badateli otevírá pole k postihování ekonomických, společenských, mocenských, ale i sociologických, psychologických a mentálních vazeb a vztahů existujících mezi zámekem a podzámčím.

K vysoce kvalitnímu habitu práce přispěly přílohy (takřka 150 stran). Je to jak anglické resumé, tak úctyhodný seznam použitých pramenů, rozsáhlá čtyřicetistránková v podstatě specializovaná bibliografie k tématu, bohaté přílohy v podobě tabulek, grafů a vyobrazení, seznam míst vyskytujících se v textu s jejich stručnou charakteristikou, seznam zkratk a jmenný rejstřík historických osob, s nimiž autorka pracovala s uvedením jejich základních životopisných dat, sociální pozice, místa bydliště a strany, kde se v textu vyskytují.

Na úplný závěr je třeba podotknout, že se A. Velkové podařilo vymyslet i tipný, krátký a vystihující název, a že bylo dílo vydáno v pevné, kvalitní vazbě. Je proto třeba popřát knize šťastnou cestu ke čtenářům, ať už jimi budou zasvěcení odborníci nebo laici z řad široké čtenářské obce. Vloudila se jen nepatrná vada na kráse drobného stylistického rázu, totiž opakovaně použité a autorce jistě milé příslovce *přeci*.

Ludmila Nesládková

KOLEKTIV AUTORŮ: Ostravská hudební kultura od konce 19. století do současnosti. Ostrava : Pedagogická fakulta Ostravské univerzity v Ostravě, 2010, 298 s., 45 obr. příloh a 2 CD. ISBN 978-80-7368-776-2.

Reprezentační složení autorského kolektivu (Jan Mazurek, Karel Steinmetz, Hana Adámková, Milan Báchorek, Jiří Kusák, Miloš Navrátil, Anna Neuwirthová, Šárka Zedníčková), tvořené osobnostmi, jejichž životní pracovní zaměření souvisí s daným tématem, se stalo zárukou, že vydaná práce je kvalitní syntézou shrnující a vyhodnocující výsledky dosa-
vadních analytických studií zabývajících se touto pro-

blematikou spojenou se současnou metodologickou úrovní výzkumu hudební kultury v dané lokalitě (monografie byla vydána z finančních prostředků projektu Grantové agentury České republiky č. 408/07/0020 jako neprodejná publikace v nákladu 300 kusů). Jen netuším, proč na s. 18 je u týmu ostravských autorů soustředěných kolem hudebně-pedagogického pracoviště muzikologické zaměření uvedeno pouze v závorce, když celá práce komplexně postihuje řadu muzikologických disciplín počínaje hudební historiografií přes hudební teorii a hudební pedagogiku až po hudební sociologii zkoumající apercpci hudebního díla v daném prostředí.

Práci předcházely v minulosti již dvě monografie snažící se postihnout daný fenomén. První z nich – *Hudebníci a pěvci v kraji Leoše Janáčka* Františka Míti Hradila (Ostrava 1981) se vyznačuje především osobním pohledem a vlastními hodnotícími soudy i vzpomínkami na své vrstevníky. V doslovu k této práci (s. 277) již tehdy Karel Steinmetz požadoval vznik velké vědecké monografie, která by objektivně zhodnotila postavení ostravské hudební kultury v českém vývojem kontextu. Dalším krokem posunujícím výzkum byla monografie *Hudební kultura na Ostravsku po roce 1945* (Ostrava 1984). Tato práce se snažila postihnout význam kulturního regionu Ostravska a jeho vkladu do celonárodní hudební kultury. Také ona byla již zaměřena na hodnocení Ostravy jako regionálního hudebního centra, které kvalitou svých aktivit integruje a reprezentuje kulturu daného regionu. Ostrava je zde postavena do pozice reprezentanta hudební kultury ostravské aglomerace a přilehlých tradičních historických hudebních regionů. O obou publikacích se zmiňují proto, že představují jisté archetypy zde recenzované monografie. Škoda, že v koncepci zachycení hudebního života přilehlých historických hudebních regionů především bývalého Opavského a Těšínského Slezska nebylo pokračováno. Až v předkládané publikaci byly zachyceny profily hudebních skladatelů, interpretů a organizátorů hudebního života Ostravska. Nová publikace tedy navázala na koncepci předchozích dvou děl a rozšířila ji především o hudebně teoretické rozbor skladbě těchto osobností. Dosavadní především hudebně-historiografická produkce zabývající se danou problematikou je zde vyčerpávajícím způsobem zachycena a doplněna v poznámkovém aparátu, takže čtenář může sledovat na základě odkazů i vývoj řešení jednotlivých problémů.

Kniha, která zachycuje období od roku 1880 do roku 2010, je rozdělena do šesti kapitol podle časových údobí charakterizovaných společensko-politickými systémy: 1880–1918 – Rakousko-Uhersko; 1918–1938 – ČSR; 1939–1945 – Protektorát Čechy a Morava; 1945–1968 – ČSR, ČSSR; 1969–1989 – Federace ČSSR; 1990–2010 – ČSFR, ČR. Toto vertikální členění je vnitřně doplněno rozdělením kapitol po ose horizontální, a to zachycením oblasti hudebně tvůrčí, koncertní a divadelní sféry, hudebního vzdělávání, hudebně zábavní oblasti, šíření kultury rozhlasem a televizí, hudební publicistiky a hudební vědy.

Kapitulu sedmou tvoří analytické sondy reprezentativního vzorku skladeb významných ostravských autorů (Rudolf Kubín, Miroslav Klega, Čestmír Gregor, Karel Kupka, Vladimír Svatoš, Jaromír Dadák, Eduard Dřízga, Jan Grossmann a Milan Báčorek). Tyto analýzy se svým charakterem měly stát metodologickým přínosem při hledání specifík hudební tvorby vznikající v tomto regionu a zároveň vyhodnocením jejich přínosu do kontextu české národní hudební kultury.

V úvodu autoři ozřejmují svůj přístup k chápání hudebního života jako života společenského, nazíraného z hlediska potřeb, zájmů, postupů a aspirací jedinců i skupin obyvatel směřujících k hudbě. Zajímá je komplex sociálních mechanismů, v nichž se hudební kultura uskutečňuje a znějící hudba komunikuje a v nich žije.

Kapitola první – *Hudební život do roku 1918* čtenáře uvádí do historie hudební Ostravy, zachycuje vývoj od počátků 50. let 19. století. Mimo pozornost věnovanou kočovným divadelním společnostem je zaměřena především na rozvoj pěveckých spolků, a to i vzájemným vztahům česko-německým, jakož i vývoji divadelního života. Charakterizuje činnost vůdčích osobností, německých (A. Könnemann či A. Aich), i českých (především absolventi Janáčkovy varhanické brněnské školy – Eduard Marhula, Edvard Rund, Vilém Petrželka, Cyril Metoděj Hrazdira, také jejich následovníci – Eduard Bartoníček, Karel Budík a Rudolf Kadleček). Seriozními a přínosnými podklady, z kterých tato kapitola vychází, jsou především citované analytické studie J. Mazurka a dále práce V. Gregora, E. Báčeho, J. Štefanidese, O. Svozila, umožňující zájemci o podrobnější seznámení se s problematikou daného období.

Druhá kapitola zachycující hudbu meziválečného období (1918–1938) objasňuje specifika města s národnostně smíšeným obyvatelstvem tvořící jakousi enklávu mezi Opavským Slezskem na západě a Těšínským Slezskem na východě. Pozornost v oblasti hudební produkce je věnována především tvorbě výše uvedených Janáčkových žáků a samostatná pozornost ve formě hutných medailonů je již věnována osobnostem reprezentujícím Ostravu nejenom v kontextu celostátním, ale i mezinárodním, především svými osobními kontakty s předními osobnostmi evropské hudební kultury (M. Balcarovi, F. M. Hradilovi, J. Vogelovi, J. Schreiberovi, E. Schulhoffovi), zároveň s vyhodnocením vlivů hudební tvorby vycházející z tradice (Marhula, Rund, Wünsche). V oblasti interpretační je pozornost věnována především opeře, baletu a opeřetě v souvislosti s existencí Národního divadla moravskoslezského, v koncertním životě pak Kruhu přátel vážné hudby a Spolku pro komorní hudbu, jehož moderní dramaturgie přiváděla do Ostravy špičkové české i zahraniční umělce. Jako nový sledovaný fenomén přistupuje v tomto období i hudba v ostravském rozhlase, od doby kdy samostatná rozhlasová stanice začala vysílat v roce 1929.

Další kapitoly (třetí až šestá) zachycují hudební život ve všech jeho sférách, to je produkční, interpretační

a apercepční. Tvoří samostatný celek daný nejenom společnou metodologickou platformou, ale především faktem, že v celém časovém údobí zachycují jednu generační vrstvu a část nové generační vlny.

Osobnosti významu Rudolfa Kubína (1909–1973), Miroslava Klegy (1926–1993), Čestmíra Gregora (1926–2011), Karla Kupky (1927–1985), Ivo Jiráška (1920–1994), Jaromíra Dadáka (1930), Milana Báčhorka (1939), Jaromíra Podošvy (1927–2000), Vladimíra Svatoše (1928), Eduarda Dřízgy (1944), Jana Grossmanna (1949) sehrávají dominantní úlohu již v celém časovém sledovaném úseku. Rovněž tak je tomu i v oblasti interpretační, která vytváří nejenom svůj samostatný osobnostní, ale i institucionální okruh, který určuje charakter vývoje ostravské hudební kultury. V uvedených kapitolách je zachyceno nejenom působení a vliv jednotlivých osobností a institucí, ale také jejich kvantitativní i kvalitativní rozvoj s pozorností zaměřenou i k hudbě neartificalní.

Šedmá kapitola má především přímou vazbu na příložený kompaktní disk (CD 1), kde jsou zpřístupněny nahrávky jednotlivých děl, která jsou předmětem této analytické části. Ta ovšem, jako by byla zvláštním celkem v publikaci využívající předcházejících hudebně-historických informací. Výběr analyzovaných deseti děl devíti ostravských skladatelů se snaží ve vazbě na význam jednotlivých autorských osobností ukázat rozmanitost a uměleckou hodnotu zkoumaných děl a jejich místo v hierarchii děl špičkových českých umělců tvořících v dalších hudebních centrech našeho státu a případe i možnost zařazení v axiologické úrovni v rámci celoevropského hudebního vývojového kontextu.

Samostatné zvukové přílohy na CD 1 zachycují tvorbu ostravských autorů jako reprezentativního vzorku generační vrstvy dominujících v Ostravě po roce 1945 i s nástupem nových jmen. Příloha CD 2 tvoří bohatý průřez ostravské hudební produkce v oblasti hudby lidové a populární. Obrazové přílohy dokumentují jednak skladatelské osobnosti, sólisty a soubory, jakož i architekturu prostor, v nich se hudební život odehrává. Perfektně zpracovaná výběrová bibliografie shrnuje a doplňuje bohatý a funkční poznámkový aparát monografie spolu s osobním (jmeným) rejstříkem.

Celá práce se vyznačuje jasnou koncepcí i metodologickým přístupem při zkoumání hudební kultury dané lokality nejenom z pohledu regionálního, ale v kontextu národní hudební kultury a jejích vazeb k hudební kultuře evropské. Podarilo se představit a zhodnotit přínos osobností i institucí významných pro specifiku ostravského hudebního života. Rozbor dramaturgie koncertního života ukazuje na kontakty s osobnostmi i tvorbou představitelů evropské mezi-válečné hudební avantgardy (P. Hindemith, I. Stravinskij, S. Prokofjev, A. Schönberg a dalších), jakož i současných českých skladatelů (L. Janáček, B. Martinů, A. Hába, P. Bořkovec, J. Ježek) a apercepce jejich tvorby. Poválečné údobí již ukazuje na plnou profesionalizaci hudební kultury, a to především ve vytváření a roz-

voji institucionální platformy (divadlo, filharmonie, komorní soubory, vysoké a střední hudební školy).

Tato práce zachycující více než stoleté období hudební kultury v druhém největším městě Moravy – Ostravě, ukazuje nejenom jednotlivé etapy tohoto historického vývoje, ale dokumentuje především jeho kvalitativní rozvoj. Současný stav zachycených publikací ukazuje na šíři celostátního i středoevropského významu ostravských skladatelů, koncertních umělců, hudebních kritiků a publicistů, hudebních pedagogů a institucí, jakož i všech dalších hudebních aktivit. Práce přitom nezůstává jenom u problematiky hudby artificialní, ale plně postihuje i všechny další složky hudební kultury, to je oblasti žánrů hudby lidové a zábavné.

Závěrem můžeme konstatovat, že práce je významným vkladem do české hudební historiografie. I když je zaměřená na specializovaný výzkum hudebního dění v přesně vymezených topograficko-regionálních souvislostech, neomezila se na lokální patriotický zájem a problematiku vývoje hudební kultury postihla v celé jeho kontinuitě i diskontinuitě se zdůrazněním celkového trendu vývoje kvalitativní úrovně. Práce zároveň plně respektuje společensko-historickou determinaci jak hudební tvorby, tak i její apercepce v dané lokalitě. Hudební kultura Ostravy je zde interpretována jako soubor jevů s hudbou relevantně související, jako fenomén uvědomovaný si ve své komplexní dějinné, diachronní a vývojové dimenzi. Výzkum hudební tvorby plně respektuje aspekty interpretační i recepční. Regionální problematika je chápána jako faktor národního společenského vědomí, osvětlovaný v procesech své geneze a vývojových proměn. Naplnění názvu a tématu Hudební kultura Ostravy je tak v práci plně postiženo tím, že hudba je zde chápána jako součást kultury, jako kulturní jev, jako systém hudebního života, jako teritoriálně vymezený kontext hudby a hudebního dění.

Bohužel velkým a nezanedbatelným handicapem práce je výše jejího nákladu 300 kusů a její neprodejnost. Svým významem by se měla stát nejenom součástí knihoven všech hudebních institucí, včetně škol, ale také, a ne na posledním místě, přístupnou širokému okruhu hudebního publika. Lze si pouze přát, aby byla odstraněna byrokratická opatření, která znemožňují šíření této přínosné práce. Tuto snahu si předložené dílo zaslouží, jakož seznámení s ní si zasluhuje i široký okruh zájemců hudebního publika, kterému by měla být zpřístupněna. *Quod nemo novit, paene non fit* (Co nikdo neví, to jako by se nedělo).

Karel Boženek

VONDRA, Roman: Po kolejích a silnicích Velké Prahy : Systém městské hromadné dopravy na území hl. m. Prahy v letech 1918–1945. Práce Historického ústavu AV ČR/Opera Instituti Historici Pragae. Řada A, Monographia 33. Praha : Historický ústav AV ČR, 2011, 288 s. ISBN 978-80-7286-179-8.

Vývoj městské hromadné dopravy v jednotlivých městech poutal a stále poutá zájem široké veřejnosti

i odborných kruzích. Reprezentativní monografie věnované vývoji systému městské hromadné dopravy od jeho počátku až do současnosti vycházejí především péčí jednotlivých dopravních podniků, které takto představují svoji historii i přítomnost široké čtenářské obci. Největší slabinou těchto prací však většinou bývá pohled na minulost a současnost městské dopravy pouze optikou dopravního subjektu. Komplexností tématu se tak v tomto případě rozumí především podrobné seznámení s vozovým parkem a jeho proměnami, detailní zachycení rozvoje dopravní sítě a provozních částí podniku (dílny, měnirny, napájecí sítě), méně již vývoj organizace provozu (vývoj tarifu, zaměstnaneckých záležitostí, každodennosti na dráze apod.). Dopusud absentují práce, které by se pokusily proniknout za tuto „zjevou“ rovinu a pojaly městskou hromadnou dopravu a její vývoj především jako mnohovrstevnatý a komplexní historický a společenský fenomén. První krok k takto pojeté dopravní problematice paradoxně neučinili dopravní historikové, ale především historikové sociálních dějin. Jejich pojetí dopravy jako součásti širokého procesu modernizace městské společnosti a rozvoje moderní infrastruktury v souvislosti s genezí tzv. výkonové samosprávy se však nutně omezilo na dobu do roku 1914, resp. 1918. V tomto kontextu je tedy práce R. Vondry novátorská, neboť se pokouší o syntézu dosavadních informací a o analýzu období první Československé republiky a Protektorátu (s. 198), kterým dopravní historikové věnovali nepoměrně menší pozornost než počátkům nebo současnosti městské hromadné dopravy.

Ve srovnání s ambicemi autora však práce vynívá rozpačitě, neboť úvodní kapitola se omezila na stručné shrnutí dosavadní stravu výzkumu a nastínění vývoje městské hromadné dopravy před rokem 1918. Autor sice deklaroval pokus o syntézu, avšak několik zmínek o Brně, navíc nepřesných (s. 12–13: koňská dráha v Brně fungovala s přestávkami v letech 1869–1881, roku 1874 ukončil provoz její první provozovatel; parní provoz byl v Brně zahájen v roce 1884, provozovatelem byl do r. 1886 Wilhelm von Lindheim a poté Brünnner Lokaleisenbahn Gesellschaft, nikoliv obec; František Křížik nevyalezl, pouze zdokonalil obloukovou lampu) za ni považovat nelze.

V úvodní kapitole zcela absentuje řádné seznámení čtenáře s problematikou, kritické zhodnocení dosavadní literatury, která je obsáhlejší než publikace o Praze, které autor uvádí. Pominuty jsou domácí i zahraniční práce o městské hromadné dopravě, které by mohly být autorovi určitým metodickým vzorem.¹

¹ Z českých např. GARBA, K.: *Historie úzkorozchodných tratí na Ostravsku 1902–1973 I–II*. Praha 1974; ze zahraničních např. YAGO, G.: *The Decline of Transit: urban Transportation in German and US Cities 1900–1970*. Cambridge 1984. Reprezentativní, péči kolínského dopravního podniku vydanou a přitom obsahově vynikající práci s jasnou strukturou je LINDEMANN, D.: *Kölner Mobilität. 125 Jahre Bahnen und Busse*. Köln 2002.

Chybí rozbor pramenné základny a především informace o užití metodice práce.

Dalším problémem recenzované práce je také autorova ambice zkoumat městskou hromadnou dopravu v Praze v letech 1918–1945 jako sociální fenomén, jako neodmyslitelnou součást každodenního života Pražanů (s. 8). Autor se totiž nepokusil osvětlit čtenáři podstatu sociálního fenoménu ani jeho teoretické základy, neseznámil ho s vlastním pojetím a jeho aplikací na dopravu. Výsledkem tohoto absentujícího teoretického přístupu je poté roztržiténá struktura celé práce. Z ní je patrné, že i přes deklarovanou snahu autora nedošlo k novému pojetí městské hromadné dopravy. Kdyby tomu tak bylo, autor by musel více zohlednit interakci města a jeho orgánů s dopravním podnikem a změny, které souvisely se vznikem a stabilizací tzv. Velké Prahy. Při takto nahlíženém předmětu výzkumu by autor zřejmě opustil obvyklou periodizaci vývoje dopravního podniku ve prospěch problémově pojatého bádání (problematika velkých měst a dopravních koncepcí, hospodářství, mzdová, sociální a tarifní politika podniku). Právě proměnnosti této možnosti komparace vybraných problémových otázek v demokratickém státě a Protektorátu zamrzí zřejmě nejvíce.

První část monografie, věnovaná Československé republice, vyznívá velmi rozpačitě. Nevyváženost textu způsobuje naddimenzovaná část o vývoji pražské dopravní sítě (stav a vývoj tratí a linek, vozového parku, autobusové a trolejbusové dopravy a prvními projektům podpovrchové tramvaje, resp. metra), tedy informace, které jsou již známy a které tvoří standardní obsah dopravních příruček, jejichž rámec však autor chtěl překročit (s. 8)!

Lépe vyznívají analyticky pojaté kapitoly, které čtenáře seznamují s dosud neprobádanými oblastmi existence a fungování Elektrických podniků v daném období. Ve stati o personálním obsazení vedoucích postí Elektrických podniků se pokusil autor rekonstruovat propojení komunální sféry s dopravou. Sledoval tak obměny řídicích pracovníků dopravního podniku v závislosti na výsledku komunálních voleb a dospěl k závěru, že „zlatý věk pražských tramvajů“ byl umožněn především stabilním obsazením nejvyšších postí ve správní radě, navíc politicky spřízněným s radniční koalicí. Zdá se tedy, že i v případě Prahy došlo k politizaci dopravní otázky, jasnější odpověď však monografie nepodává. Nedozvíme se, zda zasahovala radnice do koncepcí dopravy připravených odborníky, ani zda se oblast dopravy stala tématem politických předvolebních bojů. Vyzdvihnout je však třeba doplnění života ing. Eustacha Mölzera o události po roce 1947, které dopusud literatura neobsahovala.

Následující kapitola se věnuje hospodaření Elektrických podniků. Autor se v ní pokusil vypořádat se složitou finanční problematikou a analyzovat obecné trendy v hospodaření společnosti, jež ovlivňovaly jak hospodářské krize, tak také rozdíly mezi jednotlivými typy dopravních prostředků. Autor dospěl k závěru, že po celou první Československou republiku byl rozpočet podniku vyrovnaný, resp. mírně přebytečný,

nicméně jen za cenu vysokých půjček a finančně náročných investic do infrastrukturního vybavení města těsně po první světové válce. Statisticky je dokumentována nerentabilita autobusové dopravy a její sanace příjmy z tramvají, snižování podílu nákladní dopravy na příjmech dopravního podniku. Spíše než o detailní analýzu se však jedná o prvotní vhléd do problematiky, kdy si autor vytvořil dobrou výchozí pozici pro další výzkum postavení dopravního podniku v rámci městské infrastruktury a jeho finanční participaci na obecním rozpočtu.² Podobný přístup je možné aplikovat také při hlubší analýze mzdové, sociální a tarifní politiky, které tvoří obsah dalších kapitol a jež představují také úvod do dané problematiky. Konkrétně u tarifní politiky by bylo jistě zajímavé zohlednit způsob prodeje krátkodobých a časových jízdenek, resp. odkázat na literaturu, která se touto otázkou zabývá, popř. srovnat s výzkumem, provedeným v jiných městech (např. v Olomouci).³

Rovněž kapitolu věnovanou nehodovosti lze považovat za nevyváženou. Zůstává otázkou, proč autor přistoupil k chronologickému výčtu jednotlivých (často tragických a vesměs podobných) dopravních nehod rok po roce a nepokusil se o komplexnější pohled, v němž by zohlednil také reakci veřejnosti a tisku na počet dopravních nehod na jedné straně a na druhé straně bezpečnostní a preventivní opatření dopravního podniku (případná školení zaměstnanců, letáková kampaň, finanční postihy za prokázané zavinění nehody apod.).

Druhá část publikace, věnovaná Protektorátu, zcela opouští řadu problémů, které autor nastínil v první polovině práce, což lze chápat jako obrovský deficit monografie. Již se nedozvíme nic o změnách v hospodaření podniku, v oblasti zaměstnanecké politiky, také tarifní politika je pominuta. Autor se mnohem více soustředil na okupaci a její odraz v každodennosti městské dopravy. Zde zaujme především kapitola věnovaná změnám ve vedení a organizaci podniku, kde autor poukázal na postupující nárůst moci říšských okupačních orgánů prostřednictvím nově dosazených řídicích pracovníků a také na strategický význam městské dopravy v plánech okupačních orgánů. Tuto stránku vývoje městské hromadné dopravy dosavadní publikace vesměs neuváděly nebo se jí dotkly jen zběžně. Je proto potěšující, že se jí autor nevyhнул a doplnil ji také o rasovou politiku dopravního podniku vůči židovským zaměstnancům i vůči cestujícím, opomenuta nezůstala ani odbojová činnost zaměstnanců podniku a jejich účast na pražském po-

vstání, včetně jmenného seznamu padlých za okupace nebo těsně po ní. I zde se však ukazuje nevyváženost přístupu, faktograficky je kapitola o odboji stručná a květnové události roku 1945 a jejich vliv na městskou dopravu jsou zachyceny jen zběžně.

Práci završuje obsáhlá 88-stránková příloha, tvořená fotografiemi, jmennými přehledy vedoucích pracovníků i členů obecní samosprávy apod. Zvlášť jsou uvedeny mapy. Co však citelně chybí, je seznam zkratk.

Rozporuplné pocity z předkládané monografie umocňuje především přístup autora. Na jedné straně se evidentně pokouší o komplexní pojetí tématu se všemi sférami, které doprava nabízí, na druhé straně však díky složitosti této problematiky práce působí útržkovitě a nekoncepčně. Autor jako by se nedokázal rozhodnout, zda bude psát vědeckou monografii určenou úzkému okruhu čtenářů nebo popularizační dopravní příručku pro širokou veřejnost. I přes tyto nedostatky by však monografie neměla uniknout pozornosti, neboť představuje pokus o jiný pohled na městskou hromadnou dopravu. Pokus o analýzu některých dosud nezohledněných stránek dopravního podniku je cestou, jak obohatit dosavadní dopravní literaturu o nový a tolik potřebný směr výzkumu založený na pramenech.

Michaela Závodná

HRUBÁ, Michaela: *Zvonění na sv. Alžbětu : Odraz norem a sociální praxe v životních strategiích měšťanek raného novověku.* Praha : Argo, 2011, 412 s. ISBN 978-80-257-0439-4.

Zhruba tři roky po její obhajobě se na knižní trh dostává písemná podoba habilitační práce ústecké historičky a pedagožky Michaely Hrubé – studie vsuktku ryze genderová a urbánní, v kteréžto oblasti se autorčino pracoviště také nejvíce profiluje.

Úvodní část knihy obstarává obsáhlý rozbor literatury k dějinám ženy v raném novověku (a ve středověku) i rozhled po bádání o starší historii měst. Oboje je více než vyčerpávající. Nicméně autorčina slova (s. 10) o tom, že města (notabene královská! – stačí srovnat vyšlé svazky edice NLN) zůstávají stranou výzkumů, jsou jak klišé, tak passé. Rovněž se dá polemizovat s tvrzením o nerozvinutí se bádání v historicko-antropologických a mikrohistorických intencích na poli výzkumu českých měst (s. 29), neboť i takových studií se zvláště v posledním desetiletí objevilo vícero. Zcela pak nesouhlasím s konstatováním, že se v českých městských archívech nedochovala měšťanská osobní korespondence, paměti a rodinné kroniky z předbělohorského období: vždyť jen namátkou je možno jmenovat např. zápisky rodiny Sivých z Valašského Meziříčí, rodinné paměti velkobitešského Daniela Glose, paměti lipnického primase Martina Zikmundka, spisovatel českolipského Hanse Kriescheho nebo chabařovického Bartoloměje Habela. I korespondence fyzicky existuje, ač tu lze nezřídka nalézt velmi pracně. Třeba i ve spisových materiálech pragmatické povahy.

² Jako určitý vzor může sloužit např. ŠERKA, J.: *Městské podniky Velké Ostravy 1924–1938.* In: *Ostrava. Příspěvky k dějinám a současnosti Ostravy a Ostravska* 24, 2009, s. 185–228.

³ Tuto problematiku rozpracoval např. POTĚŠIL, T.: *Vývoj tarifů v olomoucké městské hromadné dopravě. Ročenka státního okresního archivu v Olomouci* 3 (22), 1994, s. 78–117.

Hrubá nemohla nezačít od české mytologie, protože právě Vlasta a názory současníků (mužů) na divčí války negativně ovlivňovaly soudobý pohled na samostatně konající, nebo dokonce, jako za husitských válek, ozbrojenou ženu. Na druhou stranu i autorka potvrzuje, že o ženské emancipaci se dá v Čechách hovořit až od 19. století. Etablování se genderu jako vědní disciplíny pak věnuje značnou pozornost. Knihu ale především tvoří dvě jiné části – první o právních normách v rámci života měšťanek a druhá o jejich disciplinaci a regulaci v každodenním životě. „Právní“ oddíl řeší zvláště majetkové nároky žen, jako věno či dědictví, v jehož případě Hrubá upozorňuje na důležitost předchozího vzdání si majetku oběma manželi navzájem a na kvantitativní vzrůst tohoto jevu právě v 16. století, které je ústředním časovým polem celé práce. Stavebními kameny se autorce stávají právní spisy Koldína a Brikiého, plus několika dalších. Za podstatnou považují mj. kapitolu o ženách coby poručnicích nařízených manželem. Na tu ostatně navazuje analýza pozůstalostních inventářů s ohledem na přetrvávající dluhy, s nimiž se po mužově smrti musela žena vypořádávat. Následují otázky sporů mezi manželi a ženské kriminality, včetně prohrěšků a zločinů sexuální povahy. Rozhodně lze také souhlasit se zjištěním, že infanticidium nebylo v měšťanské společnosti úplně obvyklé, jelikož se v něm pro nechtění těhotnou ženu mnohdy našlo, na rozdíl od venkova a nižších městských vrstev, alternativní řešení. „Disciplinační“ část knihy postupně pracuje s proměňujícími se rodinnými stavy žen – panna, manželka, vdova – respektive analyzuje dobové tisky, vydané speciálně za tímto účelem. Např. u vdovy dochází Hrubá k přesvědčení, že pohled na ni byl tehdy silně ovlivněn ideálem askeze. Čtenáře zde provázají Kazimír a Dobromír a jejich spor o pohledu na ženu, s předem předurčeným vítězem, pozitivně hájícím ženiny hodnoty. Sama autorka poté hledá dopady moralistních spisů na sociální praxi měšťanek. Úplný závěr věnuje postavení ženy v rámci hospodářského a společenského života měst, kde naráží na problematiku tolerance ženské práce a nemožnosti prosazovat své zájmy politicky.

Obecnou rovinu své práce s rozboru soudobé literatury Hrubá prokládá konkrétními příklady z měst českého severozápadu (mj. příběhem sebevědomé lounské měšťanky, která se nebála ani střetu s městskými

představiteli a doplatila na to hospodářskou izolací), využívajíc svých předchozích výzkumů testamentů z této oblasti. Bohužel ale prakticky výlučně jazykově české, což dotvrzuje i seznam použitých pramenů.

Soupis literatury (s. 356–398) je na jednu stranu účtyhodný, na druhou, při detailnějším pohledu, poněkud diskutabilní. Čtenář zde totiž nalezne i množství titulů, které s tématem nijak zásadně nesouvisí, zatímco jiné, které jsou pro problematiku velmi přínosné, chybějí. Ať již jde z domácího prostředí o práce Ireny Korbelářové (jak o slezských městech, tak třeba o výbavě tamější raně novověké měšťanské nevěsty) či ze zahraničí o početné monografie z měšťanského prostředí od Bernda Roecka. Kniha Renate Dürr o raně novověkých děvečkách je sice citována, ale překvapivě pouze v závěrečném soupise, bez reflexe v rozboru literatury. Syntéza Marie Tošnerové o českém předböhorském kronikářství již patrně nestihla redakční uzávěrku.

Ani faktografických chyb není nejméně... Jaroslav Miller nepojednává pouze o městech v období 1500–1600 (s. 29), ale 1500–1700, v knize uváděný mincmistr se nejmenoval Ercker (s. 227), ale Ercker, podobě jména Estery by více než Herbenstrajtová (s. 40, 223) slušelo Hebenstrajtová, jak ji ve svém opusu uvádí i Josef Janáček, z Anny Rudolfově je o pár řádků níže Anna Rulfová (s. 198)... a „lehká“ kázání (Leichtpredigten; s. 191) budou spíše pohřební kázání (Leichpredigten), aj. Z nedostatků poznámkového aparátu upozorňují symptomatically na s. 342, kde je neúplně citována práce Kateřiny Matasové o vdovách v krušnohorských městech, přičemž v seznamu literatury zcela chybí. Nemálo autorku a jazykové lektory pozlobila i gramatika („zjištěné“, „lutherových názorů“ aj.), překlepy (např. „kladem“ místo kladen; „Madgalena“) a stylistika (kupř. opakování stejného příslovce v jedné větě či ve větě navazující). A byl-li vypracován rejstřík jmenný, je otázkou, proč chybí rejstřík místní – podobné práci by jistě slušelo.

Tyto formální a nepřilíh podstatné výhrady nicméně nechtějí snižovat kvalitu a přínos recenzované práce, která je výsledkem dlouholetého archivně-knihovnického výzkumu a rozhodně i zásadní syntézou k celé problematice. Že ještě vyvolá otevřenou diskusi a bude mít své pokračovatele (pokračovatelky), je nasnadě.

Jan Kilián

Zprávy o literatuře

BIAŁY, Franciszek – BIAŁY, Lucyna (red.) a kol.: *Periodyki śląskie od XV wieku do 1945 roku*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2008, 612 s. ISSN 0239-6661, ISBN 978-83-229-3041-0.

Kniha, o níž chceme informovat, představuje významnou pomůcku nejen pro historiky Slezska, která má šanci stát se nadlouho součástí informační infrastruktury silesiákálních bádání. Navazuje na již

dříve vydané bibliografie slezských periodik, jako byly práce J. Ignatowicze *Katalog czasopism śląskich* (1960), H. Ristera *Schlesische Periodica und Serien* (1975) nebo B. Gröschela *Die Presse Oberschlesiens von Anfängen bis zum Jahr 1945* (1993). Recenzovaná bibliografie vznikla jako výstup z dlouhodobého projektu (1992–2005), financovaného Komittem Badań Naukowych. Časově je soupis vymezen koncem

15. století a koncem druhé světové války, tedy rokem 1945. Geograficky zaujímá Slezsko (včetně všech územních změn od 16. do poloviny 20. století) a dále i mimoslezské oblasti, pokud v nich vycházela periodika vztahující se ke Slezsku. Autoři proklamovali, že část Slezska, která se po první světové válce stala součástí Československa, je zachycena jen marginálně. Věcně je bibliografie vymezena tiskem typu novin a časopisů, dále kalendářů, almanachů, adresářů, výročních zpráv institucí, úřadů a spolků. Autoři rezignovali na periodické výroční zprávy škol (zejm. gymnázií z pruské éry), v nichž se publikovaly proslovy rektorů, učební plány, seznamy žáků, soupisy knihovních fondů apod., a také na výroční zprávy průmyslových podniků, obchodních společností apod., s výjimkou velkých a významných koncernů. Jsou zachycena periodika především v jazycích polském a německém, ale soupis registruje i periodika s latinskými a řeckými názvy, dále periodika tištěná v češtině, slovenštině, francouzštině, italštině, angličtině, lužické srbštině a v jazycy jidiš.

Základem pro tvorbu soupisu se stal knižní fond Univerzitní knihovny ve Vratislavi, doplňující roli sehrály knižní fondy Deutsche Bücherei v Lipsku a Herder-Institut v Marburgu. Dohledávky ve skutečnily i v knihovnách dalších slezských archivů, muzeí a knihoven. Celkem je do soupisu zařazeno 3 600 položek. Autoři však nevylučují, že jim mohla řada titulů uniknout.

Promyšleně je strukturován jednotlivý záznam. Obsahuje titul periodika, podtitul a jeho případné změny. Dále registruje místo vydání (včetně změn), dobu, po kterou periodikum vycházelo, název nebo jméno vydavatele (včetně změn), název tiskárny (včetně změn), jméno redaktora (včetně změn), periodicitu, resp. její změny, tiráž, pokud mělo periodikum nějaká suplementa – tedy i jejich názvy, celkovou věcnou a obsahovou charakteristiku. Protože základem byl knižní fond vratslavské knihovny, informaci o dochování v ní. Pokud bylo periodikum již někde registrováno, resp. existuje-li o něm literatura, odkaz na tyto údaje. Záznam ukončují dodatečné poznámky a doplňující informace. Není sporu o tom, že informační struktura je v podstatě vyčerpávající.

Pokud jde o periodika vydávaná na dnešním území České republiky, je jejich počet značně omezený. Největší je zastoupena Moravská Ostrava s 29 záznamy, dále Český Těšín s 21 a Opava s 20 záznamy. Fryštát se objevuje jako místo vydání u 18, Olomouc u 13, Karviná u 9, Frýdek u 8, Orlová u 4 a Polská (dnes Slezská) Ostrava u 3 záznamů. Není zaregistrován ani jediný záznam např. ke Krnovu nebo Hlučínu. Absence záznamů z českých částí Slezska je ovšem editory vysvětlena. Pro Opavu jako místo vydávání velkého množství silesiackálních periodik by určitě autorům pomohl soupis Arnošta Mazura *Opavská periodika*,¹ čítající cca 260 položek, a některé další.

¹ In: GROBELNÝ, A. – SOBOTÍK, B.: *Opava. Sborník k 10. výročí osvobození města*. Ostrava 1956, s. 285–301.

Dílo, o kterém přinášíme informaci, je produktem promyšlené koncepce, velké péle a mimořádné důslednosti autorů. Není pochyb o tom, že se nadlouho stane nepostradatelnou pomůckou badatelů všech oborů, v centru jejich zájmu je Slezsko a jeho minulost.

Milan Myška

LABUDA, Gerard: *O historykach : Kto jest kim w dziejopisarstwie polskim?* Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 2010, 158 s. ISBN 978-83-7177-621-2.

Gerard Labuda (* 28. 12. 1916, † 1. 10. 2010) byl předním reprezentantem polské historické obce, dobře známým a ceněným také v zahraničí. Mezi oblasti jeho zájmu patřily například středověké dějiny, obecná historie a historie Polska, dějiny západních Slovanů, historie kultury a civilizací či metodologie historického bádání. Svými pracemi zasáhl i do slavistiky a politologie. Ovlivnil také podobu mnohých učebních textů pro polské studenty historických oborů. Publikoval více než dva tisíce prací, což představuje přes třicet knih, několik set studií a článků. Když zemřel, ztratila historická obec nejen vynikajícího člena, ale díky jeho dlouhé životní pouti i více než povolání pamětníka vývoje oboru.

Studia absolvoval na Univerzitě Adama Mickiewice v Poznani (dále jen UAM) a tajně Univerzitu západních zemí ve Varšavě v letech 1936–1943. I když byla jeho studijní léta narušena válkou, získal o rok později také doktorát (magisterský titul i doktorát na tajné univerzitě). Značnou část své aktivní kariéry pak svázal se svou alma mater, již zmíněnou poznaňskou univerzitou, na níž působil mezi lety 1946–1970 (1946 docentura, 1950 mimořádná profesura, 1956 řádná profesura). Zastával rovněž mnohé řídící a organizační funkce, jen namátkou: rektor UAM (1962–1965), vedoucí oddělení Historie Pomoří v Historickém institutu Polské akademie věd (1952–1986), zástupce ředitele a posléze ředitel Západního institutu (1955–1961), viceprezident Polské akademie věd (1984–1989) aj.

Jednu z jeho posledních knih vydalo v loňském roce Poznaňské nakladatelství pod titulem *O historykach : Kto jest kim w dziejopisarstwie polskim?* Tento nevelký, ale pozoruhodný spis by jistě neměl uniknout čtenářově zájmu. Na prostoru devíti kapitol nabízí Labuda širší vhled do „historikovy dílny“, věnuje se otázce historických pramenů a práce s nimi či problematice hermeneutiky v historických bádáních. Zachycuje i proces, kdy se ze začínajícího adepta historické vědy stává historik hermeneut-vykladač, na cestě jeho profesního zrání od magisterského stupně přes doktorský ke stupni habilitačnímu. Cenné je především to, že používá pro svůj výklad konkrétní autory konkrétních prací. Tyto pasáže jsou pro prostředkem k zamyšlení se nad analýzou a různými typy syntéz a jejich vybraných příkladů v rámci polské historiografie. V poslední kapitole se zaměřuje na základní prameny geneze narativismu ve světové historiografii a jeho recepci v polské historiografii.

Pro historika by měl být Labudův spis přitažlivý nejméně ze dvou důvodů – kvalitních textů zkušených představitelů oboru, které mu mohou pomoci při formování vlastních teoretických základů badatelské práce, nebývá mnoho. Autor navíc opírá svůj výklad o představení řady významných polských historiků, včetně jejich specializací a děl. Labudova práce je proto také cenným zdrojem ke studiu polské historiografie, jak slibuje ostatně už její titul.

Petr Gába

Rocznik Jeleniogórski 34–41. Jelenia Góra : Towarzystwo Przyjaciół Jeleniej Góry, 2002–2009, 250 s. ISSN 0080-3480; **Z dziejów Garnizonu Jelenia Góra**. Suplementum k ročníku 36, 168 s. ISSN 0080-3480; **Jelenia Góra i Jeleniogórzanie – 900 lat**. Suplementum k ročníku 40, Jelenia Góra : Towarzystwo Przyjaciół Jeleniej Góry, 2008, 176 s. ISSN 0080-3480.

Rocznik Jeleniogórski (dále jen *RJ*) patří mezi nejlepší historická periodika Dolního Slezska. Vychází již od roku 1963, prošel různými peripetiemi, věnuje se historii města Jelení Hora i měst a vsí v okolí v rámci bývalého jelenohorského vojvodství. Od 90. let 20. století prodělal *RJ* výraznou proměnou ve směru zvědečtění obsahu, což je samo o sobě tamějšímu regionu jediné ku prospěchu. *RJ* vydává Towarzystwo Przyjaciół Jeleniej Góry ve spolupráci s Archiwem Państwowym w Wrocławiu (Oddział w Jeleniej Górze). V naší zprávě si povšimneme těch článků, které mají souvislost s českými národními i regionálními dějinami, případně které řeší problematiku stejnou či podobnou jako dějepisectví české.

Ročník *RJ* 34, 2002 (250 s.) přináší mj. studie Wiesława Wereszczyńskiego *Proces rozbudowy majątku Gotsche II Schoffa, założyciela rodu z Chojnika i Gryfa [cz. 1]* (s. 49–74), Romana Stelmacha *Początki prepozytury cystersów krzeszowskich w Cieplicach* (s. 75–82), Małgorzaty Kysil *Prepozytura cysterska w Cieplicach od XVI do XIX wieku* (s. 83–86), Mieczysława Chmielewskiego *Misja Krzysztofa Leopolda Schaffgotscha na Sejm Elekcyjny w Rzeczypospolitej 1669 roku* (s. 87–94). První popis Krkonosů v češtině od Josefa Myslimíra Ludvíka přiblížil český autor František Jirásko (s. 115–118).

Ročník *RJ* 35, 2003 (362 s.) uvádí příspěvek patrně nejlepšího toponomastika na polské straně Krkonosů Edwarda F. Zycha *Nazwy miasta Kamienna Góra* (s. 29–32). Archivář Roman Stelmach přibližuje v článku *Archiwum majątku Schaffgotschów w Cieplicach – Dokumenty [cz. 1]* (s. 33–40) bohatství tohoto archivního fondu. Nejobsáhlejší studií *RJ* 2002 je druhá část vskutku výtečné práce Wiesława Wereszczyńskiego *Proces rozbudowy majątku Gotsche II Schoffa...* (s. 41–154). Małgorzata Kysil přichází se statí *Rządy baronów Adama Krzysztofa i Hansa Ulryka Schaffgotschów z linii karpnickiej w baronii Żmigrodzkiej w latach 1592–1635, na tle dziejów wolnego państwa stanowego w Żmigrodzie* (s. 155–162). Maciej a Wojciech Szczerepovi v textu „*Wojna babska*“ – *lwówecki epizod wojny trzydziestoletniej. Próby rekatoli-*

zacji Lwówka w latach 1629–1631 (s. 163–168) píše o překvapivé epizodě města za třicetileté války. Za vskutku kvalitní a prospěšný považují přehled literatury k dějinám Jelení Hory a okolí z pera Mariana Iwaneka *Jelenia Góra jako ośrodek badań i popularyzacji nauk historycznych 1945–2002* (s. 257–298).

V *RJ* 36, 2004 (276 s.) nalezneme již příspěvky k poznání hnutí Solidarita i dalších občanských aktivit. První z nich je studie Jana R. Sielezina *Plaszczyna współdziałania i konfrontacji między NSZZ „Solidarność“ a władzą lokalną w Kotlinie Jeleniogórskiej (1980–1981). Aspekt społeczny i gospodarczy* (s. 11–24). Následuje ji stať Grzegorza Majewskiego *Karkonosze, miejsce spotkań i akcji opozycji polsko-czechosłowackiej [1978–1988]* (s. 25–36). Roman Stelmach pokračuje v přehledu šafgočských archiválií 2. části [viz *RJ* 2003] (s. 79–104). Pro nás jistě zajímavou historickou událost přibližuje Robert Kisiel v příspěvku *Potyczka pod Kamienną Górą w 1745 roku* (s. 111–120). Kartografická díla pro potřeby turistiky v meziválečném období zhodnotil Michał Woźniak (*Kartografia turystyczna Karkonoszy w okresie międzywojennym [1918–1939]*, s. 139–160). Ivo Łaborewicz publikuje zajímavou stať *Ludność stolicy po Powstaniu Warszawskim 1944 roku w obozie w Piechowicach* (s. 161–170) spolu se soupisem 113 Varšavanů nasazených na nucené práce.

Jako suplementum téhož svazku *RJ* vyšla publikace *Z dziejów Garnizonu Jelenia Góra* (168 s.) přibližující v celé řadě článků dějiny vojenské posádky do roku 1945, po druhé světové válce až do roku 2004, kdy armáda město opustila. Mezi autory jsou Zbigniew Kuśmerek, Ivo Laborewicz, Stanisław Wilk a další.

Ročník *RJ* 37, 2005 (306 s.) přichází ze statí *Humor okresu stanu wojennego w Polsce* (s. 25–38), jejíž autorkou je Barbara Rogowska. Jerzy Kordas přibližuje stávkové hnutí v jelenohorském vojvodství v příspěvku *Solidarny opór wobec władzy – strajki w województwie jeleniogórskim w 1981 roku* (s. 39–70). Svůj *Dziennik jednego miesiąca 1980 r.* publikuje aktivista Solidarity Jan Ryszard Sielezin (s. 71–80). Ivo Laborewicz píše o záchraně písemnosti Solidarity v článku *Ocalale przed zniszczeniem – archiwalia NSZZ „Solidarność“ w Jeleniej Górze odzyskane w 1988 r. przez Archiwum Państwowe* (s. 81–84). Text deníku vězňeného předáka Solidarity Andrzeje Piesiaka je publikován pod názvem *Dziennik internowania w Kamiennej Górze*. Cz. 1. [7.–23. 1. 1982] (s. 85–118). Toponomastik Edward Zych publikuje v tomtéž ročníku stať *Nazwy miejscowości Karpniki [700 lat miejscowości]* (s. 17–24). Janusz Gołaszewski je autorem příspěvku *Spuścizna kartograficzna Schaffgotschów w zasobie Archiwum Państwowego w Wrocławiu* (s. 127–146), Grzegorz Podruczny pak článku *Fortyfikacje górskie w rejonie Kowar i Lubawki z II. połowy XVIII wieku* (s. 161–166).

Ročník *RJ* 38, 2006 (356 s.) je uveden závěrečnou statí Wiesława Wereszczyńskiego *Proces rozbudowy...* (viz dva předcházející svazky *RJ*), nesporně nejlepším přehledem mocenského růstu rodu od malých počátků po téměř magnátské postavení v období

vrcholného středověku (s. 11–60). Ivo Łaborewicz je autorem přehledu *Obraz Kotliny Jeleniogórskiej na osiemnastowiecznych mapach Wielanda i Schubartha* (s. 61–76). Dva onomastické příspěvky přináší Hanna Gaczyńska – *Działalność Komisji Nomenklatury Sudetów [1947–1950]* (s. 125–132) a Edward Zych – *Karpacz – nazwy części miasta* (s. 133–142). Michał Woźniak připravil přehled *Kartografia turystyczna polskich Karkonoszy w okresie 1945–1990* (s. 147–176).

Ročník **RJ 39**, 2007 (340 s.) otevírá opět stať Edwarda Zycha *Etymologia nazwy miasta Wleń* (s. 11–14). Závažný je článek Romana Stelmacha *Dokumenty ksiąg świdnickich (dotyczące osób i instytucji z terenu dawnego księstwa jaworskiego) zachowane w zbiorach archiwalnych* (s. 27–36), tedy archiváliích přístupných v polských i českých archivech (v Praze). Przemysław Wiater se věnuje tzv. laborantům v Krkonoších i Jizerských horách (s. 61–76), Michał Woźniak se opět věnuje turistické kartografii Krkonoš v období 1800–1918 [1. část] (s. 117–142). Pro dějiny Trutnovska má velký význam studie Adolfa Andrejewa *Mikołaj Lutterotti – dziejopis o pactwa krzeszowskiego* (s. 149–157). *RJ* se častěji obírá obdobím vysídlení německého obyvatelstva po roce 1945. Tak je tomu i v případě Romualda Witczaka a jeho textu *Okoliczności wysiedlenia Niemców z Jeleniej Góry w latach 1945–1947* (s. 167–178). Konečně nás zaujala stať Krzysztofa Sawického *Polityczne i społeczne aspekty funkcjonowania kopalni uranu w Sudetach – na przykładzie Kowar*, 1. cz. (s. 199–210).

Poslední svazky *RJ*, které byly vydány od roku 2007 s podtitulem *Pismo regionu Karkonoszy*, opět dokládají zvyšující se odbornou úroveň sborníku. Ročník **RJ 40**, 2008 (352 s.) již předznamenává údajné historické jubileum města (900 let). Svazek přináší přehled z pera Stanislava Firsztza *Odkrycia i badania archeologiczne w latach 1971–2003 w obrębie dawnych murów miejskich Jeleniej Góry* (s. 13–32) doprovázený katalogem míst náležů v prostoru města obehnaného hradbami. Wiesław Wereszczyński se ve své zásadní studii vrací k závažné problematice v článku *Powstanie i lokacja Jeleniej Góry na prawie miejskim* (s. 33–74). Cenný je přehled listin týkajících se města Jelení Hora do roku 1500, který připravil vratlavský archivář Roman Stelmach – *Archiwum dokumentów miasta Jeleniej Góry* (s. 75–100). Ivo Łaborewicz a Przemysław Wiater sledují změny držby na slezské straně Jizerských hor v průběhu staletí (s. 101–106). Několik dalších článků je věnováno dějinám turistiky a sportu. Tak Michał Woźniak napsal pojednání *Kartografia turystyczna Karkonoszy w okresie 1800–1918, cz. 2* (s. 107–128), o počátcích lyžování v Krkonoších a Jizerských horách psal Przemysław Wiater (s. 129–148). Dějinám sánkařství a turistiky se dále věnovali Tomasz Rzeczycy (s. 187–192) a Piotr Sroka (s. 193–206). O plánech města Jelení Hora od 19. do poloviny 20. století píše již výše vzpomenutý Michał Woźniak (s. 149–162). Druhou částí studie *Polityczne i społeczne aspekty...*

pokračuje Krzysztof Sawicki (s. 207–224). Několik článků je věnováno i dějinám kultury, zejména po roce 1945. Magda Dąbek napsala stať o svatyni Wang, skandinávském kostele, přeneseném roku 1842 do Karpacze (s. 271–282). Krzysztof Sawicki se opět záslužně obírá těžbou uranové rudy v Kowarech v letech 1948–63 a jejím dopadem na rozvoj obce (207–224). Zajímavý je i kolektivní příspěvek o první etapě archeologického výzkumu šibenice v Mílkově (s. 303–316).

Suplementum téhož ročníku *RJ* přináší příspěvky z konference roku 2008 pod názvem *Jelenia Góra i Jeleniogórzanie – 900 lat* (176 s.). Suplementum obsahuje osm závažných příspěvků k dějinám města, k regionální historiografii i k poválečnému vývoji města, jakož i k městským archiváliím ve vratlavském státním archivu i archivu IPN. Jsou to články Stanislava Firsztza *Badania archeologiczne prowadzone w Jeleniej Górze – stan i postulaty badawcze* (s. 5–18), Wiesława Wereszczyńskiego *Dzieje Jeleniej Góry od średniowiecza do końca XVI wieku w dotychczasowych badaniach historycznych. Postulaty badawcze* (s. 19–84), Przemysława Wiszewského *Plótno, Reformacja i poezja. Współczesne rozważania historyków wokół wczesnonowowżytych dziejów Jeleniej Góry [do 1740 r.]* (s. 85–96), Mariana Iwaneka *Historicy i historiografia Jeleniej Góry w okresie powojennym (Jelenia Góra jako przedmiot badań historycznych)* [s. 97–130]; Marcina Zawila *Podziemie poakowskie w rejonie Jeleniej Góry. Stan badań i postulaty badawcze* [s. 131–136]; Jana Ryszarda Sielezina *Dzieje polityczne Jeleniej Góry w okresie powojennym. Wybrane problemy* (s. 137–156), Roberta Klementowského *Perspektywy badań nad historią Jeleniej Góry w kontekście materiałów zgromadzonych w archiwum IPN* (s. 157–168) a Ivo Łaborewicze *Archiwalia jeleniogórskie, ich wykorzystanie i możliwości badawcze – przyczynek do tematu* (s. 169–176).

Ročník **RJ 41**, 2009 (262 s.) obsahuje mj. druhé pokračování staťi Romana Stelmacha z *RJ 2008* (s. 21–36). Jacek Urbańczyk píše o počátcích letectví v kotlině jelenohorské (s. 65–76). Osobnosti Hermanna Stehra, spisovatele a dramaturga spatého s Jelení Horou, si všimá Gabriela Dziejca v textu *Uroczystości ku czci Hermanna Stehra na ziemi jeleniogórskiej* (s. 77–86). Czesław Margas je autorem staťi, žel neopatréné poznámkovým aparátém, *Historia Zakładów Lniarskich w Myslakowicach* (s. 87–102); tato firma spolupracovala rovněž s firmami českými. Mateusz J. Hartwich je autorem přehledu *Wirtualny Heimat : Obraz stron ojczystych w piśmiennictwie ziomkowskim regionu jeleniogórskiego w okresie powojennym* (s. 104–130), v němž referuje o pojmu vlasti (rodného kraje, domoviny) v produkci německých autorů-vysídlenců po roce 1945. Důležité je přehled německé vlastivědné literatury týkající se tohoto regionu. Průkopnická je studie *Dzieci i młodzież północnokoreańska w Polsce w latach 1953–1954 w świetle wybranych dokumentów* (s. 195–210), jejímž autorem je Łukasz Sołtysik. Stať je doprovázena edicí šesti dokumentů. *RJ* uzavírá po-

lemika *Ad vocem Stanisława Firsza* s článkem Wiesława Wereszczyńskiego v *RJ* 2008 (s. 254–260).

Kromě studií a statí obsahuje *RJ* články biografické, bibliografické soupisy, kroniku za příslušný rok (Czesław Margas), nekrology, recenze a zprávy o literatuře. Naše sborníky *Krkonoše – Podkrkonoší : Vlastivědný sborník Muzea Podkrkonoší v Trutnově a Z Českého ráje a Podkrkonoší* Státního okresního archivu Semily mají v *RJ* výtečného partnera a konkurenta. Je to ku prospěchu historiografii obou zemí i sousedních regionů. Poslední svazky *RJ* opět dokládají, že ročenka koná mimořádně důležitou a kvalitní práci v poznávání historie regionu, jeho obcí a měst, kultury, sportu, institucí apod. Redakci a vydavatelskou *RJ* i jednotlivým autorům a rovněž sponzorům za to patří velké uznání.

Vladimír Wolf

RÁKOSNÍK, Jakub: *Sověťzace sociálního státu : Lidově demokratický režim a sociální práva občanů v Československu 1945–1960.* Ediční řada Fontes, sv. 2. Praha : Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2010, 503 s. ISBN 978-80-7308-303-8.

Sociální stát a problematika s ním spojená patří dnes mezi hoptně diskutovaná témata v řadě oblastí. Proto je zapotřebí přivítat každou záslušnou práci, která v tomto ohledu rozšiřuje a doplňuje naše poznání. K takovým patří i loňský vydavatelský počín vzešlý z Filozofické fakulty pražské Karlovy univerzity z pera Jakuba Rákosníka (* 1977). Autor působí v Ústavu hospodářských a sociálních dějin FF UK, kde se odborně věnuje zejména moderním sociálním dějinám, genezi a vývoji sociálního státu v komparativním pohledu, sociálním teoriím aj.

Ve své publikaci *Sověťzace sociálního státu : Lidově demokratický režim a sociální práva občanů v Československu 1945–1960* zachytil období budování sociálního státu v Československu, s jeho pozitivními i negativními formami a některými dodnes patrnými důsledky. Po důkladném a potřebném teoretickém vstupu, v němž se čtenáři dostává poučení o samotném pojmu *sociální stát*, jeho interpretacích a rozdílných přístupech k němu, se autor dále koncentruje na charakteristiku podmínek, za jejichž spolupůsobení se daný typ sociálního státu zrodil. Postihuje postupně politické, hospodářské i demografické aspekty jeho formování v lidově demokratickém režimu tehdejšího Československa. Šířeji se věnuje fenoménu poválečné politiky zaměstnanosti a pracovní síly, coby jednomu ze základních stavebních kamenů sociálního státu. Reflektuje jeho nejdůležitější pilíře, týkající se zdravotnictví a zabezpečení v době nemoci, rodinné a vzdělávací politiky, sociální péče a zaopatření či důchodového zabezpečení a bytové otázky. Uvádí mnohé příklady konkrétních, v praxi uplatňovaných opatření, která podrobuje odpovídající kritice. Ve výkladu není jednostranný, analyzuje pozitivní i negativní aspekty, postihuje úspěchy i selhání celého systému.

Správně připomíná silný poválečný společenský konsenzus, který generoval předpoklady pro vybu-

vání rozvinutého sociálního státu. Předpokládá však, že by se vytvořil – pochopitelně v rozdílné struktuře jednotlivých sociálních programů – i kdyby nepřišel únor osmačtyřicátého roku. Sledovaný typ sociálního státu prezentuje v rámci existujícího vládnoucího systému, přičemž jej podrobuje srovnání nejen se situací v meziválečném Československu, ale i v jiných evropských zemích ve vymezeném období. Některé parametry, např. péče o matku a dítě, byly v evropském měřítku na vysoké úrovni, jiné se nepodařilo uvést do chodu. Mnohé byly také dříve či později konfrontovány s limity ekonomické výnosnosti systému. Rákosník dovedl své úvahy do roku 1960, vidí jej hlavně jako symbolický mezník daný vyhlášením socialistické ústavy proklamující ukončení jedné etapy vývoje. Ovšem proces inspirace sovětským sociálním modelem byl podle něj završen již v roce 1956. Tehdy se zformovala podoba československého sociálního státu do tvaru, který s menšími obměnami přežil až do roku 1989 a jehož některé segmenty přetrvaly do současnosti. To, že jde za tuto hranici, mu umožňuje postihnout fungování daného modelu sociálního státu spolu s jeho společenskými dopady.

Rákosník svůj výklad opírá o kvalitní práci s celou řadou zdrojů, na něž bohatě odkazuje v textu. Práci doplnil také přehlednými tabulkami a několika grafy, což jistě přispívá k většímu čtenářskému komfortu. Sympatická je i skutečnost, že autor nepovažuje svoji knihu za vyčerpávající analýzu dané problematiky, naopak je si vědom dalších potenciálních úhlů pohledu. V každém případě je Rákosníkovra práce cenným příspěvkem k moderním sociálním dějinám, své čtenáře si jistě nalezne i mimo historickou obec.

Petr Gába

PINDUR, David: *Počátky kostela Všechn svatých v Místku : Sonda do života severomoravské farnosti v období baroka.* Frýdek-Místek : Římskokatolická farnost Místek, 2009, 79 s. ISBN 978-80-254-5776-4.

V roce 2009 vydala římskokatolická farnost v Místku rozsahem nevelkou publikaci mladého historika Davida Pindura, pracovníka Muzea Těšínska v Českém Těšíně, týkající se jednoho z misteckých kostelů. Autor, který se specializuje na církevní dějiny Těšínska a jeho okolí v barokním období, sepsal historii počátků nevelké sakrální stavby, která se v současnosti nachází uprostřed sídlištní architektury 70. let 20. století postavené ve stylu socialistického brutalismu.

Kostel Všechn svatých v Místku vznikl počátkem 18. století z iniciativy místní patricijské rodiny Vidomusových. Za využití archivních pramenů a dobové i odborné literatury poskládal autor příběh o životě rodiny bohatých měšťanů žijících v malém městě na přelomu 17. a 18. století a jejich vztahu k duchovním hodnotám a náboženství. Druhou linií příběhu tvoří nástin způsobů, jakými byla v tomto období projevována barokní katolická zbožnost v regionu na pomezí Moravy a Slezska. Mikrohistorická sonda do rodiny Vidomusových je propojena se stručným obecně historickým výkladem dějin regionu a se stavebně

historickým popisem nejen kostela Všech svatých, ale i dalších sakrálních objektů Mistku.

Autor se snažil přiblížit dnešnímu laickému i odbornému čtenáři mentalitu lidí žijících v období, kdy jediný pevný bod v životě představovala víra v Boha. Po hrůzách třicetileté války a období hospodářského i morálního úpadku se společnost ve střední Evropě pomalu vzpamatovávala, když tu opět přišla katastrofa nepředstavitelných rozměrů, tentokrát ve formě morové epidemie, která na počátku 18. století zdecimovala populaci v této části Evropy. Pozemský život byl křehký a pomíjivý, bezpečný přístav představovala pouze víra. Vědomí této pomíjivosti vedlo zbožné z řad šlechty, ale i měšťanů či osob v duchovním stavu, ty, kteří si to mohli finančně dovolit, k mecenášství, jež našlo svou podobu ve formě fundátorských aktivit. V pěti kapitolách se můžeme dočíst o tom, jaké podoby nabyla barokní zbožnost v místecké farnosti 17. století, jak zdejší obyvatelé postihla morová epidemie v letech 1715–1716 a jak tuto pohromu prožívali, kdo byli manželé Vídomusovi a jak vypadaly počátky kostela Všech svatých. Je zde věnováno místo i přestavbě tohoto kostela a jeho vybavení. Závěr pak shrnuje předchozí kapitoly a autor v něm vyslovuje poděkování těm, kteří byli nápomocni při vzniku publikace (s. 9–43). Kapitoly jsou bohatě opoznámkovány a opatřeny vědeckými aparátami, kniha je vybavena i soupisem archivních pramenů, starých tisků, rukopisů a použité literatury (s. 45–66). Obrazová příloha obsahuje barevné fotografie interiéru kostela Všech svatých i uměleckých děl zde se nacházejících (s. 67–78). Reprodukce uměleckých artefaktů, listin a soudobé fotografie místeckého exteriéru jsou zakončovány i v textu.

Hana Šustková

Hans-Adam II.: *Stát ve třetím tisíciletí*. Praha : Grada Publishing, 2011, 207 s. ISBN 978-80-247-3652-5.

Na našem knižním trhu se v březnu tohoto roku objevil dlouho očekávaný český překlad publikace lichtenštejnského vládnoucího knížete Hanse-Adama II. Kniha s téměř prorockým názvem *Stát ve třetím tisíciletí*, která v Evropě již stihla vzbudit nemalou pozornost, vyšla v nakladatelství Grada a její překlad je dílem Jiřího Knapa.

Publikaci možno nejlépe charakterizovat jako politické pojednání. Není však jen jakýmsi návodem jak vládnout a la Montesquieu, nýbrž komplexním historicko-politicko-ekonomicko-právním a správním pojednáním o ideálním modelu pro stát budoucnosti. Tvoří ji celkem 13 kapitol, přičemž těžší část práce lze jednoznačně spatřovat v posledních čtyřech, které zkoumají jednotlivé aspekty ideálního státu v budoucnosti, zabývají se jeho realizací v jednotlivých oblastech a v neposlední řadě podobou jeho ústavy, jejíž konkrétní návrh je cenným obsahem přílohy.

Autor propaguje lichtenštejnský model, odmítá etatismus ve prospěch ekonomického liberalismu a volné soutěže a volá po maximální možné decentralizaci státní moci a vyšší míře obecní samosprávy.

Stát je v jeho vizi jakýsi podnik služeb, který v globální konkurenci zprostředkovává svým občanům ty nejnnutnější služby (garance právní jistoty, provádění zahraniční politiky), přičemž v ostatních oblastech je uplatňován princip subsidiarity a kompetence jsou delegovány směrem k nižším jednotkám, které jsou v rozhodovacím procesu flexibilnější. Ideálním zřízením je pro něj dědičná monarchie, která by propůjčovala legitimitu i kontinuitu jednokomorovému parlamentarismu s výraznými prvky přímé demokracie v rozhodovacím procesu.

Již na první pohled je zjevné, že kniha je tematicky rozkořena vskutku do široka a klade si za cíl prezentovat čtenáři účtyhodné množství faktů i myšlenek. Autor sám si tento fakt uvědomuje a již v úvodu předesílá, že v touze po dosažení srozumitelnosti nepojímá své dílo jako vědecké, a vypouští tedy formální náležitosti jako citace zdrojů či poznámky pod čarou obecně. V akademickém prostředí může být toto vnímáno jako jistý prohřešek, nicméně je zjevné, že Hans-Adam cílí své pojednání primárně na širokou veřejnost a nikoli do akademických kruhů, což nepochybně mění situaci. Odborníci mohou jistě namítnout, že většina názorů, tezí a myšlenek je pouze zběžně načrtnuta a mnoho odvážných tvrzení je prezentováno bez pokusu o pregnantnější vymezení či odůvodnění. Na druhou stranu je nesporné, že toto pojednání má primárně charakter a funkci vědecko-popularizační, respektive, že hlavním smyslem této „politické kuchařky“ je splnit svůj přínos, podělit se o nesmírně cenné zkušenosti, postřehy a „recepty“ s co nejširším okruhem čtenářů, a v tomto ohledu byl záměr naplněn více než zdařile.

Na první pohled obecné téma i obsah *Státu ve třetím tisíciletí* tak nelze vnímat jako tematický či faktografický kámen úrazu tohoto díla. Právě naopak, autorova schopnost zpracovat v rámci svých historicko-politických úvah tak účtyhodné penzum informací, přehledně je strukturovat a kauzálně propojit tak, aby výsledná podoba byla pro čtenáře nejen poučná, nýbrž i zajímavá a čtivá – v tom tkví pravděpodobně výjimečnost, největší přínos a deviza zmíněného díla.

Důležitou přidanou hodnotou díla budiž, že Hans-Adam není čirým teoretikem; naopak, může kromě své erudice čerpat i z vlastních bohatých zkušeností „insidera“, což je z textu zcela patrné. Diskutuje-li problémy současnosti či události nedávno minulé, využívá právě svých bohatých zkušeností i ekonomických znalostí k formulaci přesvědčivých argumentů i konstruktivních návrhů řešení stávajících problémů. Problematičtější by mohly být chápány některé exkurzy k „historické zkušenosti“, které ve srovnání s kauzálně propojit uvedená fakta občas vyznívají odvážně či vedou k jistým schematizmům (viz např. kapitola *Počátky státu* či diskutabilní koncept vrozené religiozity). Na druhou stranu, autor není historikem, jeho primární ambicí je být srozumitelný, a v neposlední řadě, jak sám přiznává, publikace je prezentací jeho osobních názorů a zkušeností. Navíc, vyzdvihnout lze autorovy erudované úvahy v ekonomické oblasti, což

dokazují pojednání o státních financích, národní měně a jiných hospodářských aspektech státu budoucnosti.

Jednou z otázek, která se nevyhnutelně nabízí, zůstává reálná aplikovatelnost lichtenštejnského modelu decentralizace a obecní samosprávy na středně velké a velké evropské země. Jinými slovy, je vysoká míra obecní samosprávy v podání 11 obcí a 35 tisíc obyvatel realizovatelná i pro 82 milionů německých občanů? Pokud ano, nebylo by třeba daleko sofistikovanějších prostředků státní kontroly, a tedy i administrativních výdajů? Vyřešil by se tak systém neefektivní a přebujelý byrokracie nebo by byl pouze přemístěn na jinou – rozuměj nižší – úroveň?

Ať tak či onak, kniha, která se erudovaným, zaskvěceným a čtivým způsobem vyjadřuje k odpovědné správě věcí veřejných, motivuje čtenáře k retrospekci a prezentuje cenný pohled člověka v této oblasti z nejpovolnějších, je bezpochyby cenným artefaktem našeho knižního trhu a nelze ji než doporučit (nejen) všem těm, kteří se odnepaměti fascinující otázkou ideálního společného zřízení zabývají a zabývat budou.

Tomáš Bosák

MAUR, Eduard – VELKOVÁ, Alice (eds.): *Rodina a domácnost v 16.–20. století*. Studia historica LX. Praha : Nakladatelství Karolinum, 2010, 133 s. ISBN 978–80–246–1764-0 / ISSN 0567-8293.

Součástí výzkumného záměru *České země uprostřed Evropy v minulosti a dnes*, jehož řešitelem byla Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze, byl i vědecký seminář konaný dne 9. listopadu 2007. Diskusí na něm prošla podstatná část předkládaných příspěvků, které tvoří vydaný souhrn prací. Sborník byl dále doplněn o články Věry Hruškové a Martina Jemelky, které sice nebyly součástí semináře, ale s danou problematikou v mnoha ohledech velmi dobře korespondují.

Ústředním tématem sborníku se stala rodina a její proměny v průběhu 16.–20. století. Úvodního slova se s příspěvkem nesoucím název *Dějiny rodiny v české historiografii* ujal Eduard Maur, který se pokusil podat komplexní obraz o dějinách rodiny a domácnosti v české historiografii. Srovnal výsledky českých a zahraničních badatelů. Vytyčil hlavní směry, kterými by se čeští vědci měli v budoucnu ubírat. Zároveň nastínil, jakých chyb se dřívější historikové dopustili a v kterých oblastech český výzkum zcela zaostává za jinými zeměmi.

Další dva referáty, jejichž autoři jsou zástupci Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích, jsou si tématicky i formou zpracování velmi blízké. Jaroslav Dibelka vycházel z písemností trestněprávní provenience a ve svém příspěvku *Obranné strategie mužů a žen obviněných z cizoložství na třeboňském panství na přelomu 17. a 18. století* se snažil osvětlit, jak se muži a ženy na přelomu 17. a 18. století bránili obvinění z mimomanželského pohlavního styku. Autor zkoumal přes 50 případů cizoložství. Velký podíl z celkového počtu zaujímají ženatí hospodáři, kteří se nevěry

dopustili se svými děvečkami. Tyto dívky se v mnoha případech obávaly, že pokud nesplní hospodářovo přání, mohl by je i propustit ze služby. Muži hojně využívanou taktikou pak byl slib manželství po smrti jejich ženy, dále uváděli, že je ženy samy sváděly a oni nemohli takovému pokoušení odolát, a v mnoha případech hájili své jednání tím, že v danou dobu byli v podnapilém stavu a nemohli se proto dostatečně bránit. Muži i ženy se snažili zamezit nechtěnému otěhotnění a znali metody, které tomu měly předcházet. Pohlavní styk pro ně totiž nebyl neznámý a měli o něm určité povědomí. Reakce bezprostředního okolí nevěrníka či nevěrnice, ale především postoj podvedeného protějšku sehrál při prokázání nevěry velmi důležitou roli.

Druhý ze zástupců Jihočeské univerzity Pavel Matlas využil pro svůj výzkum bohatého materiálu vrchnostenské agendy a svým referátem *Nemanželská sexualita, sňatkový konsens a sociální disciplinace poddaného obyvatelstva* dal nahlédnout do problematiky nemanželské či spíše předmanželské sexuality a jejího řešení na panství Hluboká nad Vltavou. Autor vysvětluje strategie jednotlivých držitelů panství Hluboká, kteří se v období bezprostředně po třicetileté válce snaží všemožným způsobem obsadit pusté usedlosti. Byla zde snaha řešit tuto problematiku společně s problematikou nemanželské sexuality. Vrchnost na přelomu 17. a 18. století dokonce podporovala dodatečnou legitimizaci mimomanželského otěhotnění, udělovala povolení k sňatku a zároveň dávala novomanželskému páru k dispozici volnou usedlost. Postupem času však volných statků ubývá a s tím se mění i postoj vrchnosti ke sňatkovým povolením. Nemanželská sexualita je vrchností trestána a dosáhnout udělení sňatkové konsensu není již tak jednoduché, jako tomu bylo dříve. Především z těchto důvodů roste ke konci 18. století nemanželská porodnost.

Stať Alice Velkové *Proměna v chápání majetkových zájmů v rodinách držitelů venkovských usedlostí v letech 1650–1850* poukázala na proměny chápání majetkových zájmů v rodinách držitelů venkovských usedlostí, a to na příkladu obce Štáhlava ležící nedaleko Plzně. Autorka vycházela z výzkumu pozemkových knih. Práce v mnohém koresponduje s názory Pavla Matlase o nutnosti obsazení volných hospodářství v období po třicetileté válce. Velková tuto myšlenku dále rozvíjela a upozornila na to, že právě nutnost obsadit osiřelá usedlosti mohla dát vzniknout rodovému držení majetku. Rodina a rodinná pospolitost byly v tomto období velmi důležité. V lidech se i po generace zachovávalo vědomí příbuzenství, i vzdáleného. Např. pokud se majitel usedlosti dostal do dluhů nebo se nemohl o hospodářství dobře postarat, raději ho se svolením vrchnosti převedl na některého ze svých příbuzných či příbuzných původních majitelů, kteří byli ochotni převzít hospodářství a uhradit všechny peněžní závazky.

Příspěvek Jürgena Schlumbohna s názvem *Die Schule des Lebens* je založen na výzkumu autobiografií z 19. století, napsaných různými jedinci pocházejícími z různých sociálních prostředí. Autor zkoumá socializaci dítěte na příkladu několika autobiografií.

Důležité byly pro něj např. vzpomínky pedagoga Friedricha Paulsena, který jako rolnický syn vyrůstal na vesnici a velký vliv na jeho duševní vývoj mělo úzké spojení s přírodou či zapojení se do běžných domácích prací, avšak nejen to. Matka dovedla malého Friedricha k psanému slovu, které ho nadchlo natolik, že přečtené informace dále sděloval svým vrstevníkům. Příklad Paulsena a jeho lásky ke knihám byl však na vesnici poměrně výjimečný. Opačným příkladem byly děti zámožných měšťanů, které byly odtržené od svých vrstevníků, jež jim kniha v mnohém nahrazovala. Dovoľovala jim utéct do nových nepoznaných světů. Děti byly taktéž podrobeny mnohem přísnějšímu dohledu a projevovale se u nich nedostatečná fyzická námaha, která byla později nahrazována nejrůznějšími tělesnými cvičeními.

Referát Mariny Halířové pojednává o pražském sirotčinci a jeho schovancích. Slovo sirotčinec nabádá k představě, že zde byly především děti, jejichž oba rodiče zemřeli. Autorka se však snažila dokázat, že tomu tak zcela nebylo. Ukazuje příklady rodičů, kteří se ocitli v takové životní situaci, že nebyli schopni svým dětem zajistit ani základní lidské potřeby, a proto se raději rozhodli umístit je do ústavní péče. Autorka zahrnuje do článku původ dětí či konkrétní důvody žádosti o přijetí do sirotčince.

Článek Věry Hruškové s názvem *Zaměstnanost rodin v příměstské vesnici v 2. polovině 19. století* podává díky bohaté pramenné základně (katolické matriky, sčítání lidu, katastrální oceňovací operáty) ucelený obraz o proměně chování a myšlení jednotlivých členů rodin a domácností. Autorka ukázala, že ještě na počátku 19. století se práce v hospodářství dělila mezi muže a ženu. Po roce 1848, kdy se poměry v habsburské monarchii uvolnily, však dochází ke změně. Muži odchází za prací do města a ženy zůstávají na práci v hospodářství samy. Nápomocny jsou jim nezletilé a někdy i zletilé děti. Do konce 19. století klesá porodnost, což je dle mínění autorky příčina intenzivnějšího zapojení žen do pracovního procesu.

Závěrečná stať zástupce Ostravské univerzity Martina Jemelky *Rodina a domácnost v dělnické kolonii na Ostravsku (1890–1930)* je založena na excerpci sčítání lidu a zabývá se životem dělnické třídy ve dvou ostravských koloniích – Na Šalomouně a Pětáky. Autor podal komplexní obraz o struktuře rodinných i nerodinných domácností v obou vybraných koloniích. Svou pozornost zaměřil také na počet dětí v domácnostech nebo na majetkové poměry domácností.

Jana Lipovská

MUSILOVÁ, Margaréta – TURČAN, Vladimír (eds.): *Rímske pamiatky na strednom Dunaji : Od Vindobony po Aquincum*. Bratislava : Nadácia pre zachranu kultúrneho dedičstva, 2010, 200 s. ISBN 978-80-968910-1-6.

Kniha, ktorá je výsledkom spolupráce troch medzinárodných archeologických tímov (Rakúsko, Slovensko, Maďarsko), vychádza v čase, keď sa kompetentní

snažia o zápis rímskych pamiatok na Dunaji do Zoznamu svetového kultúrneho dedičstva (UNESCO). Publikácia je určená predovšetkým širokej verejnosti. Z toho dôvodu ju autori koncipovali ako praktického sprievodcu po viditeľných rímskych pamiatkach na strednom Dunaji. Ich cieľom bolo nepochybné vzbudiť záujem a zároveň pozdvihnúť úroveň vedomostí o rímskych pamiatkach v strednej Európe nielen v radoch slovenskej verejnosti, ale minimálne aj v okolitých krajinách (publikácia by mala vyjsť v ďalších troch jazykoch – angličtina, nemčina, maďarčina). Často sa totiž stáva, že aj ľudia, ktorí žijú len pár kilometrov od takýchto pamiatok, vedia šiel, že sa tam „niečo“ nachádza, ale nemajú o tom žiadne poznatky.

V stručnom úvode kniha približuje priebeh rímskej expanzie do strednej Európy (s. 8), prítomnosť cisára Marca Aurelia (161–180 po Kr.) v strednom Podunajsku (s. 9) a v súvislosti s tým i jeho stĺp v Ríme (s. 10) a nakoniec je zaradená informácia o procese romanizácie na dobytom území (s. 11). Na nasledujúcich stranách správdzajú autori čitateľa po stopách Rimanov pozdĺž Dunaja od Viedne cez Bratislavu až po Budapešť, t. j. na územiach dnešného Rakúska (s. 12–77), Slovenska (s. 78–121) a Maďarska (s. 122–197).

Dobrodružstvo sa začína vo Vindobone (dn. Viedeň), odkiaľ sa naše kroky môžu uberať buď na sever limitnou cestou (*Limes Romanus*) do Klosterneuburgu a ďalej až k hranici rímskej provincie *Pannonia Superior* alebo do východne ležiaceho Carnunta (dn. Petronell – Bad Deutsch-Altenburg), ktoré bolo hlavným mestom uvedenej provincie. Z Carnunta sa dá zamieriť na juh pozdĺž pohoria Leithagebirge smerom k dnešným rakúsko-maďarským hraniciam do Scarbantie (dn. Šoproň na území Maďarska) a odtiaľ sa obľúkom vrátiť späť k Dunaju pri Vindobone. Alternatívou je obrátiť sa z Carnunta na východ a kopírovať tok Dunaja až do Hainburgu a ďalej do Bratislavy, hlavného mesta Slovenska. Na slovenskom území sa ako prvá uvádza možnosť ísť na sever a prezrieť si hrad Devín, neďalekú Dúbravku, Stupavu a dostať sa až do juhomoravského Mušova, o ktorom sa tu dočítame napriek tomu, že sa nachádza v susednej Českej republike. Druhou, resp. treťou možnosťou je vybrať sa po Dunajskej ceste do antickej Gerulaty (dn. Rusovce), resp. vnútrozemím do Kelemantie (dn. Iža-Leányvár). V prvom prípade môžeme navštíviť pamiatky z rímskych čias v Bratislave (Bratislavský hrad, Staré mesto, Rusovce), v druhom na území niekdajšieho barkarika (Podunajské Biskupice, Boldog, Seme-rovo, Želiezovce, Komárno, Iža-Leányvár). Medzi slovenské lokality autori zaradili i severnejšie ležiace Laugaricio (dn. Trenčín), čo spôsobila výnimočnosť tejto unikátnej pamiatky. Na území Maďarska ponúka publikácia tri trasy na ceste do Aquinca (dn. Budapešť), hlavného mesta rímskej provincie *Pannonia Inferior*. Z antickej Gerulaty (na území Slovenska) prídeme po pravom brehu Dunaja do legionárskeho tábora Brigetio (dn. Szöny), pričom po ceste si môžeme prezrieť archeologické pozostatky po Rimanoch v mestách Mosonmagyaróvár, Máriakálnok, Gönyü

a Győr. Z Brigetia pokračujeme ďalej do Aquinca buď vnútrozemím (v smere Neszmély – Tokod – Keszölc) alebo dunajským ohybom (v smere Esztergom – Visegrád – Szentendre).

Pri každej lokalite sa autori snažili čitateľa oboznámiť s jej stručnými starovekými dejinami, priebehom osídlenia a s tamojšími archeologickými nálezmi. Dôraz kládli predovšetkým na prezentovanie výsledkov archeologických výskumov vrátane tých najnovších, ktoré následne interpretovali v kontexte moderného bádania. V tejto súvislosti by sa žiadalo poznamenať, že v budúcnosti by nebolo na škodu vecí, ak by obsah doplnili o podrobnejší výklad niektorých historických udalostí, ktoré sa geograficky viazali k oblasti stredného Dunaja a vo svojej podstate mali celorišsky význam. V prípade Carnunta sa napríklad o priebehu takej významnej udalosti, akým bola schôdzka cisárov v Carnunte (308 po Kr.), čitateľ dozvedá len toľko, že dôvodom na vybudovanie Pohanskej brány (Heidentor) bola pravdepodobne konferencia cisárov, ktorá sa konala v Carnunte na začiatku 4. storočia (s. 45). Ak máme byť dôslední, tak k tejto udalosti sa viaže ešte komentár k obrázku s oltárom boha Mithru, kde je uvedené, že mu bol *venovaný pri príležitosti stretnutia troch cisárov v roku 308* (s. 73). O tom, ktorí cisári sa tu stretli, z akého dôvodu a s akým výsledkom skončila táto schôdzka sa tu však nedočítame.

Ako mimoriadne prospešné pre čitateľov-turistov hodnotíme uverejnenie miestnych orientačných mápiet a adries múzeí s kontaktmi (telefónne číslo, e-mail, internetová stránka), v ktorých sú prezentované archeologické nálezy z uvedených lokalít. Rovnako tak užitočné sú informácie o doprave (prehľad spojov, vzdialenosť, minutáž, cyklotrasy, GPS) na základe ktorých sa turista môže na svoju cestu pripraviť a prípadne sa aj rozhodnúť, aký dopravný prostriedok si zvolí.

Na záver publikácie je zaradený slovník vybraných latinských pojmov (s. 198–199), v ktorom sa nachádza niekoľko nedostatkov. V niektorých prípadoch prišlo k uvedeniu dvoch rovnakých pojmov (latinská *aedicula* sa vyskytuje aj ako poslovenčené edikula), v iných sa objavil chybný latinský prepis (správne je *quaestor veteranorum* a nie *questor veteranorum*). Nájst tu môžeme i chybné, prípadne nedostatočne vysvetlené pojmy (napríklad *ordo decurionum* by sa nemal interpretovať ako obecný radca, ale mestská rada či stav decurionov a v súvislosti s tým *decurio* nebol len nižší poddôstojník v rímskom vojsku, ale aj člen mestskej rady). Menšie nepresnosti sa vyskytli i v samotnom texte (napr. Traianus vládol v rokoch 98–117 po Kr. a nie v rokoch 96–118 po Kr., ako sa to uvádza na strane 37, alebo Aquincum bolo hlavným mestom provincie *Pannonia Inferior* a nie *Pannonia Superior* – s. 124). Niektoré z nich boli spôsobené skôr nepozornosťou ako neodbornosťou, pretože na iných miestach sa uvádzajú správne. Text dopĺňa množstvo farebných fotografií, mápiet, kresieb a počítačových vizualizácií, umožňujúcich urobiť si predstavu o kráse antických stavieb, z ktorých zostali už len ruiny.

Napriek zanedbateľným nedostatkom publikácia nielenže sprístupňuje seriózne poznatky pre všetkých, ktorí majú záujem v stredoeurópskom priestore objavovať a spoznávať miesta, kde „vstúpila noha Rimanov“, ale ponúka ľuďom aj tipy na výlety s rodinou alebo priateľmi.

Tomáš Klokner

BIEBERLE, Josef: *Letopis intelektuála ze ztracené generace*. Olomouc : Univerzita Palackého Olomouc, 2010, 208 s. ISBN 978-80-244-2601-4.

Když jsem v *Historice* 2011/1 na s. 120–121 uveřejnil stručnou zprávu o pamětech Josefa Bieberla *Cestou necestou mou krajinou historie* (Olomouc 2010), vyslovil jsem politování, že autor neprozradil víc ze svých zážitků vysokoškolského učitele a aktivního společenského činitele na olomoucké Univerzitě Palackého a zejm. její Filozofické fakultě. Než se rok s rokem sešel, přibyla v mé početné sbírce memoárů druhá memoárová knížka Josef Bieberleho, o které bych chtěl alespoň stručně informovat. Tentokrát autor prolomil skořepinu svého privata a plně se věnuje své veřejné činnosti, ať už na poli pedagogickém nebo politickém. Pozoruhodnému vzpomínání dal svéráznou, myslím však účelnou formu. Nejprve se drží chronologie svých vzpomínaných zážitků: tak píše o letech 1945–1966 v kapitole *Od modré košile k děkanskému řetězu*, léta 1968 a 1969, která byla výrazným zlomem v jeho osobním životě, i profesní kariéře nazval *Bouřlivou dvouletkou*. Marasmus, který následoval v letech 1971–1977 a posunul univerzitu až na hranice zániku, trefně pojmenoval *Podnik na baterky*. Pak již bylo třeba sledovat jen neblahé *Plody konsolidace* (1978–1987) a *Politickou rezistenci a politickou policii*. Do této chronologické struktury pak v druhé, rozsahem přibližně stejné části vkládá své vzpomínky především na různé osobnosti, se kterými mu bylo spolupracovat, stýkat, ale také se potýkat, a na události, které se ho přímo nebo zprostředkovaně dotýkaly apod.

Bieberleho paměti jsou pro historika cenným zdrojem informací, vzdor svému někdy velmi subjektivnímu pohledu na lidi a události. Na jedné straně umožňují vzhled do intelektuálního prostředí Olomouce, jaký bychom asi z jiných informačních zdrojů sotva získali. Proto jsou cenným pramenem pro poznání nejen prostředí olomoucké univerzity, ale intelektuální Olomouce vůbec. Na druhé straně jde o barvitý osud jednotlivce, zapáleného stoupence demokracie a socialismu, prožívajícího sinusoidní křivku vývoje od téměř bezvýhradného přitakávání ke kritickému postoji životní praxí poučeného vědce a společenského činitele, který postupně odhalil rozpor mezi idejemi a jejich nepovedenými uskutečňovateli, ale přesto neztratil přesvědčení, že sociální a demokratické uspořádání společnosti je nepominutelnou perspektivou.

Kniha je napsána velmi čtivě, autor je zkušený historik, který dovede svými texty vytvořit napětí a udržet čtenářovu pozornost. Navíc je nadán smyslem pro intelektuální humor, což je deviza neoddiskutovatelná. Je zásluhou Palackého univerzity, že se rozhodla

poskytnout svým osobnostem prostor k vydávání jejich paměti. Doufejme, že se brzy dostane i na jiné, kteří třeba shledají některé z Bieberlem viděných událostí v odlišném světle či z jiného úhlu pohledu.

Milan Myška

Sambucus : Práce z klasické filologie, latinské medievalistiky a neolatinistiky. V. Trnava : Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, 2010, 246 s. ISBN 978-80-8082-347-4.

Katedra klasických jazykov Filozofickej fakulty Trnavskej univerzity vydala v poradí už piaty zväzok zborníka nazvaného, podľa známeho trnavského rodáka, *Sambucus*. Zborník obsahuje 16 príspevkov, ktoré charakterizuje tematická a chronologická pestrosť. Presná polovica z nich odznela na konferencii s názvom *Dejepisectvo medzi literatúrou, vedou a umením*, ktorá sa konala dňa 14. mája 2009 na Filozofickej fakulte Trnavskej univerzity v Trnave na počesť profesora Jana Buriana pri príležitosti jeho osemdesiatin.

Grécke antické dejiny v zborníku reprezentujú príspevky E. Juričkovej *Počiatky dejepisectva – Herodotos na pomedzí epičky a dejepisectva* (s. 15–21) a J. Kordoša *Cassius Dio a imitatio Thucydidea* (s. 22–30). Prvý približuje významnú osobnosť gréckej historiografie Hérodota z Halikarnassu, jeho vzťah k predchodcom (tzv. logografom) a predovšetkým metódy, ktorými pracoval pri písaní svojho spisu *Historiés apodexis*. Druhý rozoberá tvorbu rímskeho senátora Cassia Diona, ktorý zanechal grécky napísané Rímske dejiny (*Rhómaiké historía*). V popredí tu stojí snaha dokumentovať Dionovu závislosť na napodobovaní Thúkydidových vzorov prostredníctvom komparácie niektorých pasáží z prác oboch antických historikov.

K rímskej antike sa vzťahujú tri príspevky. Rozboru literárnej tvorby Aurelia Victora (4 st. n. l.), jedného z tzv. menších latinských dejepiscov, sa venuje M. Babic (s. 31–36). E. Jirkal zameriava svoju pozornosť na funkciu a význam Vergiliových citátov v Lactantiovom diele *De mortibus persecutorum* (s. 37–49) a K. Kuzmová prezentuje výsledky archeologického bádania o Rimanoch na území juhozápadného Slovenska (s. 50–63). Stredovek zastupuje pomerne osamotená štúdia E. Serafinovej o homíliách Andreja z Kréty, ktorý je považovaný za jedného z veľkých rečníkov byzantskej epochy (s. 64–75).

Do obdobia humanizmu a renesancie sa hlásia príspevky I. Nagy a o antickej historiografii v percepcii humanistov 16. storočia (s. 76–86), D. Škovieru o prítomnosti rímskych dejín v didaktickom spise *Apophthegmata illustrium virorum* od Leonarda Stöckela (s. 87–109), H. Liskovej o preklade kroník Leibzerovcov a Gašpara Haina a ich význame v spišskej historiografii (s. 110–120) a nakoniec J. Žemberu, ktorý analyzuje vplyv Etruskov na renesančné umenie v oblasti Apeninského polostrova (s. 121–127).

Latinskú barokovú tvorbu zastupuje E. Juríková s poznatkami o panegyrikoch na Habsburgovcov

z dielne trnavskej univerzitnej tlačiarne (s. 128–135). Do tohto časového obdobia môžeme zaradiť ešte príspevky K. Karabovej o pohľade Babaiových epigramov na Habsburgovcov (s. 136–147) a A. Dekanovej, ktorá v súvislosti s uhorskou vernosťou Habsburgovcom prináša rozbor príležitostnej epickéj básne Ondreja Plachého (s. 148–163).

Na význam a využitie kanonických vizitácií pri výskume nielen cirkevných dejín upozorňuje A. Ostertágová (s. 164–170). Oblasť dejín vied o antickom staroveku zahŕňa štúdia P. Blahu o nemeckom bádateľovi a nositeľovi Nobelovej ceny za literatúru Theodorovi Mommsenovi, ktorého predstavil ako editora jstníanskych *Digest* (s. 171–183). Posledný príspevok od J. Tarabu s názvom *Noemická analýza starofrancúzskeho prekladového textu síce*, vzhľadom na zameranie zborníka, vybočuje „z radu“, ale i tak môže byť pre klasických filológov inšpiráciou pri riešení metodologických problémov (s. 184–201).

Na záver sú zaradené recenzie domácich i zahraničných publikácií (s. 205–228) a správy o životných jubileách či uskutočnených konferenciách (s. 231–243). Zaujímavý doplnok tvoria anotácie obhájených diplomových prác na katedre klasických jazykov na Filozofickej fakulte Trnavskej univerzity v roku 2009 (s. 247–248).

Tomáš Klokner

BLÁHOVÁ, Kateřina: České dějepisectví v dialogu s Evropou (1890–1914). Praha : Academia, 2009, 192 s. ISBN 978-80-200-1723-9.

V roce 2009 obohatila českou historiografickou produkci monografie Kateřiny Bláhové (*Ústav pro českou literaturu AV ČR*) věnovaná emancipaci a modernizaci historického bádání u nás na přelomu 19. a 20. století. Práce vyvěrá z dlouhodobého autorčina zájmu o dějiny českého dějepisectví a problematiku literárního a vědeckého života druhé poloviny 19. století a století následujícího. Rozsahem nevelké dílo se pohybuje na pomezí obecné a literární historie, což je ostatně čtenáři zřejmé již po nahlédnutí do jeho obsahu. Rozčleněno je do čtyř hlavních kapitol, přičemž každá je dále přehledně rozdělena na řadu kratších částí. První dvě kapitoly pojednávají o české historické obci, následující dvě naopak sledují prostředí literární historie.

Část o obecné historii je věnována nejprve reflexi soudobé evropské historiografie na stranách českých odborných časopisů. Středem pozornosti je zde logický *Český časopis historický* (ČČH), nová oborová tribuna založená v roce 1895. Opomenuty však nezůstávají ani jiné odborné časopisy, např. *Časopis Matice moravské*, *Sborník historický* nebo *Athenaeum*. Sledovány jsou zejména recenzní a informační činnost ČČH a její proměny. Zajímavé je pak porovnání tohoto časopisu s jeho tradičním konurentem, *Časopisem Musea Království českého*. Druhý velký tematický celek této části knihy představují studijní a badatelské cesty do zahraničí. Zde si Kateřina Bláhová všimá jak otázky motivace těchto cest, tak i jejich iniciace,

podpory a významu zahraniční zkušenosti pro historiky. Samostatné podkapitoly navíc vypovídají i o jednotlivých destinacích, kam mířili na studia budoucí čeští historikové. Zvláštní místo v rozvíjení kontaktů s evropskou historickou vědou přisuzuje autorka správně Jaroslavu Gollovi a Antonínu Rezkovi, kteří školili budoucí historiky na univerzitě, určili ráz ČCH, iniciovali a podporovali zahraniční cesty a ovlivňovali jejich cíle.

Předmětem třetí kapitoly, která obsahově náleží k části knihy o literární historii, je další „komunikační kanál“ se zahraničím – překlady cizích děl. Autorka upozorňuje mimo jiné na kvantitativní a kvalitativní změny, jež postihly překladatelskou práci v devadesátých letech 19. století. Soustřeďuje se především na pronikání francouzského pozitivismu do českého prostředí. Na recepci a překladu pozitivisty Hippolita Taina od šedesátých do devadesátých let 19. století sleduje proměnu jeho vlivu na český kulturní a vědecký život. V syntetizující závěrečné kapitole ukazuje na příkladu literární historie (a činnosti jejich vůdčích postav Jaroslava Vlčka a Jana Jakubce), že to byla právě snaha českých vědců obstát v soudobé Evropě, která napomohla metodologické precizaci, stejně jako zrodu a metodologickému vyhranění některých dalších oborů. Přibližuje okolnosti emancipace tohoto vědního oboru i obtíže, jež tento proces provázely.

Autorce se podle mého názoru navýsost podařilo splnit původní záměr, jímž bylo zachytit v tomto období zintenzivňující se kontakty české historické vědy se zahraničím a pokusit se postihnout jejich proměny. K tomuto nesnadnému cíli ji dovedl její originální přístup k řešení problému, stejně jako precizní orientace v rozsáhlé a pestré pramenné základně (osobní fondy, dobové časopisy, vydané autobiografie, vzpomínky a deníky). Čtivé dílo by nemělo scházet v knihovnách odborných historiků a literárních vědců. Vedle nesporně kvalitního zpracování k tomu ostatně vybízí i velikost formátu a poměrně malý rozsah.

Petr Kadlec

SITEK, Sławomir. *Stykowość obszaru i jej wpływ na przebieg procesów społeczno-ekonomicznych na przykładzie południowej części województwa śląskiego*. Prace naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach 2762. Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2010, 164 s. ISBN 978-83-226-1926-1 / ISSN 0208-6336.

Historik zabývající se hospodářskými a sociálními dějinami by neměl zůstat nevěstým k publikačním výstupům i jiných věd než historických, zvláště pokud se jedná o výsledky tzv. příbuzných věd, jako jsou například ekonomie, sociologie, geografie aj. Mezi zaznamenaníhodné práce, v tomto případě geografického charakteru, patří také v loňském roce Slezskou univerzitou v polských Katovicích vydaný titul z pera doktora Sławomira Sitka (Wydział Nauk o Ziemi Uniwersytetu Śląskiego, Katedra Geografii Ekono-

micznej, Zakład Geografii Społecznej) pod názvem *Stykowość obszaru i jej wpływ na przebieg procesów społeczno-ekonomicznych na przykładzie południowej części województwa śląskiego*. Autor v knize prezentuje komplexní přístup k problematice svázané s rozvojem regionu a vliv proměn hranic na regiony (konkrétně jižní část Slezského vojvodství složená z následujících okresů: bielski, cieszyński, pszczyński, żywiecki a městská část Bielsko-Biała). Tento prostor je pro něj výjimečně zajímavý, protože byl podle dřívějších hranic rozdělen mezi tři sub-regiony (Śląsk Cieszyński, ziemia pszczyńska a část tzv. Małopolska). Právě určení potenciálních rozdílů v kontaktu těchto území a sledování jejich charakteru se autorovi stalo základním východiskem pro jeho práci. Empirickou část výzkumu mezi zvolenými respondenty doplnil ekonomickými a sociálními aspekty regionu a neopomněl do svého výkladu zahrnout i roli přírodních bariér existujících ve sledované oblasti. Šetření prokázalo, že sociální vazby reagovaly na změnu historických hranic jiným způsobem než vazby a vztahy ekonomické. Konečným výstupem celého šetření pak bylo určení intenzity a směru transformací, které byly generovány dřívějšími hranicemi. Po Sitkově textu může tedy se zájmem sáhnout ekonomický či sociální geograf, ale i historik zabývající se třeba genezí a vývojem průmyslových oblastí či historií příhraničních regionů.

Petr Gába

ZLÁMAL, Bohumil – LARISCH, Jan: Rudolf Jan : Arcivévoda rakouský, arcibiskup olomoucký a kardinál. Olomouc : Matice cyrilometodějská, 2010, 126 s. ISBN 978-80-7266-339-2.

Čtenáři se dostávají do rukou další z dosud nepublikovaných studií Bohumila Zlámal (1904–1984), někdejšího profesora teologické fakulty v Olomouci, jehož práce postupně zveřejňuje Matice cyrilometodějská – čtenář měl již možnost nahlédnout do Zlámalovy *Příručky českých církevních dějin I–V*. (Olomouc 2005–2009).

Knih, jak už název napovídá, popisuje život arcivévody rakouského, třetího arcibiskupa olomouckého a kardinála Rudolfa Jana, k jehož 190. výročí intronizace kniha vychází. Původní text byl opraven a doplněn ThLic. Janem Larischem, Th. D. o informace, ke kterým neměl Zlámal v období totality přístup.

Rudolf Jan (1788–1831), jakožto nejmladší dítě toskánského vévody a pozdějšího císaře Leopolda II., byl – z části pro své chatrné zdraví a dle Zlámal i pro svou zbožnost – již od dětství vychováván pro církevní dráhu. Již v pouhých jeho 17 letech jso mu udělena nižší svěcení, olomouckou kapitulou je přijat za nesídelního kanovníka a aklamací je zvolen koadjutorem olomouckého arcibiskupa. Ovšem po smrti arcibiskupa Colloreda-Waldsee v roce 1811 metropolitní stolec odmítá. Olomouckým metropolitou se stává až v roce 1819 po skonu arcibiskupa Trautmannsdorfa. Ve stejném roce jej papež Pius VII. jmenoval kardinálem. Ve vládě Rudolfa Jana na arcibiskupském stolci

se nevyskytovala žádná mimořádná rozhodnutí, byl spíše nenápadnou osobností a řízení arcidiecéze, snad kvůli svému zdraví, přenechal generálnímu vikáři Migazzimu. Rudolf Jan se ve svých rozhodnutích pohyboval na pomezí mezi „katolickým“ a josefínsko-osvěcenským směrem. Příkladem je jeho kritika Frintovy učebnice teologie, na straně druhé odmítnutí příchodu redemptoristů na území diecéze. Velkým počinem na poli hospodářském bylo založení Vítkovických železáren. Avšak po roce 1827 dochází u kardinála k častějším projevům epilepsie a o čtyři roky později umírá ve 43 letech.

Zlámalovala studie nejenže zasazuje život a působení kardinála Rudolfa Jana do dobových souvislostí, ale všímá si také jeho vztahu ke kléru. Velká část publikace se zabývá i celoživotním přátelstvím mezi kardinálem a hudebním skladatelem Ludvíkem van Beethovenem, potažmo Rudolfovým vztahem k hudbě a umění vůbec. Pro zajímavost je proto v příloze seznam všech hudebních děl, která arcibiskup zkomponoval, anebo která mu dedikoval sám Beethoven. V závěru knihy může čtenář nahlédnout do soupisu Rudolfovy pozůstalosti, za pozornost stojí i překlad (jediného) arcibiskupova pastýřského listu. Celé Zlámalovalo dílo je navíc doplněno o arcivévodova životopisná data a chronologický přehled jeho činnosti ve funkci olomouckého arcibiskupa.

Tato nevelká publikace není určena jen pro zájemce o postavu třetího olomouckého arcibiskupa, ale rovněž poslouží také tomu, kdo chce získat alespoň stručný náhled na podobu fungování diecéze a vůbec vztahu vysoké politiky a biskupů v rakouské monarchii za císaře Františka II. (1792–1835).

Václav Lunga

ARNASON, Johann P.: *Historicko-sociologické eseje*. Edice Studie, sv. 61. Sociologické nakladatelství (SLON) : Praha, 2010, 204 s. ISBN 978-80-7419-027-8.

Historická sociologie představuje v České republice relativně mladou vědeckou disciplínu, v zahraničí je však už plně etablovaným oborem. Situace se ale postupně mění k lepšímu. Máme již vlastní odborný časopis zaměřený na danou problematiku, samostatné studijní programy a oborové specializace na univerzitní půdě. Každý zájemce ovšem musí počítat s tím, že jen malá část zdrojů existuje v češtině, proto je více než jindy ke studiu zapotřebí jazykové vybavenosti.

Sociologické nakladatelství si vytklo za cíl zprostředkovat některé z cizojazyčných textů českému čtenáři, a proto loni vydalo v překladu práci Johanna P. Arnasona (* 1940) pod titulem *Historicko-sociologické eseje*. Nakladatelství zvolilo autora velmi příhodně. Připomeňme jen několik informací. Tento islandský kritický sociolog se zabývá historickou sociologií převážně ve formě srovnávacích studií civilizací. Studoval filozofii, historii a sociologii na řadě evropských univerzit, mj. také v Praze. Dlouhá léta své akademické kariéry strávil na univerzitě La Trobe v australském Melbourne. Od roku 2007 přednáší jako

hostující profesor i na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy, a to dokonce i v češtině, s níž přišel do kontaktu během svých studií. Dnes jej lze již zařadit ke „klasikům“ zmiňované disciplíny. Česky mu zatím vyšly předloni péčí nakladatelství Filosofie jen tři eseje pod společným názvem *Civilizační analýza: Evropa a Asie opět na rozcestí* (Praha 2009).

Historicko-sociologické eseje tvoří soubor osmi tematicky různorodých textů, které vznikaly od konce 80. let do roku 2005. Ve své originální podobě nevyšly společně, ale v různých publikacích. Jednotlivé eseje (*Nacionalismus, globalizace a modernita; Praxis a jednání. Dominantní teorie a marxovské korektivy; Modernita, postmodernita a japonská zkušenost; Canettiho alternativní obraz společnosti; Komunismus a modernita; Rozrůznění modernity; Axiální věk a jeho interpreti: znovutevřená diskuse; Civilizační analýza, sociální teorie a komparativní historie*) zastupují tři tematické okruhy problémů. První je zasvěcen otázkám sociální teorie, druhý modernizaci a modernizačním procesům a třetí je zaměřen na srovnávací civilizační analýzu.

Arnason neprezentuje historickou sociologii pouze jako jednu ze subdisciplín sociologického pohledu a badatelské perspektivy, ale patří spíše mezi zastánce historizace či re-historizace sociologických pojmů a pohledů, ovšem s patričnírou reflexí zahrnující také filozofické pozadí tohoto pojetí. Arnasonovy eseje si žádají alespoň trochu poučeného čtenáře, jehož pak mohou v plné míře oslovit a zaujmout.

Petr Gába

AL SAHEB, Jan – JEŽ, Radim – KRISTIAN, Jiří – PINDUR, David: *Třanovice v proměnách staletí*. Třanovice : Obec Třanovice, 2010, 420 s. ISBN 978-80-254-8364-0.

Obec Třanovice vydala v loňském roce své dějiny s názvem *Třanovice v proměnách staletí*. Ke spolupráci na tomto díle oslovila Muzeum Těšínska, jehož čtyři pracovníci se podělili o jednotlivé části knihy a vytvořili o této nevelké obci poměrně rozsáhlou publikaci. Třanovice proslavil ve světě svým příjmením evangelický kněz a barokní básník Jiří Třanovický. Narodil se sice v Těšíně, ale jeho otec Valentin pocházel z Třanovic a jeho děd Adam dokonce zastával post místního fojta. Přestože Jiří tedy nebyl přímým třanovickým rodákem, nemohli autoři jeho život opomenout a pochopitelně mu studiu věnovali v dějinách obce značnou pozornost.

Úvodních kapitol o přírodních a zeměpisných poměrech obce se zhostil ekolog a zoolog Jiří Kristian. Charakterizoval polohu obce, klima, vodstvo, vegetaci apod. V druhé kapitole se věnoval topografii Třanovic. Pokusil se vysvětlit původ jména Třanovice, popsat místní části obce a jejich názvy.

Následující kapitoly již zpracovávali ostatní autoři, vzděláním historici, kteří se věnovali dějinám Třanovic od prvních zmínek po současnost. V podstatě se museli zabývat historií dvou vsí, protože původně vedle sebe existovaly Horní a Dolní Třanovice, které

sjednotilo společné obecní zastupitelstvo po vzniku obecních samospráv v roce 1850. Radim Jež se nejdříve zaměřil na nejstarší zmínky o vsi Třanovice. Nesouhlasí s tvrzením Vincence Praska, který našel nejstarší zmínku v listině z roku 1322, přesto klade počátky vsi do zhruba těchto období, spíše 30. a 40. let 14. století. Podrobně pak rozepsal další zmínky o Třanovicích a jejich držitelích Pelhřimových z Trankovic ad., což zasadil do dobového kontextu rozvoje Těšínského knížectví.

Jan Al Saheb a David Pindur navázali kapitolami o období vlády Habsburků na Těšínsku (1653–1848) a o vytváření občanské společnosti (1848–1918). Popsalí majetkové převody statků Horní a Dolní Třanovice či dokonce jen jejich částí, ale zároveň sledovali jejich obyvatelstvo. K sociálnímu a kulturnímu popisu třanovických usedlých a neusedlých obyvatel využili řadu zajímavých pramenů, např. urbáře, kupní smlouvy, svatební smlouvy atd. Podrobně se věnovali církevním poměrům v Třanovicích, protože ve vsi přetrvávala silná protestantská tradice, která se udržela i po třicetileté válce díky blízkosti luterského Ježíšova kostela v Těšíně (založená na počátku 18. století). Zrušením vrchnostenského panství v polovině 19. století se ze samostatných šlechtických statků Horní a Dolní Třanovice vytvořila obec Třanovice s jednotným představenstvem, ale *ve skutečnosti byla i nadále striktně rozdělována na obě původně samostatné místní části* (s. 104). Autoři popsali rozvoj živnostenské činnosti, charakterizovali místní hostince a výčepý nebo lihovar v Kappelově dvoře. Zajímali se také o národnostní vývoj. Naprostá většina třanovických obyvatel se na přelomu 19. a 20. století hlásila k polskému obcovacímu jazyku, na což měla podle autorů velký vliv polská obecná škola založená v roce 1872, ale i mnohem intenzivnější polské národní hnutí na Těšínsku.

Dějiny Třanovic v období první republiky a 2. světové války sepsali Radim Jež a David Pindur. Zaznamenali neutěšené období bojůvek během sporu o Těšínsko, v nichž nescházela ani krvavá střetnutí. Dále se zabývali politickou situací, národnostním vývojem, rozvojem školství, polské osvěty či dopady hospodářské krize. Z náboženského hlediska stále mírně převažovali evangelíci, jimž byl vystavěn v letech 1929–1931 vlastní chrám. Politický vývoj na konci 30. let 19. století „vehnal“ Třanovice nejdříve pod vládu Polska a poté Německé Říše. Většina obyvatel se za války přihlásila ke slezské národnosti, což svědčí o národnostní nevyhraněnosti místního obyvatelstva. Autoři se věnovali podrobněji nejen principu tzv. Volkslisty, ale i bohaté diverzní aktivitě v oblasti Třanovic.

Poslední tři kapitoly zpracoval samostatně David Pindur a dovedl tak dějiny obce až do současnosti. Věnoval se např. volebním výsledkům, aktivizaci a následnému utlumení spolkové činnosti, náboženským poměrům, budování socialismu, kolektivizaci, likvidaci tzv. záhumenků a záhumenkových krav v roce 1961, normalizaci atd.

Obec i autoři si dali na zpracování anotované publikace opravdu záležet. Využili na příklad fondy arcibiskupského archivu ve Vratislavi, archivu a knihovny

B. R. Tschammera v při evangelicko-augsburské farnosti v Cieszyně, Národního archivu v Praze, Obecního úřadu Třanovice, soukromého archivu Jana Jeziorského (soubor dokumentů rodin Pillersdorfovy, Gattnarovy a Kappelovy) nebo paměti Jiřího Macury, plebiscitního komisaře. Publikaci doplnili o velké množství obrazových příloh (černobílých i barevných), jmenňy a místní rejstřík či textové přílohy (edice pramenů). Vydání kvalitní a atraktivně zpracované publikace se povedlo i díky různým historickým nadšencům, kteří shromažďovali materiál k dějinám obce již dříve.

Radek Lipovský

KELLER, Katrin – VIETTEL, Gabriele – DIESENER, Gerald (Hg.): *Stadt, Handwerk, Armut. Eine kommentierte Quellensammlung zur Geschichte der Frühen Neuzeit*. Leipzig : Leipziger Universität-Verlag, 2008, 745 s. ISBN 978-3-86583-227-6.

Rozhodně i k českému čtenáři, neřku-li specialistovi na rané novověkou urbání problematiku, by měl doputovat sborník příspěvků k 70. narozeninám německého historika a archiváře Helmuta Bräuera, jehož medailonek je obsažen v úvodu celého díla. Sborník je vskutku impozantní, vezmeme-li v úvahu, že zahrnuje rovných šedesát příspěvků, psaných výhradně německy, ovšem autory několika národností; český element reprezentuje pouze Dana Štefanová. Raný novověk pojednáváním tématům sice jednoznačně dominuje (což by měl i podle svého názvu), ale zastoupen je rovněž středověk a 19. století. Jak je již z podtitulu zřejmé, jedná se většinou o komentované edice vybraných archiválií, rozdělených do šesti ucelených bloků. První z nich je věnována městské samosprávě, vnitřním poměrům a právu, druhá hospodářství a podnikání, třetí řemeslům, čtvrtá záležitostem nejnižších společenských vrstev a péči o ně, pátá sociálním skupinám a šestá umění, kultuře a vědě ve městech.

Falk Bretschneider rozebírá provenienčně torgavský ikonografický pramen z roku 1789 s vyobrazením trestu pro různé provinilce a vysvětluje jeho disciplinační účel. Günter Vogler na základě pramene písemného pojednává o opozici proti ungeltu v Norimberku roku 1524. Zajímavou edici deníku stralsundského purkmistra N. Gentzkowa z let 1558–1567 přináší Heideleore Böcker, zatímco Herwig Ebner se ve svém příspěvku věnuje nepřátelství vůči cizincům (zvláště Italům) v lékárenském textu z 16. století ze Štýrského Hradce. Maďarská historička Katalin Szende se zaměřila na rozbor majetku šoproňského špitálu (představovaný z nejlukrativnější části vinicemi) podle tří dochovaných inventářů ze druhé poloviny 16. století. Heiner Lück editoval a okomentoval právní ponaučení ve věci vaření piva ve městech Einbeck a Osterode roku 1654. Dvoje gravamina z poslední třetiny 16. století z braniborského Trebbinu se staly pro Evamarii Engel zdrojem poznání chudoby a nouze v maloměstském prostředí. O středověkém konfliktu ve věci

městské pečeti mezi Hörterem a opatským Corveym hovoří Wilfried Ehbrecht. Jeden z právních sporů města Trevíru, a to roku 1575 proti jistému Sonntagovi z Krettnachu, se stal námětem pro studii Rity Voltmer. Diskurs o způsobech poprav na přelomu 18. a 19. století, zahrnující i usmrcení elektrickým proudem (!), zaujal Gerharda Ammerera, plán lipské zástavby vzniklé na objednávku tamní rady roku 1671 historičku Anett Müller. V rozsáhlejší a hlouběji ponořené studii si Gerhard Fouquet pokládá otázku, zda mezi městem a vrchnostenskou rezidencí nebyl ve středověku a na počátku raného novověku rozpor. Henning Steinführer pak rozebírá okolnosti přijetí městského syndika do služby v Braunschweigu pozdního středověku a Thomas Kübler nařízení o nošení v nosítkách z roku 1705.

Krátký druhý blok zahajuje edice pozdně středověkého pamětního spisu v záležitostech krušnohorské těžby stříbra od Adolfa Laubeho, na niž navazuje popis kurfiřtské listiny z přibližně stejného období pro chemnitzkého podnikatele Ulricha Schütze včetně jeho medailonku od Stephana Pflzera. Chemnitzké podnikání, tentokrát ale již průmyslové na sklonku 1. třetiny 19. století, má v hledáčku také Wolfgang Ullmann, zabývající se zde otázkami a odpověďmi na jeho stav roku 1827. Již před vydáním sborníku zesnulý Frank-Dietrich Jacob upozorňuje, že by se pro období posledních desetiletí 15. a prvních desetiletí 16. století nemělo rezignovat na používání termínu raný kapitalismus.

Výrazně obsáhlejší třetí, řemeslnický blok uvádí rozbor listiny císaře Fridricha III. pro tkalce vlny z Anklamu roku 1449 z pera Elfe-Marity Eibl. Jedné ze zhořeleckých ulic na řemeslnickém předměstí se na základě daňového nařízení Ferdinanda I. zcela stručně věnuje Peter Wenzel, Manfreda Straubeho zaujaly první hrnčířské pořádky ze středoněmeckého prostředí, Petera Teibenbachera topografie řemesel ve Štýrském Hradci po polovině 19. století a Uwe Fiedlera chemnitzký obraz interiéru tkalcovské světnice z roku 1780. Wilfried Reininghaus přispěl k tématu sporů mezi městy a venkovem v oblasti hospodářské sféry města Werl v letech 1433–1566, s přesahy i do doby pozdější, Martina Röber analyzovala pramen zachycující artikl plavených soukeníků k roku 1577. Zhruba o sto let mladší je Reinerem Großem editovaný pamětní spis soukenického řemesla ze saského zemského sněmu. S leviczkou vzorkovnicí prýmkařů z 18. století názorně seznamuje Ottó Domonkos, s výběrem z 21 kusů korespondence prýmkařů hornofalckých (z 1. poloviny 19. století) Rainer S. Elkar. Stanovy pešských kloboučníků z roku 1828 rozebírá Klára Dóka, o půl století mladší autobiografické ohlednutí zestárlého parukáře, člena ochranovské (herrnhutské) bratrské obce, komentuje Helga Schultz. Jakým způsobem probíhalo přijetí do řemesla, osvětluje na příkladě smlouvy freiberského papírnického učně z roku 1556 Barbara Pätzold, takřka o dvě století mladší půhon ljeckých tovaryšů komentuje Marcel Korge. Annemarie Steidl a Josef Ehmer

se pokoušejí s oporou v soubise řemeslníků z Vídeňského Nového Města z počátků vlády Marie Terezie dobrat se ke stanovení prostorových struktur rakouského cechovnictví obecně, do prostředí hamburských osvícenců míří článke Franklina Kopitzsche.

Komentářem tří listin pro ženskou fundaci ve štýrském Judenburgu z období, kdy u nás probíhaly husitské války, přivádí Käthe Sonnleitner čtenáře k problematice chudinství v urbánním prostředí. Hned tři za sebou jdoucí příspěvky (Sebastian Schmidt, Uwe Schirmer a Elke Schlenkrich) se věnují špitálům, chudobincům a žebrákům ve druhé polovině 18. století, přičemž ten Schirmerův je zaměřen na oblast Čechám blízkého saského Krušnohoří. Stefan Oehmig naproti tomu podrobně rozebral nařízení wittenberského magistrátu z roku 1827, týkající se obecných záležitostí obyvatel města a zřetelně naznačující, že hlavním cílem představitelů města bylo jak stanovení řádu v této oblasti, aby početné měšťanstvo nebylo příliš obtěžováno, tak poskytnutí možnosti práce a výdělků těm, kteří o to stáli. Matriční záznamy ze dvou německých vsí ze 17. a 18. století využil ke svému pohledu na nižší sociální vrstvy Markus Cottin, zajímavý doklad v podobě prosby čtyř sester o propuštění matky z chudobince do jejich péče (Lipsko, 1755) komentuje Carla Calov. Anne Marie Dubler prezentuje bernská nařízení ohledně lidí bez domova na konci 18. století. Gender je ve sborníku zastoupen např. pohledem na chudoba nemanželských dětí a jejich matek v Salcburku (Sabine Veits-Falk) a k Salcburku se rovněž váže příspěvek Alfreda Stefana Weiße o denní náplni vězňů v káznici, oboje z přibližně stejné doby kolem roku 1800. Hannes Stekl obsáhle vykládá poměrně stručný návrh hraběte Kuefsteina nařízení pracovních zařízení v Rakousku na prahu novověku, na o něco starší náhled měšťanského právníka Justa Mösera na problematiku „profesionálních“ žebráků upozorňuje Manfred Rudersdorf. Zařazení do tohoto bloku se poněkud vymyká závěrečný text, rozbor morového nařízení ze saského Zwickau z roku 1680 od Silvy Teichert.

Autorem prvního příspěvku v oddíle následujícím, věnovaném sociálním skupinám, je přední evropský urbánní historik Herbert Knittler, zabývající se zde týdenními odvody v dolnorakouské Weitře roku 1527. Velmi široký záběr (1400–1750) zvolili Dana Štefanová a Markus Cerman pro posouzení životních poměrů postarších venkomanů z Čech a Horní Lužice poté, co tito předali svůj grunt mladším hospodářům. Primárním zdrojem jim byly smlouvy o majetkových převodech z oblasti česko-lužicko-slezského pomezí. Situace v basilejském tiskařském průmyslu koncem 18. století a nespokojenost v něm zaměstnaných dělníků jsou předmětem zájmu jiného smíšeného autorského dua, Kathariny Simon-Muscheid a Christiana Simona. Několik zmínek o jistém muži v lipských radních knihách z let 1536–1540 poskytlo Berndu Rüdigerovi zdroj k rozvinutí otázky partnerských vztahů svobodných tovaryšů k děvečkám a osamělým vdovám. Ani ne o generaci mladší je zpráva o dvou po-

dezřelých, kterou v městském archivu v Krems an der Donau objevil Gerhard Jaritz a načrtl podle ní způsob tehdejší konstrukce kriminálního přečinu. Výpovědi a nemilosrdné rozsudky v čarodějnické kauze v Tyrolsku na počátku 16. století komentuje Brigitte Rath. U edice pohřebního kázání měšťana Georga Wintera z roku 1618 se Manfred Unger zamýšlí nad elitami tehdejšího Lipska.

Poslední, šestý oddíl zahrnuje značně rozličnou škálu pramenů, sjednocenou pod kulturně-vědnou hlavičkou. Tak Detlef Döring přináší dopis dvou lékařů, chemnitzkého a lipského, který umožňuje pohled na běžnou praxi městských mediců v polovině 18. století. Tištěný kalendář z počátku století 17. doby dobové masmédiu zkoumá Dagmar Böcker, zatímco Enno Bünz porovnává dvě würzburgské plastiky s vyobrazením špitálního osazenstva, jednu ze 16. a druhou z 18. století. S doprovodnou studií k editované dohodě ze sklonku středověku mezi univerzitou a radou města Lipska bohužel „šetřil“ Siegfried Hoyer, podstatně velkoryseji s osvěcenským Montesquiovým programem blahobytného státu zacházel Thomas Riis. Vše uzavírají dva pozoruhodné soupisy potravin pro sídlo bavorského biskupa ze 60. let 16. století, které čtenáři zprostředkovala Dorothee Rippmann, a na úplný závěr je připojena bibliografie oslavence z let 1969–2008 i seznam do sborníku příspěvků autorů.

Ačkoli jsou úroveň jednotlivých příspěvků i přínos pro editování vybraných pramenů rozdílné, vznikl sborníkem celek, který lze označit za velmi pozoruhodný publikační počín. Už pro svou pestrost, jak tematickou a časovou, tak autorskou. Zájemci přináší kromě přehledu o různorodosti archivních pramenů také seznámení se s formami jejich odborné interpretace a komentáře. Směrem k českému čtenáři bude pochopitelně poněkud problematická vysoká pořizovací cena, která s náklady na dopravu přesahuje 100 €.

Jan Kilián

ŚWIĄTKIEWICZ, Wojciech (ed.): *Górnośląskie studia socjologiczne*. Seria nowa. Tom 1. Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2010, 311 s. ISSN 0208-6336, ISSN 0072-5013.

Horní Slezsko je oblastí s velkým badatelským potenciálem pro mnohé vědecké disciplíny, mezi jinými také sociologii. Péči Slezské univerzity v polských Katovicích (Uniwersytet Śląski w Katowicach) vyšel v loňském roce první svazek nové série hornoslezských sociologických studií. Tím byla znovuoobnovena přerušená tradice sociologického časopisu věnovaného této lokalitě. Vždyť první svazek časopisu pod názvem *Górnośląskie studia socjologiczne* byl vydán již roku 1963. Poté vycházely postupně další svazky, a to až do roku 1989 (celkem 21 svazků). Velké změny po roce 1989 však již titul nepřezil. Svou roli jistě sehrála i skutečnost, že některá sociologická pracoviště byla reorganizována, případně přímo zrušena. Myšlenkou na obnovení časopisu se zabývala skupina odborníků kolem tehdejšího ředitele Sociologického institutu

prof. zw. dr hab. Marka S. Szczepańskiego. Díky jejich úsilí vznikl první svazek nové série. Současně došlo k formování obsahu do pěti oddílů: *Slezsko – problémy sociálně-kulturní, Kultura a historické prostory, Lidé a sociálně-kulturní kapitál, Žena a rodina, Profesní skupiny a vzdělávací systém*. Zájemce o slezskou problematiku v tomto svazku nalezne například stať věnovanou regionu a lokální společnosti v sociologické perspektivě, charakteristiku demografických procesů ve Slezsku, úvahu nad symbolickými místy Horního Slezska či pohled na změny ve společnosti a rodině, vše z pera zasvěcených odborníků. Obnovení tradice titulu proto nelze než uvítat.

Petr Gába

JURKIEWICZ-JANUSZEWSKA, Joanna: *Sto-sunkni narodowościowe na Wileńszczyźnie w latach 1920–1939*. Prace naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, Nr. 2691. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego : Katowice 2010, 710 s. ISBN 978-83-226-1817-2, ISSN 0208-6336.

Polská historička dr hab. Joanna Januszewska-Jurkiewicz (Instytut Historii – Zakład Historii Najnowszej 1918–1945, Wydział Nauk Społecznych, Uniwersytet Śląski w Katowicach) se ve své odborné práci dlouhodobě věnuje mimo jiné také národnostní a etnické problematice na pozadí historického vývoje. Svůj zájem v tomto ohledu soustředí i na tzv. Wileńszczyznę (Wilno = Vilnius), což je teritorium ležící blízko litevsko-běloruských hranic. Sehrálo v polsko-litevských vztazích výraznou roli, proto má pro polskou kulturu i historii nezanedbatelný význam. Vilnius a „vilniuská oblast“ prodělaly velmi specifický vývoj a jedna z jeho etap tvoří rámec pro autorčin výklad. Na pozadí historického vývoje vykresluje plastický portrét každodenního života lokální společnosti a vzájemné vztahy mezi národy, které toto území obývaly. Tamější společnost totiž netvořila homogenní celek, ale byla formována více jednotkami, které se lišily etnicky, kulturně i náboženským vyznáním. Téměř vyčerpávajícím způsobem se J. Januszewska-Jurkiewicz zhostila pramenné základny. Zvláště hojně využívala materiálů z hlavního ústředního litevského archivu ve Vilniusu, což jí umožnilo bohatě rekonstruovat polsko-litevské, polsko-běloruské a polsko-židovské soužití v lokalitě. Představovaná publikace je výslednicí pilného badatelského snažení autorky a byla v této podobě také podkladem k jejímu velmi úspěšnému habilitačnímu řízení.

Petr Gába

KVAČEK, Robert: *Poslední den : Mnichov – Praha, konec září 1938*. Edice Magnetka. Pražská vydavatelská společnost, Nakladatelství EPOCHA : Praha, 2011, 131 s. ISBN 978-80-7425-064-4.

Důvodů, proč jsem sáhl po této knize, je více. Již několik let mě problematika mnichovských dní ne-smírně zajímá. Jsem si vědom složitosti a citlivosti všech událostí, které se odehrály v tomto nelehkém období našich novodobých dějin. Také jsem před časem

zhlédl zčásti propagandistický dvoudílný film režiséra Otakara Vávry *Dny zrady* (1973), který by měl dle tvůrců všechny události líčit podle autentických výpovědí a záznamů. Kriticky myslící člověk jistě v průběhu filmu dojde mnohdy k opačnému názoru. Události a akterů je však příliš a tak považují za nezbytné se doslova pročíst mnohými paměťmi a odbornou historickou produkcí a v neposlední řadě také archivními materiály, aby se mohlo dojít k relativně uspokojivým závěrům. Z odborné české literatury pouze připomínám nejzávažnější práce: jistě největší dojem musí i dnes vzbuzovat starší práce Bořivoje Čelovského *Mnichovská dohoda 1938* (Šenov u Ostravy 1999), dále práce Roberta Kvačka, Zdeňka Kárníka, Jindřicha Dejmk a v neposlední řadě XIV. svazek Velkých dějin země Koruny české z pera Antonína Klimka (Litomyšl 2002).

Novou knihu profesora Kvačka jsem objevil náhodou na internetu, kde působí na první pohled majestátním vzezřením. Záhy mě zarazila skutečnost, že dílko má pouze něco málo přes sto stran. Připomínám, že Čelovského práce má 471 stran. Přesto jsem se při mé návštěvě Prahy zastavil v knihkupectví a drobnou knížku pořídil. Autorovým záměrem zřejmě bylo podat mnichovské události populárnější a čtivější formou, než to podávají hutné odborné práce. Dle mého názoru se jedná o tak choulostivé a především významné téma naší novodobé historie, že by nemělo být deklasováno potřebami trhu. Už fakt, že knížka nemá poznámkový aparát, ve mně vyvolala velkou skepsi a nevoli. Kniha nemá ani rejstřík, či seznam alespoň základní literatury k tématu. Rozumím, že v dnešní době je výhodné prodávat populárně laděné práce typu Hitlerův pes, Hitlerovy ženy či Hitler vegetarián, ale Mnichovské dohodě věnovat takovouto hanebnou brožurku nepovažuji za správné. Dále se domnívám, že pravdivost myšlenek a fakt nemůže autor pouze potvrdit svým titulem či předchozí kvalitní literární produkcí. Přes všechny mé výhrady musím uznat, že práce profesora Kvačka se četla velice dobře. Literární styl však u takového tématu nemůže stačit.

Při hodnocení se zastávám pouze u několika mých dojmů. Vzhledem k šíři tématiky se více nelze rozepisovat. Celý text na mě zapůsobil relativní vyvážeností, co se týká vkladu jednotlivých účastníků tzv. mnichovských dnů. Jsou zde uvedeny názory zahraničních politiků – strany anglické, francouzské, německé i italské. V menší míře jsou uvedeny skutky polské a maďarské strany. Na sovětské straně jsou líčeny činy Litvinova a především Alexandrovského. Mnohdy bývá v historické literatuře zpochybňována možná vojenská pomoc Sovětského svazu Československu. Líbí se mi, že Kvaček tuto možnost nevyklučuje a na několika místech (s. 88, 89, hlavně 95) i uvádí citáty, které apriori tuto variantu nevyklučují. Problém však vidím opět v tom, že nepodložená tvrzení bez poznámkového aparátu mohou být mnohdy problematická. Při čtení textu jsem vždy pouze usuzoval, z kterých pamětí či dokumentů by tak mohl předkládaný citát pocházet. Asi na dvou

místech píše Kvaček, že v průběhu září rozmlouval prezident Beneš se Sergejem Alexandrovským několikalet. Tyto rozmluvy však v textu uvedeny nejsou. Dále uspokojivější jsou některé otázky kolem osoby vyslance Alexandrovského zodpovězeny v Klimkově syntéze. Dle mého soudu nechtl prezident Beneš připustit pomoc Sovětského svazu z důvodu bolševizace Československa a za druhé, že pokud půjde Sovětský svaz po boku Československa, dostane se Československo do válečného konfliktu nejen s Třetí říší, ale také s Anglií a Francií. Čím více se o „Mnichov“ zajímám, tím více se o tomto tvrzení ubezpečuji. Kvaček má tvrzení také podpořil na několika místech (s. 88, a především s. 95). Kupříkladu jsem se setkal v literatuře s citováním pamětí Ludvíka Svobody (*Cestami života*, naposl. Praha 2009). Svoboda v nich vzpomíná na soukromou rozmluvu s Benešem v Moskvě, kde mu československý prezident přímo řekl, že nemohl pustit bolševiky do Evropy. Ze zahraničních autorů mohu uvést např. Alana Bullocka, který uvádí ve svém díle *Hitler a Stalin – paralelní životopisy* (Praha 2005) na podporu možné pomoci Sovětského svazu odkaz na prof. Ržeševského z moskevského Institutu světových dějin: *přes neochotu československé vlády bylo nakonec v srpnu 1938 přijato sovětské pozvání adresované velitelům československých leteckých sil, generálu Fajfroví* (s. 570). Ržeševskij cituje i zprávu Fajfra, dle níž bylo dosaženo dohody, *podle které nám Sovětský svaz bezodkladně pomůže vysláním 700 stíhaček za podmínky, že připravíme vhodná letiště a zabezpečíme protiletadlové krytí* (s. 570). Bullock dále uvádí v knize i četné informace o činnostech Majského či Litvinova. Myslím, že právě širší evropský a snad i světový kontext v předkládané knížce prof. Kvačka chybí.

Váhám nad textem na zadním obalu knihy: *Na základe znalosti dobových dokumentů plasticky líčí dění a atmosféru oněch zářijových dní...* Nepochybují o erudici prof. Kvačka a v podstatě se s jeho závěry a líčením události ztotožňuji. Nechápu ovšem komerční laicíné tahy vydavatelství i předkládané publikace. Práce bez poznámkového aparátu s několika fotografiemi by neměla mít u čtenářů laické ani odborné veřejnosti místo. Knihu bych snad mohl považovat za jakýsi úvod do dané problematiky s tím, že další informace si musí čtenář dohledat v jiné literatuře.

Adam Židek

JEŽ, Radim – PINDUR, David (eds.): Těšínsko v proměnách staletí : Sborník přednášek z let 2008–2009 k dějinám Těšínska a Matice Slezská. Český Těšín : Muzeum Těšínska a Matice Slezská, 2010, 281 s. ISBN 978-80-86696-12-6.

V minulém roce vydalo Muzeum Těšínska se sídlem v Českém Těšíně společně s Maticí slezskou sborník přednášek pronesených v letech 2008–2009 na akcích pořádaných těmito institucemi. Přednášejícími byli přední odborníci zabývající se dějinami Těšínska a Slezska jak z univerzitních pracovišť, tak dalších odborných i zájmových institucí (Slezská univerzita

v Opavě, Uniwersytet Opolski, Muzeum Těšínska, Zemský archiv v Opavě, ostravské pracoviště Národní památkového ústavu). Jak čtenáře informují editoři v úvodním slově, je sborník výsledkem dvou spolu nesouvisejících přednáškových cyklů. Ten první pod názvem *Těšínsko – součást a budoucnost v rámci Evropské unie*. Seminář uspořádalo 6. května 2009 sdružení Mladých konzervativců v Karvině a Přerově v prostorách Kulturního a společenského střediska Střelnice v Českém Těšíně v rámci nadace Konrad Adenauer Stiftung. Ve sborníku jsou mimo to opublikovány i čtyři příspěvky, které byly původně určeny pro středoškolské a vysokoškolské studenty.

Vzhledem k tomu, že referáty jednotlivých autorů vesměs shrnují jejich dlouholeté badatelské úsilí, které již našlo svůj odraz na stránkách odborného tisku, rezignovali editoři sborníku na vědecký poznámkový aparát. Každý příspěvek je na konci opatřen souisepem relevantní literatury a stručným anglickým resumé. Sborník je zaměřen na běžného čtenáře, který se zajímá či hledá informace o Těšínku, jež by mu pomohly vytvořit přehled o jeho osudech napříč staletími – od středověku po události z 1. poloviny 20. století. Sami sestavovatelé sborník označili za příspěvek k 90. výročí rozdělení Těšínska v roce 1920. Přičemž příspěvky mají vysokou hodnotu i pro odborníka, který však nutně musí poznámkový aparát postrádat.

Základní strukturu sborníku tvoří dva bloky, do kterých jsou příspěvky uspořádány. První blok je nazván *Těšínsko ve středověkém kontextu* a jsou do něj zařazeny staťe, které v chronologickém pořadí od středověku po rok 1938 mapují dějiny tohoto regionu v širším vztahu k okolním historickým zemím i novým státním útvarům vzniklým po 1. světové válce. Blok otevírá práce opavského historika Roberta Antonína *Přemyslovští králové a slezští vévodové v době vrcholného středověku* (s. 13–24). Autor se zde zaměřuje na období následující po smrti slezského a krakovského vévody Jindřicha II. Zbožného v bitvě u Lehnice v roce 1241. Druhým mezníkem je pak rok 1329, kdy český král Jan Lucemburský včlenil do svých území i dolnoslezská knížectví. Studie je opatřena i genealogickými vývody dolnoslezských a hornoslezských Piastovců ve 13. století.

Příspěvek Martina Čapského *Hornoslezská knížata a jejich role v lucemburské politice do konce 14. století* (s. 25–36), opět zástupce Slezské univerzity v Opavě, je zahájen přehledem politického vývoje ve střední Evropě ve 14. století. V další části se autor věnuje problematice vztahu hornoslezských knížectví k zemím Koruny české. Tato knížata se uplatňovala sama, častěji prostřednictvím svých synů, v diplomatických službách Lucemburků i polských králů. Především je třeba zmínit osobnost těšínského Piastovce knížete Přemysla I. Nošáka, který se angažoval při uzavření

sňatku druhorozeného syna císaře Karla IV. Zikmunda s uherskou princeznou Marií. I tento příspěvek obsahuje rodokmen, tentokrát těšínských zástupců rodu Piastovců ve 14.–15. století. Rovněž následující studie *Hornoslezská knížectví v napětové ose mezi Krakovem a Budínem* (s. 37–48) je z pera Martina Čapského. Lze ji považovat za chronologické pokračování předchozího příspěvku. Věnuje se období, kdy ve sledovaném prostoru zemí Koruny české dochází k úpadku centrální moci patrně i v dění v Horním Slezsku. Oslabení Lucemburků vyvolalo reakci polského krále, jehož vojska bez vážnější reakce ze strany českého vladaře pokračovala hranice korunních zemí při pronásledování narušitelů míru. Následuje vylicení osudu Horního Slezska v období husitských válek, které se v tomto regionu projevily v roce 1422, při přechodu polského kandidáta na český trůn Zikmunda Korybutoviče přes toto území do Čech. Poslední část je věnována otázce nástupnictví po Zikmundovi Lucemburském.

Těšínský historik Radim Jež přispěl do sborníku studií „Velcí“ *těšínské Piastovci. Politické kariéry Kazimíra II. (1450–1528) a Václava III. Adama (1524–1579)* (s. 57–70). Na 13 stránkách představuje osobnosti dvou těšínských knížat, která se významným způsobem angažovala na poli mezinárodní politiky na přelomu 15. a 16. století. Kazimír II. zůstával post vrchního slezského hejtmana a jako takový byl zástupcem krále a vykonavatelem jeho příkazů ve Slezsku. Stal se významnou postavou jagellonského soustátí. Kníže Václav III. Adam nastoupil vládu ve složitém období, kdy mocensko-politické střety vyústily v první stavovské povstání. Kníže, jakožto oblíbenec krále Ferdinanda I. stál na prohabsbursky orientované straně. Po smrti posledního Jagellonce Zikmunda II. Augusta se stal dokonce jedním z kandidátů na uprázdněný polský trůn, byť jeho kandidatura měla pouze formální charakter. Jan Al Saheb, který reprezentuje Muzeum Těšínska, ve sborníku zveřejnil příspěvek *Valašská kolonizace na Těšínsku v 16.–18. století* (s. 71–78). Tzv. valašská kolonizace Těšínska představuje dlouhodobý proces usazování obyvatel v horských oblastech, jejichž původní vlastní bylo rumunské Valašsko. Nově přichozí se promísili s původním obyvatelstvem, které začalo horské oblasti Beskyd osídlovat již koncem 15. století.

David Pindur, rovněž zástupce Muzea Těšínska, prezentuje v publikaci článek *Reformace a počátky rekatolizace v Těšínském knížectví* (s. 79–92). Zračí se v něm autorův dlouhodobý zájem o církevní dějiny Těšínska. Pindur sleduje luteránskou reformaci v knížectví od jejího počátku koncem 40. let 16. století až do roku 1653, kdy zemřela poslední těšínská Piastovna Alžběta Lukrécie. Následující období, ve kterém se Těšínsko stalo majetkem Habsburků, bylo ve znamení rekatolizace oblasti. Autor se zaměřuje na jednotlivé osobnosti z řad protestantů i katolíků, které oba procesy významnou měrou ovlivnily. Do jisté míry genderové téma zpracoval ve svém druhém příspěvku *Manželky těšínských Piastovců – soužití z rozumu či lásky?* (s. 93–106) opět Radim Jež. Konstatuje, že postavení

Piastoven resp. manželek Piastovců v 16. a v 1. polovině 17. století nebylo ideální, neboť jejich svazky byly výsledky rodinných strategií těšínských knížat, což často neblaze ovlivňovalo průběh urozených manželství (např. svazek Václava III. Adama a Marie z Pernštejnu či Alžběty Lukrécie a Gundakara z Liechtensteinu). Dokazuje však, že existovaly i opačné případy, že manželství sjednané předem z politických a mocenských důvodů může skončit i jako láskou a porozuměním naplněný vztah (např. druhý manželství knížete Václava III. Adama se Sidonií Kateřinou Saskou).

Otázku vývoje Těšínského Slezska v letech 1740–1742, v období tzv. první slezské války, vysvětluje Jan Al Saheb v příspěvku *Mocenskopolitický konflikt o Slezsko v letech 1740–1742 a jeho průběh na Těšínsku* (s. 107–118). Autor se zaměřil na válečné události odehrávající se na teritoriu Těšínska a severovýchodní Moravy. Projevy modernizace v Rakouském a Pruském Slezsku se ve své stati *Rozdělené Slezsko v době modernizace. Od slezských válek do konce velké války 1740–1918* (s. 119–136) zabývá Dan Gawrecki. Změřil se především na reformní kroky Pruska usku-tečňované v rámci jím anektované části Slezska a na jejich dobu v Habsburky držené části Slezska, dále na vznik politických stran a moderního nacionalismu v rakouské části země.

Na předcházející studii chronologicky i tématicky navazuje Marie Gawrecká v příspěvku *Slezsko po roce 1918* (s. 137–148). Autorka zachycuje události odehrávající se na Těšínsku v meziválečném období na pozadí evropské politiky. Problematikou československo-polských vztahů v letech 1918–1938 se zabýval Ivo Baran v příspěvku *Těšínsko v proměnách československo-polských vztahů 1918–1938* (s. 149–159).

Druhý blok příspěvků nazvaný případně *Varia* je naplněn případovými studii na nejružnější témata vztahující se k dějinám Těšínska. Blok otevírá stať Zbyška Ondřeje týkající se Těšínska ve starých mapách (s. 163–176), následuje práce R. Ježe o Hradním (resp. Zámeckém) vrchu v Těšíně (s. 185–200). Příspěvek Martina Krůle je věnován tzv. Jablunkovské šanci (s. 201–214). Karel Müller zpracoval problematiku heraldických pramenů na Těšínsku (s. 215–224), D. Pindur připomenul nejstarší dějiny hornodomaslovického farního kostela (s. 225–236). Gabriela Chromcová se věnovala dějinám novin na Těšínsku a zároveň otázce jejich uchování pro budoucí badatele pomocí digitalizace (s. 237–244). Příspěvek Vlastimila Kočvary o matiční činnosti ve Slezsku (s. 245–253) uzavírá druhý blok sborníku.

Všechny příspěvky jsou doprovázeny bohatým obrazovým materiálem. Soupis vyobrazení je pak na s. 255–260. Sborník je opatřen jmenným (s. 261–272) a místním rejstříkem (s. 273–280), což leckdy nebývá zvykem ani u kolektivních monografií, které mají vyšší vědecké ambice než toto dílo. Celou publikaci uzavírá oddíl věnovaný krátkými biografii autorů (s. 281). Kromě obsahové hodnoty je třeba ocenit i pečlivou ediční práci a grafickou úpravu knížky.

Hana Sústková

WOLF, J. G. (Hg.): *Neue Rechtsurkunden aus Pompeji. Tabulae Pompeianae Novae.* Darmstadt : Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2010, 240 s. ISBN 978-3-534-23236-9.

V rámci svojej dlhoročnej edície *Texte zur Forschung* vydalo nemecké vydavateľstvo WBG (Wissenschaftliche Buchgesellschaft) z Darmstadtu v poradí už 98. zväzok s názvom *Neue Rechtsurkunden aus Pompeji*. Jeho autorom je Joseph Georg Wolf, emeritný profesor rímskeho práva, dlhodobo pôsobiaci na Albert-Ludwigs-Universität vo Freiburgu. Anotovaná kniha oboznamuje čitateľskú obec s novým prameným materiálom zo starovekých Pompejí, ktorý sa našiel v roku 1959 pri rekonštrukcii cesty v blízkosti dnešného talianskeho mestečka Pozzuoli (v antike Puteoli). Ide o doteraz najdôležitejší nález týkajúci sa rímskeho súkromného a procesného práva. Význam právnych dokumentov zachovaných vo forme voskových tabuliek je neoceniteľný nielen z dôvodu ich kvantity a kvality zachovania, ale aj z hľadiska výpovednej hodnoty. Teoretické poznatky k rímskemu súkromnému právu čerpáme najmä zo zachovaných fragmentov spisov klasických rímskych právnikov prvých troch storočí po Kr., ktoré boli zahrnuté do *Digest* cisára Justiniána I. (527–565 po Kr.). O konkrétnej aplikácii týchto zásad v praktickom živote sme však až doposiaľ veľa nevedeli. Až nová svedectvo z Pompejí ukázalo, že rímsky právny poriadok v podobe, v akej ho predstavili úryvky zo spisov rímskej právnej vedy, *nebol iba obratnou, bezkrvnou normatívnou štruktúrou, ale vo svojej komplexnosti akceptovaným a žijúcim predpisom* (s. 11).

Nájdene voskové tabuľky patrili do archívu obchodného domu, ktorý mal svoje sídlo vo významnom prístavnom a obchodnom centre na Apeninском polostrove – v Puteolách. Samotný archív spoločnosti bol však umiestnený v neďalekých Pompejoch. Nápis dokumentujú nielen súdne konania, obchodné zmluvy a iné právne úkony, ale utvárajú aj obraz hospodárskeho a spoločenského života v oblasti Kampánie. Je pravdepodobné, že sa zachovali len vďaka výbuchu Vezuvu v roku 79 po Kr., pri ktorom nánosy blata a sopečného popola zakonzervovali okolie miest Pompeje, Stabiae, Herculaneum a Oplontis. Profesor Wolf pomenoval objavené tabuľky ako *Tabulae Pompeianae Novae*, aby ich odlišil od podobného nálezu pompejských právnych dokumentov, ktoré archeológovia odkryli v júli 1875.

Publikácia sa skladá z predhovoru a troch častí. Prvá časť obsahuje deväť kapitol a prináša úvod do problematiky, v rámci ktorého sa pozornosť koncentruje na všeobecnú charakteristiku nájdeného materiálu z viacerých hľadísk. V jednotlivých krátkych kapitolách sa čitateľ dozvedá o okolnostiach, mieste a obsahu nálezu (s. 17–18 a 22–24), o technike vyhotovenia (s. 19–20) a typoch dokumentov (s. 20–22). Ďalej sa píše o predchádzajúcich edíciách textov (s. 24–25), o ich datovaní (s. 25–26) a osobách, ktorých mená sa v nápisoch uvádzajú (s. 26–28). Posledné dve kapitoly sú venované rozboru písomného

aspektu dokumentov, úrovni gramotnosti v obchodnom svete (s. 29–30) a povahe obchodných záležitostí spoločnosti (s. 30–32), pričom sa vychádza z obsahu tabuliek. Žiaľ, v pozadí autorovho záujmu zostáva historický kontext doby, z ktorej objav pochádza.

V druhej časti práce je sprístupnený prepis latinského textu 118 voskových tabuliek s detailným komentárom, textovokritickým aparátom, ako aj nemeckým prekladom. Nápisy sú roztriedené do niekoľkých právnych skupín, napr. *vadimonia, testationes sistendi, iusiurandum, denuntiatio, apochae* a pod. V tejto súvislosti je zaujímavé, že v prvej časti Wolf rozlišuje iba medzi dvoma typmi – *testatio a chirographum* (s. 20–21), ktoré stručne charakterizuje. Podľa nášho názoru by sa žiadalo vysvetliť aj zvyšné právne skupiny, čím by sa čitateľovi, ktorý sa nikdy predtým nezaoberal s rímskymi právnymi dejinami, uľahčilo obsahové porozumenie nápisov.

Tretiu časť publikácie (s. 153–233) tvoria kvalitne vypracované indexy, ktoré umožňujú orientovať sa v knihe nielen podľa antických mien cisárov, konzulov, súkromných osôb, cudzincov a otrokov, resp. ich jednotlivých častí (*nomina gentilicia, cognomina, agnomina*), ale aj podľa latinských a gréckych slov (*index verborum*) či iných znakov (*officia, nummi, merces, loca, aedificia, monumenta*).

Okrem toho zväzok obsahuje výberovú bibliografiu, kde nájdeme nemeckú, anglickú a taliansku odbornú produkciu (s. 15–16). Na záver autor zaradil prílohu so štyrmi fotografiami objavených voskových tabuliek (s. 237–240) demonštrujúcimi vysokú náročnosť úlohy, s ktorou sa Wolf musel pri svojej práci vyrovnávať.

Tomáš Klokner

VORÁČEK, Emil a kol.: Luže v dějinách. Díl 1. *Od počátků středověku do konce 17. století.* Luže : Město Luže, 2010, 291 s. ISBN 978-80-254-8472-2.

Ihned po prelistovaní tohoto díla jsem se nemohl dlouho zbavit dojmu profesionality, s kterou autoři k práci přistoupili. Čtenáře na první pohled mile překvapí pěkný design knihy, četné obrazové přílohy (veduty, historické mapy, fotografie obrazů a především kopie nejrůznějších archiválií) a v neposlední řadě také kvalitní papír, který slibuje dlouhou životnost knihy a zároveň lepší prožitek při čtení textu. Tato specifika již bohužel dnes na knižním trhu nejsou samozřejmostí.

Sepsáním prvního dílu podrobné historické trilogie města Luže (okr. Chrudim) se zhostil kolektiv deseti odborníků z mnoha pracovišť pod vedením Emila Voráčka z Historického ústavu Akademie věd ČR. Jak je uvedeno v předmluvě, výsledkem celého projektu má být zpracování období dějin osídlení v Luži, života místní společnosti od počátku stálého osídlení až po současnost, s přihlédnutím k širším souvislostem vývoje regionu, respektive dějin celé země. První svazek je doveden do roku 1698, kdy umírá poslední Slavatovna, druhý díl by měl končit rokem 1918 a třetí svazek by měl výklad dovést až do současnosti.

První svazek trilogie je rozdělen na jedenáct částí. Autoři využili při sepisování jednotlivých kapitol dvojího způsobu výkladu – chronologického, který převládá v první části knihy a také tematického, který je charakteristický spíše pro druhou část. Koncepce je dána samozřejmě dochovaním pramenné základny.

Po krátké předmluvě vedoucí kolektivu Emil Voráček popsal symboliku Luže. Třetí kapitolu s názvem *Počátky středověké Luže* sepsal Jan Frolík z Archeologického ústavu AV ČR. V podkapitolách se autor věnuje archeologickým nálezům či prvním písemným zprávám o Luži.

Následující kapitolu, s názvem *Od vzniku Luže do vrcholného středověku*, sepsal Zdeněk Vašek z Ústavu českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Tato část knihy ukazuje, jak se v dobře psané mikrohistorii může čtenář dovědět cenné informace nejen z oblasti jednoho regionu, ale i informace, které mají význam pro celé české země, např. důležitost trhů nebo způsob založení obce. Poněkud problematická se mi zdá pasáž, v které autor píše: *Z těchto a dalších náznaků můžeme soudit, že osídlení v katastru dnešní Luže vzniklo pravděpodobně v 11. století. Správním centrem celé oblasti bylo vraclavské hradiště.* (s. 42). První zmínka o dnešní Vraclavi (resp. hradišti) je z roku 1073 a jde o Vratislav. Nejsem si jist, zda již v 11. století došlo ke změně názvu na vraclavské hradiště. Samotná vesnice se jmenovala původně Vratislav (zřejmě od vládce země), teprve později došlo ke změně názvu na Vracslav/Vraclav. Nepovažují přehášení dnešních místopisných názvů do daleké minulosti za nejšťastnější.

Pátá kapitola byla svěřena Pavlu Fabianimu z Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Je to jedna z nejpovedenějších kapitol celé knihy. Autor se zaměřil, byť na základě omezené pramenné základny, na otázky hospodářského rozkvětu městečka, rozvoj školství či vztah vrchnosti vůči poddaným v 16. a 17. století. Nesmírně zajímavé jsou také podkapitoly o správní organizaci, soudnictví, řemeslech a trzích.

Šesté kapitoly se ujal Josef Hrdlička z Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích. Výklad je zaměřen od této části knihy spíše tematicky, proto nese kapitola název *Zámek Košumberk a jeho slavatovští majitelé v první polovině 17. století*. I další části knihy mají nesmírnou vypovídající hodnotu, přičemž si zachovávají potřebnou nitvost.

Právně nejzásadnější závěrečná kapitola knihy je věnována židovské komunitě v Luži v 16.–18. století. Jiří Fiedler z Židovského muzea v Praze nakročil ve výkladu do 18. století, aby byl zachován komplexní výklad. Autor popsal vyčerpávajícím způsobem nejdůležitější aspekty této problematiky ve dvanácti podkapitolách, v kterých se například zaobíral počátky židovského osídlení v regionu, vývojem početního stavu židů v Luži či teritoriální migraci. Zajímavá je také podkapitolka o způsobech obživy a zjištěných profesích židovské populace.

Velice zdařilé jsou ke knize přiložené obrazové přílohy, které navozují lépe dějinnou atmosféru. Práce je

také vybavena anglickým a německým resumé, jmenovým a místním rejstříkem. Kniha dle mého názoru představuje dobrý vzor pro další mikrohistorická bádání. Za šťastnou považují především týmovou práci odborníků, která se jistě vyplatí i u jiných prací podobného charakteru. Doufám, že celý projekt trilogie nezůstane po vydání prvního dílu tzv. u ledu, vzhledem k současné nelehké situaci na knižním trhu.

Adam Židek

FASORA, Lukáš: *Dělník a měšťan : Vývoj jejich vzájemných vztahů na příkladu šesti moravských měst 1870–1914*. Brno : Centrum pro studium demokracie a kultury, 2010. 423 s. ISBN 978-80-7325-233-5.

Brněnský historik Lukáš Fasora zůstal i v dalším projektu věrný tematice sociálních dějin. Na rozdíl od předešlé monografie (*Svobodný občan ve svobodné obci? Občanské elity a obecní samospráva města Brna 1851–1914*. Brno 2007), v níž se soustředil na výzkum brněnských městských elit, v té aktuální propojuje klasické *Bürgertumforschung* s analýzou dělnického prostředí, přičemž se primárně soustřeďuje na prostředí továrního dělnictva. Položil si tři základní otázky: 1) Jak to bylo s třídní společností a trváním základních sociálních formací městské společnosti doby, měšťanstva a dělnictva? 2) Jaká byla míra homogenity těchto základních skupin? 3) Jak obě skupiny pohlížely na sociální otázku? Sleduje kontakty a možnosti kontaktů – v rámci toho nejen konflikty, ale také hledání způsobu soužití, a to ve třech oblastech: práce a vztahy zaměstnavatel – zaměstnanec, bydlení a intimní vazby, veřejné dění. Zvolený koncept, jenž vznikl na základě autorových znalostí zahraniční literatury, považují za velmi šťastný, neboť právě studium kontaktů a interakcí nejvíce napoví, poskytne podstatně plastičtější obraz než studium jedné či druhé skupiny izolovaně. Časové vymezení je logické, neboť v 70. letech 19. století se v našich zemích zformovalo organizovaného dělnického hnutí.

Kniha začíná metodologickým rozhledem, jenž se vyznačuje příkladnou utříbeností a vysoce kvalitním pojmoslovím (v případě měšťanstva je po mém soudu nejvyzrálejší, s jakým jsem se u nás setkal). V rozhledu se Lukáš Fasora poohlíží pouze po výzkumech z posledních dvou desetiletí (výlučně zahraničních, neboť v naší historiografii nebylo dělnictvo v té době „v kurzu“). Vyhnul se tedy hodnocení naší starší historiografie, což je na jednu stranu trochu škoda (mohl se zmínit o tom, co je z jeho pohledu „použitelné“), na druhou stranu se mu ani nedivím, neboť by to kromě rozdmýchání vášní nepřineslo nic pozitivního pro budoucí výzkumy. Koncept *Verbürgerlichung* pojímá jako vzájemnou výměnu impulzů mezi měšťanstvem a dělnictvem, s čímž se zcela ztotožňuji. Nemyslím si však, že se jednalo o rovnocennou výměnu (autor to uvádí na s. 7, když přejímá definici německé autorky Birgit Mahnkopf), a to vzhledem k odlišné kulturní úrovni obou skupin (především zohledňujeme-li v první skupině hlavně jádro měšťanstva, tedy v pod-

statě buržoazii). Ostatně Fasorův další text definice Mahnkopf nepotvrzuje. Následuje představení „arén“. Autor si zvolil šesti moravských měst, z nichž pouze Brno mělo velkoměstský a tovární charakter, v Novém Jičíně a Prostějově se vedle malovýroby rozvinula i významná velkovýroba, kdežto v Olomouci, Jihlavě a Znojmě jednoznačně dominovala malovýroba. Takto zvolené portfolio autorovi umožnilo zohlednit vývoj typologicky odlišných municipalit a zamyslet se nad tím, jak se socioekonomické faktory podepsaly pod lokální vývoj formací měšťanstva a dělnictva.

Vlastní jádro knihy tvoří tři kapitoly představující dělnictvo, měšťanstvo, respektive zóny jejich vzájemných kontaktů. U dělnictva šesti vybraných měst autor sleduje mzdové rozdíly v různých výrobních odvětvích, pracovní dobu a bydlení, dělnický spolkový život a veřejné dění. Konstatuje promísení dělnického obyvatelstva některých sektorů městského a předměstského bydlení s jinými složkami nižších vrstev obyvatelstva a také s příslušníky okrajových složek měšťanstva. To je vcelku logické a po mém soudu ani nemohl zjistit něco jiného – jde o výši příjmů, čili bydlení pro dolní vrstvy, kam patřily i okrajové složky měšťanstva. V tomto ohledu je otázkou, jestli do měšťanstva nepočítat pouze tzv. *Kernbürgertum*. Za vynikající počín považují analýzu profilu socialistických vůdců a teoretických znalostí předáků soc. demokratického hnutí, kde L. Fasora popisuje přístup socialistických předáků k otázce třídního boje jako navýsost pragmatický – rétorické využívání pojmu třídní boj a tiché opuštění revoluční taktiky (jež následně umožnilo navázání spolupráce s občanskými stranami v některých dílčích otázkách). Stejným způsobem autor postupuje při představení měšťanstva. Za pozornost určitě stojí výčet znaků oddělujících podle Jürgena Schmidta jádro měšťanských vrstev od okrajových skupin měšťanstva. Bydlení se podle L. Fasory v našem maloměstském prostředí vyznačovalo členěním měšťanských a dělnických sektorů podle vzorce náměstí s přílehlými ulicemi vs. periferie, jen v případě Brna konstatuje útek dynamických složek měšťanstva pryč ze středu města. Následuje výstižná analýza spolkového a veřejného života měšťanských prostředí, v níž však v paralele k vyličení teoretických znalostí a přístupů předáků dělnického hnutí postrádám ucelený rozbor ideologie liberálů a její praktické aplikace – v případě německého liberalismu máme vynikající analýzu z pera amerického historika Pietera M. Judsona² a jistě by se něco našlo i k českému liberalismu.

Primární zónou kontaktů měšťanstva a dělnictva bylo pracovní prostředí. Z Fasorova textu je dobře patrné, jak liberálové museli pod tlakem doby modifikovat své vnímání pracovní síly jako tržního zboží bez dalších morálních a společenských souvislostí, jakou

² JUDSON, P. M.: *Exclusive Revolutionaries: Liberal Politics, Social Experience, and National Identity in the Austrian Empire, 1848–1914*. Ann Arbor 1996; TÝŽ: *Wien brennt! Die Revolution von 1848 und ihr liberales Erbe*. Wien 1998.

motivaci měli tovární podnikatelé pro spuštění sociálních programů a povolení dělnických výborů (důležitý smírčí nástroj, otupující radikální nápor sociální demokracie). Velmi zdařilá je analýza veřejného dění ve sledovaných měst zahrnující všechny politické proudy (obzvláště mne zaujalo odůvodnění spolupráce mezi liberály a sociálními demokraty na brněnské a prostějovské radnici). Kromě komunální politiky autor nachází body spolupráce zástupců dělnických a měšťanských stran i na úrovni zemských sněmů (byť zvolil „jen“ formu výčtu návrhů zákonů, na nichž se shodli zástupci obou táborů – v tomto ohledu by zřejmě v budoucnu byla možná podrobnější analýza). Zabývá se i kontakty, jež měly podobu konfliktu: oslavami 1. Máje, pouličními střety a stávkovým hnutím.

Dnešním trendem jsou interakce – výzkum vzájemných vztahů a vlivů různých sociálních, etnických, náboženských, ekonomických a dalších skupin zasazený do časových a prostorových souvislostí. Recenzovaná kniha kráčí přesně tímto směrem. Autor prošel velké množství archivních fondů, tištěných pramenů, naší i zahraniční literatury. Množství relevantních informací, jež nashromáždil, je úctyhodné. Je až neuvěřitelné, že celý projekt dokázal zpracovat sám (GAČR si může gratulovat - dovedu si živě představit, že na některých pracovištích by se na takovém projektu „uživil“ početný tým). Tu a tam je kniha tak přeplněná faktografií, že čtenář má problém sledovat vývojovou linku. L. Fasora se obeznámil se zahraničními (především německými) projekty na toto téma a podařilo se mu jejich metodiku přizpůsobit našim poměrům a charakteru pramenné základny. Podle mého soudu posunul bádání o dělnictvu, jež snad s výjimkou kvalitních prací Jany Machačové a Jiřího Matějčka po roce 1989 „zamrzlo“, kvalitativně o notný kus dopředu.

Pavel Kladiwa

KADŁUBIEC, Daniel (ed.): *Jan Szczepański: Dzieniki z lat 1935–1945.* Ustroń : Muzeum Ustrońskie im. Jana Jarockiego, 2009, 272 s. ISBN 978-83-60551-24-0.

Profesor Jan Szczepański (1913–2004), jeden z nejpřednějších polských, ale i evropských sociologů, byl rodákem ze slezské Ustroň, města ležícího sotva několik kilometrů od česko-polské hranice na Těšínsku. Od svých studentských let (absolvoval gymnázium v Cieszyne) si vedl deníky, které od roku 1930 čítaly několik desítek sešitů. Autor byl veden myšlenkou, že *nic by nezástalo z jeho prožitých dnů, kdyby o nich nezanechal symbolickou stopu, stopu písma*. Z oněch desítek popsaných sešitů se nedochovalo prvních sedm, takže editor mohl svou práci začít až deníkovým záznamem z 29. dubna 1935 a dovedl edici Szczepańského záznamu až do roku 1945. Záznamy pokrývají autorova vysokoškolská studia sociologie na poznaňské univerzitě, počátky akademické kariéry ve Státním institutu vesnické kultury ve Varšavě a období okupace Polska nacisty a druhé světové války. Závěrečná část Szczepańského memoárů pojednává o jeho po-

bytu ve Vídni, kde jako totálně nasazený ve zbrojním průmyslu pracoval a žil s manželkou a synem Arturem. Dramatických rozměrů nabývá autorovo vyprávění o v momentech, kdy bezprostředně po skončení války putoval spolu se ženou a tchyní po západních okupačních zónách v Rakousku a Německu, aby hledal svého neznámého, tehdy pětiletého syna. Ani kruté podmínky světové války, které ho donutily žít ve velmi stísněných poměrech a starostech o holé živobytí, nebyly s to potlačit jeho úsilí o další studium a vědeckou tvorivost. Až neuvěřitelné jsou jeho záznamy o tom, jak za nuceného pobytu na statku svých rodičů v Ustroňi na usedlosti v Brzezíně dovedl s mimořádným fyzickým a psychickým nasazením zdolávat ty nejhrubší zemědělské práce i vědeckou práci a nepřerušené studium filozofické a sociologické literatury, pobízen nadějí, že se do akademického světa jednou vrátí. Tato vize se mu naplnila v roce 1945, kdy mohl nastoupit učitelskou kariéru na nově otevřené lodžské univerzitě, v jejímž čele jako rektor stál v letech 1952–1956.

Szczepański je vynikající stylist a vysokou kulturou jazyka. Události svého života často prokládá etickými úvahami, takže memoáry jsou nejen připomínkou prožitého, ale i vhledem do myšlení a duše autora, umožňují rekonstruovat jeho mentální strukturu a životní etiku. Editor si dal s přípravou edice značnou práci. Nespokojuje se s pouhým přepisem deníkových záznamů, ale v poznámkách pod čarou je nejen komentuje, ale zejména se věnuje výkladu pojmů, osobních resp. místních jmen, které by pro dnešního čtenáře už nemusela být samozřejmostí. Editor D. Kadłubiec edici doplnil stručnou informací o osobnosti autora deníků, opatřil ji chronologickou tabulkou základních životopisných dat a rejstříky osobních jmen a geografických názvů. Je třeba také poznamenat, že projekt edice byl financován z grantu Slezského vojvodství a Polské sociologické společnosti. Vydání edice další části Szczepańského deníků je limitováno autorovými přáními, že mohou být zveřejněny teprve poté, až od událostí, o nichž pojednávají, uplyne 50 let.

V souvislosti s referovanou publikací bych také rád připomenul u nás téměř neznámou knihu vzpomínek žáků a přátel profesora Szczepańského z roku 2005 *Jan Szczepański : Humanista – uczoney – państwowiec : Księga wspomnień*, kterou připravili editoři Jan Cořalka a Jolanta Kulpińska a vydala Kancelaria Sejmu – Wydawnictwo Sejmowe ve Varšavě. Zde na 319 stranách jsou publikovány vzpomínky na setkání s panem profesorem čtyř desítek polských intelektuálů – filozofů, sociologů, filologů, umělců, publicistů i veřejných činitelů.

Milan Myřka

UHLÍŘ, Jiří: *Osobnosti Jaroměře.* Liberec : Nakladatelství Bor, 2011, 232 s. ISBN 978-80-86807-77-5.

Biografické příručky jsou dnes širokou odbornou i laickou veřejností vskutku vyhledávané a potřebné publikace, přibližující významné kulturní, vědecké, politické, církevní, hospodářské a sportovní osobnosti.

Dokládají to např. současné severomoravské i celostátní biografické slovníky. Zdá se, že význam těchto příruček se ještě zvyšuje. Naši minulost i přítomnost je totiž třeba vidět nejen přes velké historické osobnosti, ale i přes méně známé osobnosti malých měst, městeček a vsí. Poznáním osudů těchto osobností se vytváří těsnější vztah obyvatel k jejich místu i regionu.

Město Jaroměř má štěstí v tom, že mezi jejími občany pilně pracuje skromný badatel, jehož biografické i bibliografické výzkumy přesáhly už dávno hranice tohoto mikroregionu – PhDr. Jiří Uhlíř. Ten již před více než 40 lety připravil cenný a rozsáhlý biografický příspěvek ve sborníku *Minulost Jaroměře* (1, 1968, s. 187–307), další hesla publikuje průběžně v *Jaroměřském a Josefovském zpravodaji*. Nyní toto úsilí završil příručkou *Osobnosti Jaroměře*. Publikace je provázena portréty osobností z pera Jiřího Škopka. Pečlivá redakční práce dr. Evy Koudelkové i autora samotného podtrhuje význam této F. Koudelkou (grafické zpracování, sazba) vskutku sličně vybavené publikace.

Kniha přináší 217 osobnostních hesel jaroměřských a josefovských rodáků a občanů. Výběr těchto osobností byl proveden nepochybně odpovědně, ale i tak se nabízí otázka, proč nemohl být širší (předpokládám, že důvody byly rozsahové a finanční). Postrádám totiž řadu osobností, které se rovněž významným způsobem zapsaly do historie souměstí, např. archeologové M. Vávra a M. Ježek, ředitel kůru J. Kovanda, ředitel gymnázia V. Linda a V. Levinský, někteří podnikatelé aj. Snad se někdy podaří v této bohaté aktivitě pokračovat, nejspíše druhým svazkem.

Konečně je třeba poděkovat Městu Jaroměři, Krajskému úřadu, dalším sponzorům i J. Uhlířovi za počin, který přesahuje hranice města. Kež by podobnou publikaci měla i další česká města. Jaroměř je v tomto ohledu nepochybně průkopníkem.

Vladimír Wolf

JAROSZ, Dariusz: *Mieszkanie się należy : Studium z peerełowskich praktyk społecznych*. Warszawa : Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, 2010, 388 s. ISBN 978-83-7545-169-6.

Prof. dr hab. Dariusz Jarosz (Instytut Informacji Naukowej i Studiów Bibliologicznych – Zakład Wiedzy o Książce, Wydział Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego w Warszawie; Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk) vydal v loňském roce práci nazvanou *Mieszkanie się należy : Studium z peerełowskich praktyk społecznych*. Nosným tématem jeho knihy je studium bytové problematiky jako fenoménu sociální praxe v časech Polské lidové republiky. Sleduje nedostatek bytových kapacit a různé (běžné, ale i „méně běžné“) cesty, které Poláci podnikali za účelem získání bytu. V úvodu autor blíže specifikuje svůj záměr a charakterizuje dosavadní bádání věnovaná bytové otázce. Soudí, že se jí prozatím dostalo spíše pozornosti sociologů, architektů či urbanistů, díky čemuž je k dispozici řada údajů. Mnohé z těchto prací však byly napsány před rokem 1989.

Jarosz si pokládá otázku: Co museli Poláci podstoupit v letech 1944/1945–1989, pro to, aby získali bydlení (byt)? Jde mu o postižení konkrétního sociálního jednání, které vedlo k realizaci kýženého cíle. Zajímají jej nejenom oficiální cesty, ale také nelegální či pololegální a skryté procedury. Soustředil se však na snahu získat vlastní bydlení pouze ve městě, to mu představuje scénu, kde se sledovaná otázka projevovává nejvíce. Vesnice má v tomto ohledu svá vlastní specifika.

Celý výklad autor rozdělil do šesti kapitol, tvořících logickou a funkční strukturu textu. V první kapitole se zaměřil na charakteristiku bytové otázky v Polsku let 1918–1944 na pozadí historických změn. Druhou věnoval představení proměn bytové politiky v období 1944–1989. Následující dvě kapitoly zasvětil výkladu budování bytových kapacit a snahy Poláků získat vlastní bydlení. Za periodizační kritérium zvolil vnitřní politické změny, které měly rozhodující vliv na uspokojování bytových potřeb obyvatelstva a fungování systému. V souvislosti s tímto záběrem nezapomíná ani na postižení mechanismů či motivů manipulace s plány rozmístění stavebně-bytových investic, proměny architektonických koncepcí a standardy budovaných kapacit. Snaží se vykreslit bytovou problematiku z pohledu centrální i lokální správy, zároveň nezapomíná na optiku každodenního života jednotlivců a jejich snahy při praktickém řešení vlastní bytové potřeby. Proto tam, kde je to funkční, doplňuje výklad i autobiografickými dokumenty, dobovou publicistikou apod. Tento přístup plně rozvinul v rámci páté kapitoly v podobě tří případových mini-studií věnovaných konkrétním lokalitám (Nowa Huta, Szczecin a anonymizované „Město D“ v bývalém Rzeszowském vojvodství). V poslední kapitole charakterizuje některé sociální podmínky různorodosti bytové situace.

Autor nepodrobil polský případ důsledné komparaci s jinými zeměmi východního bloku, které realizovaly obdobný model bytové politiky, a věnoval se detailně situaci v Polsku, i když s některými údaji, případně čísly samozřejmě pracoval. Je si však vědom potřeby širší perspektivy a odkazuje proto na několik existujících prací s tímto záběrem. Komparaci Polska s dalšími zeměmi, zejména východního bloku, pak považuje autor za uskutečnitelnou jedině na základě mezinárodního bádání a výzkumu.

Prezentovaný spis seznámí čtenáře s historií bytových peripetií Poláků ve sledovaném období při demonstraci toho, jakým způsobem byly malé struktury (např. rodina, regionální nátlakové skupiny apod.) schopny ovlivňovat proměny centrálně nastavených parametrů přidělování bytů. K pozitivům socialistického modelu bydlení je podle něj zapotřebí počítat relativně slušné nasycení bytových potřeb, i když ne zcela dostačující a yhovující. Negativním aspektem byla na druhé straně například velmi limitovaná možnost výběru jednotlivce, a už se to týkalo lokality, standardu či podobně. Proto model označovaný jako socialistický považuje za málo elastický, což způsobovalo nízkou sociální mobilitu, a to i vzhledem k velmi

malé možnosti změny bytu. Způsob distribuce bytů byl také potenciálním prostředím pro projevy některých patologických jevů (např. modely korupčního jednání).

Jarosz zpracoval svou monografii velmi zodpovědně, o čemž svědčí velké množství podkladového materiálu a širě využívaných zdrojů. Silně jsou zastoupeny například materiály institucí, v jejichž gesci byla právě bytová problematika, všímá si také řady sociologických či demografických výzkumů a studií. To mu umožňuje zahrnout do úvahy také otázku migrací, fungování rodiny či vliv rozmístění průmyslu. Jaroszovu monografii tedy nelze než přivítat coby cenný příspěvek k hlubšímu poznání vytčeného problému.

Petr Gába

VACKOVÁ, Barbora – FERENČUHOVÁ, Slavomíra – GALČANOVÁ, Lucie (eds.): Československé město včera a dnes : Každodennost – reprezentace – výzkum. Brno – Červený Kostelec : Masarykova univerzita, Pavel Mervart, 2010, 284 s. ISBN 978-80-87378-44-1, 978-80-210-5308-3.

V listopadu 2009 uspořádaly Katedra sociologie a Institut pro výzkum reprodukce a integrace společnosti na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně interdisciplinární konferenci pod názvem *Československé město včera a dnes: Každodennost – reprezentace – výzkum*. V podstatě šlo již o druhý ročník, který volně navazoval na konferenci z podzimu 2007 *Město: proměnlivá ne/samozřejmost*. Nosným tématem dvoudenního rokování bylo nahlédnutí, pochopení a vysvětlení společenské změny optikou zkoumání měst. Ta se jeví jako vhodná badatelská perspektiva pro tento účel. Metamorfózy města, měnící se životy a příběhy jeho obyvatel, jejich odraz v materiální stránce města a mnohé další faktory osvětlují společenské změny s jejich vazbami od lokální úrovně až po globální. K diskutovaným otázkám patřily například: Jak a v čem se měnila česká a slovenská města v průběhu 20. století? Jak se v jejich podobách a v životech jejich obyvatel projevovaly nebo přímo utvářely společenské, politické nebo ekonomické změny? Jak se žilo v českých a slovenských městech v minulosti a jak se v nich žije dnes? A jak chápeme a zkoumáme město minulé a současné?

Nutno říci, že se stejně jako při prvním setkání sešla řada badatelů z různých oblastí, např. sociologie, historie, etnografie, geografie, environmentalistiky aj. Z tohoto důvodu bylo zapotřebí pojmut sestavovaný sborník příspěvků z konference nutně jako výběrový. Pečičí tři editorek získal finální podobu a byl vydán v roce 2010. Obsahuje devět textů různého zaměření podle specializace svých autorů či autorek.

Úvodní příspěvek Blanky Soukupové (Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze) s názvem *Václavské náměstí – proměny pražského korza v moderní době* sleduje proměny jeho vzhledu a funkčnosti od konce 19. století do roku 1989. Jan Beseda (Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy

v Praze) referuje ve svém textu s titulem *Asanace náměstí ve Žďáru nad Sázavou jako přechodový rituál socialistické urbanizace* o změně důležitého městského prostoru: vnímá nejen její konkrétní fyzickou podobu, ale přisuzuje jí také symbolický význam. Barbora Vacková a Lucie Galčanová (obě Institut pro výzkum reprodukce a integrace společnosti, Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně) se v příspěvku *Inovace, rutiny a cihly: Současnost zlínského batovského bydlení* zaměřily na sociologickou studii současného bydlení, vzešlou z výzkumu úprav standardních batovských domků ve Zlíně jejich obyvateli. Autorky tyto domky neprezentují pouze jako součást dobového projektu továrního města, ale i jako osobní prostor, v němž se odehrává každodenní život jejich obyvatel.

Následuje text *Význam a normalita ve veřejném prostoru a v nákupním centru* z pera Pavla Pospěcha (Katedra sociologie Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně). Představuje zde nový fenomén – nákupní centra jako privatizovaný prostor, na rozdíl od tradičního veřejného prostoru (univerzálně přístupná místa, např. parky). Michal Růžička se (Research Platform Human Rights in the European Context, Universität Wien, Katedra sociologie Filozofické fakulty Západočeské univerzity v Plzni) v příspěvku *Urbanizace chudoby a etnicity v (post)socialistickém městě* zabývá tím, jak dva socioekonomické systémy – socialistický a postsocialistický – zasáhly a formovaly podobu městského a sociálního prostoru na území Československa. Další z publikovaných statí nese název *Analýza migračního chování obyvatel uvnitř Prahy* a její autorkou je Klára Šustrová (Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy v Praze). Zabývá se migračními proudy v rámci daného urbánního prostoru. Jiný aspekt městské mobility sledují Ondřej Muříček, Robert Osman a Daniel Seidenglanz (Geografický ústav Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně) v příspěvku *Časoprostorové rytmy města – industriální a postindustriální Brno*. Předposledním textem je práce Michaely Závodné (Katedra historie Filozofické fakulty a Centrum pro hospodářské a sociální dějiny Filozofické fakulty Ostravské univerzity v Ostravě) pod titulem *Městská doprava a „Ostrava“*. *Prstorové a správně-ekonomické interakce v meziválečném období 1918–1938*. Autorka reflektuje roli městské správy a její aktivitu v městské hromadné dopravě na bázi širšího Ostravska. Celý sborník uzavírá příspěvek Aleše Binara (Ústav historických věd Filozoficko-Přírodovědecké fakulty Slezské univerzity v Opavě) nazvaný *Administrativní urbanizace aneb „vytvoření“ města. Kravaře po roce 1960*. Charakterizuje administrativní stránku vzniku města na příkladu Kravař.

Uveřejněné příspěvky jsou jen zlomkem referátů a sdělení, které na konferenci zazněly, rozhodně však přináší ještě mnohé podněty. Potěšující je i to, že se letos na podzim v Brně uskuteční v pořadí již třetí diskusní setkání nad tematikou města a městského prostoru.

Petr Gába

KRONIKA

Český Těšín 1920–1989. Konference k 90. výročí vzniku města. První část: Vznik a výstavba města v meziválečném období. 20. května 2010, Bílá galerie Těšínského divadla, Český Těšín.

Dne 20. 5. 2010 se uskutečnila v Bílé galerii Těšínského divadla první část konference *Český Těšín 1920–1989*, konané u příležitosti 90. výročí vzniku města, která se věnovala jeho vzniku a výstavbě v meziválečném období. Záštitu nad akcí převzal hejtman Moravskoslezského kraje ing. Jaroslav Palas a starosta města Český Těšín ing. Vít Slováček.

Konferenci otevřel svým příspěvkem o rozdělených evropských městech 20. století a úloze hranice v jejich existenci Zdeněk Jirásek (Slezská univerzita v Opavě). Ve vztahu k Českému Těšínu poukázal na poměrně pozitivní důsledky rozdělení Těšína pro městskou infrastrukturu jeho české části a srovnal je se situací v 80. a 90. letech 20. století. Rudolf Žáček (Slezská univerzita v Opavě) se poté zabýval vztahem města Těšína a těšínského regionu v souvislosti s fenoménem lokální sebeidentifikace. Referující konstatoval, že Těšínsko je dnes spíše pojmem historickým a že Českému Těšínu se po první světové válce nepodařilo dosáhnout z ekonomických a správních příčin pozice přirozeného centra české části Těšínska.

Následující dva příspěvky se zabývaly politickou a národnostní stránkou pohraničních sporů Československa s Polskem. Dan Gawrecki (Uniwersytet Opolski) tento problém demonstroval na příkladu Těšína a Těšínska, Martin Chmelík (Oravské múzeum Pavla Országha Hviezdoslava, Dolný Kubín) na příkladu Spiše a Oravy. Oba autoři došli k závěru, že rozdělování území a vytváření hranic v národnostně smíšeném a etnicky nevyhraněném prostoru představovalo vždy problém. Jak v případě Těšínska, tak v případě Spišska a Oravska výsledný kompromis neuspokojil žádnou stranu, tím méně pak tu polskou a stal se tak ve válečném a poválečném období předmětem revize. Tomáš Grim (Český ústav zeměměřičský a katastrální, Praha) seznámil plénum s mechanismem stanovení a vyměření státní hranice na Těšínsku, kterou prováděla delimitační komise. Nastínil také administrativní proces vytváření příslušné dokumentace, v níž rozhodující roli sehrávala přesná měření a hraniční znaky. Pozornost dopravní infrastruktury, jejímu rozvoji a vlivu na formování předválečného Těšína věnovali Petr Popelka a Michaela Závodná (oba z Ostravské univerzity v Ostravě). Poukázali na význam Košicko-bohumínské dráhy při industrializaci levobřežní (později české) části Těšína a její vliv v oblasti ekonomické, demografické, prostorové i v oblasti městské dopravy (vznik tramvaje). Rozhodující roli sehrála Košicko-bohumínská dráha také při rozdělování Těšína, které výrazným způsobem deformovalo stávající

dopravní síť. Pavel Šopák (Slezská univerzita v Opavě) prezentoval urbanizaci a architektonický rozvoj Českého Těšína v kontextu budování Československé republiky. Zdůraznil především potřebu nového českého města vymezit se typologickou skladbou i formálním řešením architektury od předválečného období s důrazem na stavbu prestižních administrativních budov a komunální infrastruktury. Za nejčernější architektonickou stavbu tohoto období označil konferující budovu gymnázia od Jaroslava Fragnera.

Marie Gawrecká (Slezská univerzita v Opavě) sledovala meziválečný správní a politický vývoj Českého Těšína. Konstatovala, že dlouhodobá převaha německých stran spolu se Slezskou lidovou stranou v komunální politice byla důsledkem výrazné německé menšiny a Šlonzáků v Českém Těšíně a na Těšínsku. Analogii s Českým Těšínem poté shledala v národnostní a volební struktuře Nového Bohumína. Ilona Pavelková (Muzeum Těšínska, Český Těšín) se zabývala meziválečným hospodářským obrazem Českého Těšína, především jeho specifikem v podobě rozvinutého stavebnictví, polygrafie, dřevařského, potravinářského a strojínského průmyslu. Představila vývoj nejvýznamnějších těšínských firem a sledovala i možnost rozvoje terciárního sektoru, především malého a středního obchodu.

Karolina Kubíková-Rosová a Blažena Gracová (obě z Ostravské univerzity v Ostravě) ve svém příspěvku analyzovaly proměny meziválečného českého, polského a německého školství v Českém Těšíně. Upozornily na to, že v tomto období nelze prokázat oficiální spolupráci škol s různým vyučovacím jazykem a v analýze Českého reformního reálného gymnázia poukázaly na jeho širokou spadovou oblast i jeho důležitou roli ve vzdělávání středních a horních vrstev regionu.

Následující referáty sledovaly důsledky rozdělení Těšína v rovině reprezentativní. Martin Krůl (Muzeum Těšínska, Český Těšín) představil na příkladu politických jednání o úředním názvu nově vzniklého města složitost zdejší národnostní otázky, Karel Müller (Zemský archiv v Opavě) analyzoval vznik a vývoj znaku Českého Těšína. V obou těchto oblastech byla dle konferujících patrná politicky motivovaná snaha svázat existenci Českého Těšína s historickou tradicí a prokázat tak do budoucna případné nároky Československa na celý Těšín a Těšínsko.

Petra Blažejová (Muzeum Těšínska, Český Těšín) představila plénu každodennost českotěšínské vojenské posádky a její vztah k městu, v němž vojáci představovali významnou hospodářskou i společenskou složku. Konferenci zakončil referát Davida Mandáta (Ostravská univerzita v Ostravě) o působení boromejek v regionu a o existenci jejich pečovatelského domu Sv. Jana v Českém Těšíně.

Konference se setkala s velkým zájmem odborné i široké veřejnosti, její součástí byla i výstava fotografií *Český Těšín – 90 let městem*. Z této části konference byla péčí Ústavu historických věd Slezské univerzity v Opavě a Muzea Těšínska vydána kolektivní monografie *Český Těšín 1920–1989. Vznik a výstavba města v meziválečném období* (Z. Jirásek a kol., Opava 2011).

Michaela Závodná

Český Těšín 1920–1989. Konference k 90. výročí vzniku města. Druhá část: Válečné a poválečné osudy města. 21. října 2010, Bílá galerie Těšínského divadla, Český Těšín.

Dne 21. října 2010 se konala v Muzeu Těšínska druhá část konference, kterou připravili pracovníci muzea k 90. výročí vzniku města pod záštitou Moravskoslezského kraje a vedení města Český Těšín. Jak známo, vznik samostatného Českého Těšína byl důsledkem rozdělení někdejšího Těšínského knížectví na českou a polskou část v roce 1920. Program druhé části konference se věnoval válečným a poválečným osudům nejen samotného Českého Těšína, ale celé oblasti dnešního českého Těšínska. Tematicky byl zaměřen především na politické, ekonomicko-sociální a kulturní dějiny města a regionu a rovněž na osudy dalších menších příhraničních území, která se stala ve sledovaném období několikrát předmětem sporu mezi Polskem a Československem. Hned první příspěvek věnoval slovenský autor Pavol Matula (Univerzita Komenského v Bratislave) historii připojení severních Kysúc k Polsku v letech 1938–1939, kdy se toto území vlastně stalo součástí Těšínska a spolu s ním pak bylo za II. světové války okupováno nacistickým Německem.

Zásadní referát dopolední části konference přednesl Mečíslav Borák ze Slezské univerzity v Opavě. On sám se věnoval jako první český historik již před rokem 1989 problému protinacistické odboje na Těšínsku a jeho obětí (tzv. životická tragedie). Podrobně zmapoval také osudy obětí dalšího obrovského masakru, který postihl mimo jiné také Poláky z těšínského regionu – tentokrát ovšem to bylo vyvraždění polských důstojníků sovětskou tajnou službou v Katyňi a dalších lágrech na území SSSR. Referát zahrnoval i výsledky starších výzkumů – historie Těšínska v období války zajímala polské i české historiky již po léta zejména díky tomu, že se zde nachází celá řada témat, která upoutala pozornost historické vědy jako specifika tohoto regionu. Především to byly problémy z oblasti ekonomicko-sociální, otázky spojené s rozdělením průmyslové oblasti od října 1938 následkem Mnichovské dohody a polského záboru. Po okupaci Polska nacisty tu pak dominovala jejich snaha dokázat, že toto území má převážně německý charakter (tzv. *palcówka* a *volkslista*, problém slonzáckého hnutí apod.). Je možno tedy konstatovat, že z celého období sledovaného v rámci konference právě historie pomnichovského roku a druhé světové války je zpracována nejpodrobněji.

Další referáty přednesené na dopoledním i odpoledním jednání měly spíše charakter dílčích sond, ovšem vesměs velmi zajímavých a většinou také pro sledovanou oblast Těšínska dosti specifických. J. Friedl z Historického ústavu Akademie věd České republiky se věnoval několika prvním měsícům po osvobození, kdy se na mezinárodním poli znovu rozhořel spor o toto území mezi Polskem a ČSR. Opavský historik Dušan Janák pak podrobně analyzoval proces likvidace spolkového života na Těšínsku na počátku komunistického totalitárního režimu. Nina Pavelčíková z Ostravské univerzity v Ostravě se pokusila ve svém referátu *Těšínsko v osidlech totalitárního režimu 1948–1968* o shrnutí některých základních problémů historie tohoto období. Musela konstatovat, že sledovaná problematika bohužel stále vykazuje ještě velké množství bílých míst, a že mnohé procesy a události jsou zpracovány jen zcela okrajově nebo jim zatím zejména ze strany české historiografie nebyla věnována dostatečná pozornost. N. Pavelčíková upozornila především na poválečné osudy těšínských volkslistářů a složité řešení otázek spojených s postavením polské menšiny, uvedla příklady likvidace soukromého vlastnictví, zásahů do náboženského a duchovního života oblasti v letech komunistického totalitárního režimu, analyzovala některá fakta z ekonomických a sociálních dějin. Na její pokus o souhrn pak navázal referát Libora Martinka (Slezská univerzita v Opavě) věnovaný literárnímu životu polské menšiny v Českém Těšíně po roce 1945. Je jistě pozoruhodné, že na tomto nepřilíh velkém území si uchovala polská minorita (ale i české obyvatelstvo) přes množství problémů v politické i duchovní oblasti svůj bohatý kulturní život. To ostatně dokumentovaly i další přednesené příspěvky – např. referát věnovaný Apoštolské administrativě českotěšínské (Tomáš Benedikt Zbranek, Městská knihovna Frýdek-Místek) nebo oba následující referáty: první z nich – Renata Morawicová (absolventka Ostravské univerzity v Ostravě) – seznámila přítomné s historií Prochaskovy tiskárny v Českém Těšíně v letech 1938–1989, Marie Šostá (studentka Ostravské univerzity v Ostravě) pak představila svou zajímavou prezentaci vývoje českotěšínského školství ve sledovaném období, v níž se soustředila převážně na zdejší střední školství. Odpolední jednání pak uzavřely pracovnice Muzea Těšínska Gabriela Chromcová a Irena Pavelcová, které představily přítomným jednotlivé sbírkové kolekce instituce a také jednu z posledních publikací muzea o vztahu prvního československého prezidenta T. G. Masaryka k městu Český Těšín.¹

Je třeba konstatovat, že druhá část konference proběhla díky pečlivé přípravě Muzea Těšínska a zejména hlavního organizátora – Jana Al Saheba – velmi úspěšně. Přes nepříznivé počasí ji navštívila velmi početná skupina zájemců o historii města a práci muzea. Naplněný kinosál základní školy na Slovenské ulici přesvědčil o aktivním zájmu těšínské veřejnosti

¹ BLAŽEJOVÁ, P. – CHROMCOVÁ, G.: *Tomáš Garrigue Masaryk a Český Těšín*. Český Těšín 2010.

o přednesená témata nejen její pasivní účastí, ale i velmi živou diskusí. Ta se rozproutila zejména nad některými klíčovými událostmi a osobnostmi spojenými s dějinami města (např. Josef Koždoň jako zakladatel tzv. slonzáckého hnutí a zajímavější starosta města), přitom se podrobněji zajímali také o další plány muzea.

Nina Pavelčíková

Král, který létal. Moravsko-slezské pomezí v kontextu středoevropského prostoru doby Jana Lucemburského. Mezinárodní vědecká konference, 26.–27. května 2010, Aula Pedagogické fakulty Ostravské univerzity v Ostravě, Ostrava.

Ve dnech 26. a 25. května Ostrava přivítala řadu předních českých i polských historiků a historiků umění – medievalistů na konferenci pořádané Katedrou dějin umění a kulturního dědictví Filozofické fakulty Ostravské univerzity v Ostravě v rámci operačního programu EU – Památková péče. Mezi osobnostmi, které do Ostravy přijely, nechyběl například prof. Ivo Hlobil z Ústavu dějin umění Akademie věd ČR v Praze, doc. Romuald Kaczmarek z vratislavské univerzity, doc. Pavol Černý z Univerzity Palackého v Olomouci, nebo dr. Věra Blažek z Cách, předsedkyně společnosti Kulturverein Aachen-Prague. Dvoudenní setkání bylo věnováno historickým a umělecko-historickým problémům, vztahujícím se obecně jak k osobnosti českého krále Jana Lucemburského, tak moravsko-slezskému regionu v době jeho vlády. Svou koncepci a personálním obsazením navázalo na stejnojmennou unikátní výstavu *Král, který létal* organizovanou Ostravským muzeem, jež skončila 31. března letošního roku (viz předchozí zpráva J. Grollové). Organizátoři konference si od její realizace slibovali hlubší pochopení výstavou nastiněných témat a také otevření dalšího prostoru pro diskusí o problémech, jímž v rámci výstavy, z mnoha důvodů, nemohla být dopřána zasloužená pozornost. Témata celkem dvacetí přednášejících zohledňovala jak regionální historii a aspekty umění doby vlády Jana Lucemburského (např. gotická architektura moravsko-slezského pomezí 14. století, moravské iluminované rukopisy přelomu 13. a 14. století, dějiny obou Ostrav /Moravské i Polské/ v době vlády Jana Lucemburského atp.), tak reflexe obecných souvislostí epochy (vztah umění a zbožnosti, každodennost středověké společnosti, dvorské umění doby Jan Lucemburského v souvislosti s pokladem ze Slezské Středy atp.). Mezi nejzajímavější příspěvky v sekcích věnovaných výtvarnému umění doby vlády Jana Lucemburského patřil bezesporu referát doc. R. Kaczmarka (Uniwersytet Wrocławski), věnovaný fenoménu gotických madon stojících či sedících na lvu, aktuální zejména v souvislosti s Madonou k Klosterneuburku od Mistra Michelské madony. Její nedávná akvizice Národní galerii v Praze vyvolala bouřlivou diskuzi nejen českých historiků umění o provenienci a pravosti tohoto výjimečného díla. Nesmírně zajímavý příspěvek o orientálním původu některých ornamentů na drapériích českých

gotických madon přednesl prof. Ivo Hlobil (Ústav dějin umění AV ČR), nebo dr. Dalibor Prix (Ústav dějin umění AV ČR), který hovořil o genezi středoevropské mendikantské architektury v souvislosti s kaplí sv. Máří Magdalény při františkánském klášteře v Krnově. Mgr. Marek Zágora (Ostrava) referoval o méně známých středověkých vyobrazeních Jana Lucemburského ve francouzských rukopisech, Mgr. David Majer (Ostravské muzeum), autor a kurátor ostravské lucemburské výstavy, ve svém příspěvku sledoval reflexi Jana Lucemburského v české historické malbě 19. století.

Druhý den konference byl věnován jak otázkám dobové religiozity (příspěvky dr. Jany Grollové a dr. Daniely Rywikové a dr. Hany Vorlové, všechny z Ostravské univerzity v Ostravě) a kulturně historickým problémům epochy, tak zejména unikátnímu souboru šperků ze 14. století: pokladu ze Slezské Středy, jehož pohnutá historie je dodnes předmětem sporů a dohadů, a který měla možnost odborná i laická veřejnost spatřit na ostravské lucemburské výstavě (vedle Prahy vůbec poprvé u nás). Problémům týkajících se pokladu věnovali své referáty dr. Dana Stehliková z Národního muzea v Praze a Bc. Roman Bertha z Ostravského muzea. Pozornosti historiků umění se v této souvislosti právem těší zejména svatební koruna, jež tvoří nejhodnotnější část souboru. Závěrečné referáty, přednesené Mgr. Lucií Augustinkovou (Vysoká škola báňská-Technická univerzita Ostrava) a Mgr. Zbyňkem Moravcem (Ostravské muzeum), byly věnovány středověké Ostravě, zejména její architektuře a podobě ve 14. století a také unikátnímu archeologickému nálezům středověkých mincí a dalších předmětů v lokalitě Mundloch v katastru dnešní Slezské Ostravy.

Ostravská lucemburská konference byla úspěšnou a vůbec první podobně velkorysou akcí v dějinách semináře i dnešní mladé Katedry dějin umění a kulturního dědictví na Filozofické fakultě Ostravské univerzity, stejně jako jedinečnou příležitostí k setkání předních českých i polských uměnovědců-medievalistů. Všechny příspěvky na konferenci přednesené, budou publikovány ve sborníku, jehož vydání je plánováno na první polovinu roku 2012.

Daniela Rywiková

Král, který létal. Moravsko-slezské pomezí v kontextu středoevropského prostoru doby Jana Lucemburského. Výstava, 15. prosince 2010–31. března 2011, Ostravské muzeum, Ostrava.

Oslavy 700. výročí nástupu lucemburské dynastie na český trůn nezalezly významný a důstojný ohlas mimo jiné také v podobě realizace výstavy v Ostravském muzeu v Ostravě. Jindy spíše regionálně a vlastivědně zaměřená kulturní instituce města se chopila příležitosti a podpořila iniciativu a koncepci hlavního kurátora výstavy Davida Majera a jeho pracovního týmu. Vznikla tak výjimečná příležitost nejen k ověření schopností spolupráce Ostravského muzea s dalšími domácími i zahraničními pracovníky a badateli, ale i kulturního zájmu ostravské veřejnosti o muzejní expozici.

Výstava *Král, který létal. Moravsko-slezské pomezí v kontextu středoevropského prostoru doby Jana Lucemburského* byla slavnostně zahájena 15. prosince 2010 a trvala do 31. března 2011. Z hlediska časového byla vymezena vládou Jana Lucemburského (1310–1346), prostorově sledovala její koncepcí několik okruhů a jejich vzájemné vazby od místního (středověká Ostrava a Slezskoostravský hrad) přes širší regionální (moravsko-slezské pomezí – chápáno jako přibližně 35 km široké pásmo podél obou stran soudobé hranice mezi Českou republikou a Polskem – a Morava, případně země tzv. českého Slezska) až k rovině evropských souvislostí.

Výstavu v přízemí budovy tzv. Staré radnice, v níž Ostravské muzeum trvale sídlí, návštěvníkům otevřela ukázkou moravské a slezské sepulkrální skulptury. Jednotlivé expozice byly instalovány ve všech patrech radnice a spojovala je vyznačená časová osa, umožňující návštěvníkům připomenout si jak základní data a události Janova pohnutého života, tak i významné události světových dějin. Obdobně propojovaly jednotlivá patra a místnosti také exponáty první, historicko-archeologické části výstavy nazvané *Ostrava středověká*. Osvětovaly především historický a kulturní vývoj nejen obou ostravských lokalit, ale i moravsko-slezského pomezí ve výběru památek sakrální a fortifikační architektury. Vybrané objekty byly prezentovány ve studiích na panelech sledujících stavebně historický průzkum či prostřednictvím dochovaných torz architektonických článků. Nechyběly ukázky z archeologických lokalit, originální listiny a pečeti, ražby Jana Lucemburského v podobě stříbrných pražských grošů či zlatých florénů atd.

Janovu roli prvního rytíře Evropy nelze odloučit se vzpomínkou na jeho smrt 26. srpna 1346 v bitvě u Kresčaku (Crécy-en-Ponthieu). Autoři výstavy neváhali a využili moderní technologie k tomu, aby mohli návštěvníkům ukázat nejen panoráma bitvy, ale i názorně animovaným filmem přiblížit posuny vojsk v krajině a taktiku probíhající bitvy. Dojem dobového válečnictví dokreslovaly exponáty zbraní a zbroje a zároveň prozrazovaly dynamický proces vývoje i v této oblasti.

V záměrném kontrastu k zřítým a ustáleným představám „krále cizince“ stály ukázky moravského a slezského duchovního umění první poloviny 14. století. Nabízely návštěvníkovi nejednu výjimečnou příležitost k vidění. V první řadě je třeba připomenout, že se v této části autorům výstavy podařilo představit exponáty, které v soudobém pojetí nebývají prezentovány jako celek. Neopomíjely uměleckou činnost okruhu kolem královny-vdovy Elišky Rejčky. Výjimečný zážitek pro oko nadšence poskytovala řada sedmi soch Mistra Michelské madony. Zde návštěvník mohl nalézt kromě fotodokumentace dnes již neexistující královské kaple ve Starém Brně i její architektonické fragmenty a transfery nástěnných maleb. Mezi vystavovanými rukopisy jistě zaujaly unikátní kody olomoucké Kapitulní knihovny a originál Právní knihy města Jihlavy Jana z Gelnhausenu a Zbraslav-

ské kroniky (MZA Brno, SOkA Jihlava), Žaltář a antifonář královny Elišky Rejčky (Rajhrad, Památník písemnictví na Moravě).

V závěrečné části výstava nabídla precizní díla středověkého zlatnictví a uměleckého řemesla zastoupená především kopii koruny svatého Václava (Katedrála sv. Víta, Praha), Královskou korunou z relikviářové busty sv. Karla Velikého z pokladnice v Cáchách (Wuppertal, soukromá sbírka) a částí tzv. Pokladu ze slezské Středy v Polsku (Muzeum Narodowe w Wrocławiu). Ženy jistě zaujaly šperky, které poklad ze Středy tvoří, včetně nádherné ženské královské koruny. Výstava dále prezentovala kolekci pohřebních královských insignií Přemysla Otakara II. (Sbírka Pražského hradu) a Rudolfa I. (Metropolitní kapitula u sv. Víta, Praha). Sakrální prostředí dokumentovalo tzv. Simeonův relikviář z Dómské pokladnice v Cáchách nebo zlatené tepané desky evangelia sv. Marka z Benátek. Úctu Lucemburků k světcům a jejich zájem o důstojné uložení ostatků doložila hedvábná látka s gryfy, do níž nechal Karel IV. zavinit ostatky sv. Karla Velikého.

V kontextu paralelně probíhající výstavy *Královský sňatek. Eliška Přemyslovna a Jan Lucemburský – 1310* ve staroměstském domě U Kamenného zvonu (4. 11. 2010–6. 2. 2011) pak lze Ostravskému muzeu jen blahopřát. Ve zvoleném způsobu realizace tohoto odvážného záměru se jim podařilo jednoznačně obstát. Doufáme, že tento projekt nezůstane v kulturním životě Ostravy ojedinelým.

Jana Grollová

Mezinárodní historickodemografická konference *Central Europe Population History during 1st Demographic Transition. 8.–10. dubna 2011, Cluj-Napoca, Rumunsko.*

Pod záštitou Rumunské akademie (Romanian Academy), univerzity v Kluzi (Babeş-Bolyai University) a univerzity ve Štýrském Hradci (Karl Franzens University, Graz) se ve dnech 8.–10. 4. 2011 konala v rumunském městě Cluj-Napoca mezinárodní konference s názvem *Dějiny obyvatelstva ve střední Evropě během prvního demografického přechodu*. Konference navazovala na stejnojmenný seminář, který se odehrál před rokem ve Štýrském Hradci.² Také tato konference byla organizačně podpořena GAFF (Graz Austrian Fertility Project) za spolupráce s rumunskými institucemi Center for Transylvanian Studies (Romanian Academy) a Center for Population Studies (Babeş-Bolyai University).

Konference se sice zaměřila na populační vývoj ve střední Evropě na přelomu 19. a 20. století, ale nabídla možnost vystoupit také významným demografům a historickým demografům z dalších částí starého kontinentu. Z těchto významných hostů je potřeba zmínit zejména současného prezidenta Mezinárodní komise pro historickou demografii (International Commission for Historical Demography) Keese

² Viz má zpráva in *Historica. Revue pro historii a příbuzné vědy* 1, 2010, č. 2, s. 253–254.

Mandemakerse a další zástupce této instituce Antoinette Fauve-Chamoux, Marie-Pierre Arrizabalaga a Claudia Contente, nebo zástupkyni norské demografie Sølvi Sogner, která patří v současnosti mezi čestné prezidenty Mezinárodní komise pro historickou demografii. Hlavními organizátory konference byli další členové této instituce: Peter Teibenbacher (Štýrský Hradec) a Ioan Bolovan (Kluž-Napoca).

První jednací den byl věnován tématům úmrtnosti se zvláštním zřetelem na dětskou úmrtnost, aborce a nemanželskou porodnost jako aspekt vyšší úmrtnosti kojenců. Zmíněný Kees Mandemakers vystoupil se společným příspěvkem s kolegou Mattijsem Vandezandem a Janem Kokem (*The impact of co-residence on survival chances of infants and children in the Netherlands, 1850–1909. A new methodological approach*). Na základě velice informačně bohatých pramenů mohli autoři sledovat např. vliv přítomnosti jednotlivých členů rodiny na úmrtnost nejmenších dětí. Zjistili absolutně pozitivní dopad přítomnosti matky, daleko menší otce, děti měly větší šanci přežít, pokud žili oba rodiče, pozitivní byla také přítomnost prarodičů, tzn. rozšířená rodina, apod. Dále se autoři snažili zjistit úmrtnost dětí podle náboženské struktury a podle území. Větší šanci na přežití měly děti na západě a jihu než na východě a severu Nizozemí. Teritoriální odlišnosti se snažil zkoumat také zástupce štýrsko-hradecké výzkumné skupiny Diether Kramer (*Regional Variances and the "Export" of Infant Mortality in Styria between 1869 and 1913*), který využil rakouské statistiky úmrtnosti malých dětí. Výsoká mortalita kojenců byla zaznamenána v daném období v dolnorakouských politických okresech, ale při průzkumu rakouských zemí směrem k jihu klesala. Nejnižší byla tedy v Kraňsku, Gorlici atd. Rumunské příspěvatelky Claudia Septimia Sabău (*"Procreated children, undesirable children" – about the case of abortion and infanticide from the District of Năsăud /1861–1876/*) a Șarolta Solcan (*Child mortality in Bucharest during the first years of the 19th century*) se na problém dětské úmrtnosti podívaly pohledem jiných než statistických pramenů: zkoumaly soudní, resp. lékařské spisy. Nad nemanželskou plodností se zamyslela rovněž Antoinette Fauve-Chamoux, která přiblížila tradiční směry francouzských teorií (*European Illegitimacy trends in connection with domestic service and family systems*).

První polovinu druhého jednacího dne zaplnila témata věnována migracím a jejich dopadu na vývoj sňatečnosti, plodnosti a rodiny. V úvodním příspěvku analyzoval Wolfgang Göderle možnosti výzkumu vnitřních migrací v habsburské monarchii na základě rakouské statistiky (*Internal Migration in the Habsburg Monarchy: The 1869 census and first results of quantitative analysis*). Charakterizoval kategorie „místo narození“ a „domovská příslušnost“ ve sčítáních lidu, změny v právní kategorii „domovské právo“ atd. Na jeho přednášku dobře navázal příspěvek Lumíra Dokoupila, Ludmily Nesládkové a Radka Lipovského, v němž se autoři pokusili ukázat možnosti výzkumu migrací na příkladu širšího Ostravska (*Migrations*

and reproduction rates in the wider industrial region of Ostrava at the turn of the 20th century). Peter Teibenbacher zauvažoval nad novými možnostmi studia prvního demografického přechodu v Rakousku (*New strategies to explore First Demographic Transition in Austria*) a Sølvi Sogner popsal specifika poklesu plodnosti v Norsku (*Reflections on the fertility decline in Norway c. 1850–1930 – a stage in a long term development*). Její příspěvek ovšem nehovořil pouze o statistických aspektech, ale zahrnul výzkum soukromé korespondence matek, zasílané do nemocnic. Autorka upozornila na dánskou publikaci z počátku 19. století, v níž byly uveřejněny návody, jak předejít těhotenství.³

Poslední blok témat se zabýval rolí náboženství a vyznání na populační procesy. Několik rumunských kolegů se zajímalo o vliv různých náboženství na nemanželskou porodnost, např. Valeria Soroștineanu (*Discourse on marriage, concubinage and illegitimate children in the orthodox ecclesiastical circles of Transylvania after 1894*) nebo Monica Mureșan (*Consanguineous Marriages in the Greek-Catholic Communities of Transylvania: Characteristic Demographic Behaviour and Mentalities in the Second Half of the 19th Century*). Péter Öri a Levente Pakot z Budapešti přispěli velice zajímavou analýzou plodnosti v různých částech bývalého Uherska s ohledem na tamní náboženské komunity (*Church control and social control: fertility in two rural communities in 19th century Hungary*). Zkoumali farnosti v Burgenlandu a v Transylvánii. Jejich příspěvek byl postaven na složité metodě rekonstrukce rodin, takže mohli poskytnout skutečně velmi důležité údaje a výpočty. Další představitelka maďarské demografické školy Mariann Nagy z Pětikostelí na závěr představila skladbu obyvatelstva někdejších Uher podle náboženství před první světovou válkou (*Demographic Characteristics of Religions in the Lands of the Hungarian Crown (Hungary and Croatia) before the 1st World War*).

Rumunští kolegové připravili skutečně výbornou konferenci, jejíž příspěvky by měly vyjít v rámci periodika *Romanian Journal of Population Studies*. Pravděpodobně budou otištěny v tomto vydání také studie z předchozího setkání ve Štýrském Hradci, takže chystaná publikace přinese velké množství informací o populačním vývoji některých částí střední Evropy.

Radek Lipovský

Problematika dělnictva v 19. a 20. století I. Bilance a výhledy studia. Konference věnovaná 95. výročí narození Arnošta Klímy. Mezinárodní konference, 14.–15. 4. 2011, Hornická muzeum (Landek Park), Ostrava-Petřkovice.

Ve dnech 14. a 15. 4. 2011 se v prostorách ředitelské vily v Hornickému muzeu na Landeku v Ostravě-Petřkovicích konala dvoudenní mezinárodní konference s názvem *Problematika dělnictva v 19. a 20. století I. Bilance a výhledy studia*, kterou uspořádaly Centrum

³ WODSKOU, P.: *Nye-Aars-Gave*. Kopenhagen 1816.

pro hospodářské a sociální dějiny a katedra historie Filozofické fakulty Ostravské univerzity v Ostravě, a která byla věnována 95. výroční narození Arnošta Klímy, doyena československých hospodářských dějin. Jak již název napovídá, hlavním úkolem setkání historiků byla především bilance dosavadních výsledků výzkumu a formulování budoucích badatelských úkolů.

První den byl program rozdělen do čtyř oddílů, zahájení konference a úvodního slova se ujali Milan Myška a Aleš Zářický (oba Ostravská univerzita v Ostravě). První oddíl byl věnován především bilanci výsledků bádání na poli dějin dělnictva a historiografické české i slovenské produkci k této problematice. Referující Jana Engelová (Univerzita Jana Evangelisty Purkyně, Ústí n. Labem), Ludovít Hallon a Miroslav Sobol (oba Univerzita Komenského v Bratislavě) zdůraznili především potřebu sledovat dělnictvo jako heterogenní skupinu, emancipující se v procesu formování občanské společnosti a její mezinárodní kontakty.

Druhý blok se zaměřil na sociální a kulturní milieu dělnictva. Výchovu ke kolaborativnímu modelu společnosti a koncepci třídního boje analyzoval Jiří Štaif (Univerzita Karlova v Praze) v práci T. G. Masaryka *Sociální otázka*. Lukáš Fasora (Masarykova univerzita, Brno) se následně zamyslel nad zahraničními metodologickými výsledky studia této problematiky a jejich percepce v českém prostředí. Referent upozornil na potřebu dalšího studia otázky prožitku, hledání vůdce a způsobu vyjádření předstáv dělnictva.

V třetím bloku prezentovali Lumír Dokoupil a Ludmila Nesládková (oba Ostravská univerzita v Ostravě) dělnictvo z pohledu české a československé historiografie, upozornili především na možnost využít sociálně-diferencovaný mikroanalytický přístup historické demografie při studiu dělnictva. Sumarizace základní změny vzorců chování při přechodu od manuálního k továrnímu dělnictví byla náplní referátu Jany Machačové (Opava) a Jiřího Matějčka (Kutná Hora). Stanislav Knob (Ostravská univerzita v Ostravě) věnoval pozornost stávkovému hnutí, ve výhledech do budoucna zdůraznil především potřebu terminologického a typologického ujasnění pojmu stávka. Blok uzavřel Petr Gába (Ostravská univerzita v Ostravě) bilancí prací k výzkumu ostravské průmyslové oblasti a jeho sociologické složky jako prostředku k poznání struktury dělnictva.

Čtvrtý blok otevřel Martin Jemelka (Vysoká škola báňská – Technická univerzita Ostrava / Ostravská univerzita v Ostravě), jež ve svém referátu bilancoval dosavadní výzkum dělnických kolonií, upozornil na jeho kontinuitu a významnou roli etnografie, avšak také na chybějící interdisciplinaritu a metodologii při studiu této problematiky. Petr Kadlec (Ostravská univerzita v Ostravě) ve svém příspěvku analyzoval význam vzdělání jako sociálního výtahu a prezentoval výsledky zahraničních výzkumů, v nichž ve vzdělávacím systému dělnictvo sehrávalo početně malou, avšak nezanedbatelnou roli. Na příkladu moravského školství poté rozebral motivaci studujících, roli prestiže

školy při volbě místa studia a poukázal na základní rysy tohoto vývoje.

První den konference uzavřel svým vystoupením Zdeněk Jindra (Univerzita Karlova v Praze), v němž upozornil především nutnost vztahu *dělník – zaměstnavatel – podnik*. Navrhoval zaměřit pozornost na pracovní podmínky dělnictva na úrovni vnitropodnikové i v jednotlivých odvětvích průmyslu.

Druhý den konference zahájil František Čapka (Masarykova univerzita v Brně), který ve svém vystoupení zdůraznil potřebu věnovat pozornost nejen sociálním podmínkám dělnictva 19. století, ale také dělnictva ve 20. století. Peter Mičko (Univerzita Mateje Bela, Banská Bystrica) v příspěvku *Problematika pracovního pobytu slovenských robotníkov v „Tretej ríši“ v rokoch 1939–1944* seznámil plénum s dalším nedostatečně zpracovaným tématem. Výzkumem vrátil tezi o nuceném odchodu Slováků za prací, jak ji tradovala historiografie před rokem 1989, a ukázal, že zájem o práci v Třetí říši se těšil značnému zájmu také kvůli vysoké nezaměstnanosti na Slovensku. Blok uzavřel Ondřej Ševeček (Akademie věd ČR) příspěvkem o dělnictvu a fordismu. V něm představil tento systém nejen jako vědeckou teorii, ale i jako koncept ke studiu řady problémových okruhů dělnictva 20. století v souvislosti s racionalizací výroby a rozvojem konzumní společnosti. Poukázal také na fakt, že zavádění fordismu se setkávalo s většími obtížemi v urbanizovaných kulturních oblastech a bylo značně ovlivněnou mentálníou zdějšších obyvatel.

V šestém bloku seznámila Anežka Kindlerová (Národní knihovna ČR) plénum s problematikou *Jeunesse Ouvrière Chrétienne*, tj. hnutím křesťanské dělnické mládeže. Upozornila na skutečnost, že se jednalo o laické hnutí výrazně ovlivněné katolickým liberalismem, avšak bez navázání na církevní hierarchii. Stanislav Holubec (Západočeská univerzita v Plzni) sledoval politický život dělnictva v Praze v letech 1918–1938, především pak seidentifikaci dělnictva s politickými stranami a jejich rozmístění v rámci pražských čtvrtí. S. Holubec vyslovil závěr, že volební chování bylo závislé na třídním postavení, nicméně i zde je třeba dělnictvo posuzovat jako heterogenní skupinu.

Poslední blok konference věnoval pozornost ostravskému regionu. Jozef Šerka (Archiv města Ostravy) nastínil problematiku postavení dělníků, zaměstnaných v komunálu města Moravské Ostravy za první Československé republiky a poukázal především na výrazně heterogenní charakter zaměstnanců. Radoslav Daněk (Archiv města Ostravy) prezentoval problematiku pivovarského dělnictva na příkladu ostravských pivovarů, komparoval podmínky Strassmannova pivovaru a Českého akciového pivovaru a analyzoval především zvyšující se požadavky na specializaci a kvalifikaci zaměstnanců pivovarů v souvislosti s nástupem a rozvojem industrializace. Pavlína Nováčková (Ostravská univerzita v Ostravě) referovala o ohlasu stávky na jámě Trojici dne 9. 5. 1894 v periodickém tisku regionu. Autorka postupně srovnala deset periodik různé jazykové i teritoriální

provenience a s využitím historických a lingvistických metod došla k závěru, že neobjektivnější o dané situaci informovala tiskovina *Gwiazdka Cieszyńska*.

Po každém oddílu následovala diskuze, v níž zazněla řada nosných témat, zejména požadavek paralelního výzkumu dělnictva na Slovensku a v České republice s výhledovou komparací a nutnost pokusit se definovat metodologii a provést metodickou reflexi. Přítomní historikové se shodli na tom, že je třeba věnovat pozornost také konceptu výzkumu, především rozhodnout o platnosti dosavadních teorií (např. Maxe Webera, Karla Marxe, Pierra Bourdieua aj.) a jejich dalším vědeckém využití. Z hlediska výzkumu je nutné přistupovat k dělnictvu jako heterogenní skupině a sledovat jeho kontakty uvnitř i interakci s ostatními vrstvami společnosti. Zdůrazněn byl požadavek věnovat větší pozornost etnografickým výzkumům, které se ukázaly jako podnětné pro další výzkum této problematiky. Z tohoto setkání bude v průběhu letošního roku realizován sborník.

Michaela Závodná

Barokní úředník a jeho šlechtic. Tobiáš Antonín Seeman, František Antonín Špork a jeho dědicové v polovině 18. století. Mezinárodní konference, 26.–28. května 2011, Univerzita Pardubice, Východočeské muzeum Pardubice, Pardubice.

Dlouho dopředu avizovaná konference, konající se z větší části v půvabných renesančních komnatách pardubického zámku, se setkala možná až s překvapivě velkou odezvou, díky níž se z původně plánovaných dvou dní rozvinula ještě do dne dalšího. Konferenční spiritus agens Vítězslav Prchal a zdatně mu sekundující Jiří Kubeš zamýšleli prvoplánově prozkoumat téma šporkovského barokního úřednictva a v jeho rámci nad ostatní tyčící se osoby Tobiáše Antonína Seemana (alias Zemana, šlo o Čecha), nicméně dali prostor i dalším soudobým úředníkům. Což je jistě záslužné, téma české vrchnostenské byrokracie v období vrcholného baroka nepatří a na nás právě k frekventovaným historiografickým tématům. A podle všeho ani na Slovensku, dá-li se usuzovat z několika zaznělých slovenských příspěvků, které se úřednictva mnohdy nedotkly vůbec nebo jen zcela marginálně. Tento nešvar ale zdaleka nebyl pouze jejich „specialitou“, takže skutečně úřednického tématu se týkaly přibližně jen dvě třetiny referátů. Několik avizovaných kolegů navíc nemohlo kvůli pracovním, případně zdravotním komplikacím dorazit.

Z přednesených příspěvků je nutno jmenovitě vzdíchnout hned několik. Úvodní Prchalův přednes se věnoval rezidenčním strategiím hraběte Františka Karla Sweerts-Šporka a opíral se především o Seemanovy kalendářové poznámky ze 30. a 40. let 18. století. Veronika Čapská využila svůj rozhled v archiváliích uvedeného rodu, doporujícího „její“ servity, aby na světlo vynesla cestovní deník mladého Jana Kristiána Sweerts-Šporka, sepsaný úředníkem Franzem Girtlerem. Šporkům patřilo ještě několik dalších referátů úvodního dne, dva z nich pak jejich vleklým soudním

procesům. Zaslouženou pozornost ale vzbudila především Radmila Pavličková svou analýzou Seemanových zápisků, s koncentrací na zdravotní problémy a neduhy pisatele i jeho pána, Františka Antonína Šporka, včetně toho, jakým v této oblasti docházelo změnám v průběhu přibývajících let a stárnutí. Seemanovy zápisky ostatně k podobnému rozboru, ovšem prakticky čistě z lékárnického hlediska, využili Jan Babica a Václav Rusek, naopak Jan Munzar společně znovu s V. Prchalem se na ně zaměřili také z hlediska paleometeorologie. Poslední referáty úvodního dne (J. Hrbek, L. Maršálková) se pak věnovaly informačním a komunikačním sítím v aristokratickém prostředí Valdštejnů, resp. Colloredů. V počátcích druhého jednacího dne zaznělo několik referátů, které byly jistě přínosné, na úřednictvo jako takové ale příliš nezacílily – na rozdíl od příspěvku Josefa Hrdličky k osobě slavatovského hejtmana Ladislava Hynka Vejtmilera, u něhož si autor položil řadu podnětných otázek, souvisejících se vzájemným vnímáním služby mezi úředníkem a jeho vrchností. Sám jsem se primárně věnoval jinému vrchnostenskému úředníkovi, krupskému hornímu inspektorovi Nievenheimovi, získávajícímu v tehdy šternberském městě funkci rovnající se pozici císařských rychtářů v královských městech. Na defraudanty z řad úředníků pardubického panství v první polovině 18. století se zaměřila Tereza Siglová, postavu velmi agilního gallasovského hofmistra a diletujícího architekta Johanna Heinricha Dienebiera představil Martin Krummholz. Ještě výrazněji biografický charakter měla interesantní črta Eduarda Maura o africkém černocho Angelo Solimani, jehož bohaté životní osudy skončily preparací jeho těla a vystavením v jednom z vídeňských muzeí. Předmětem výzkumu Václava Kapsy se stali hudebníci na dvoře Václava Morzina, Marie Macková se zaměřila na prototypy lichtenštejnských úředníků sklonku 18. století. Ve stejném časovém úseku se pohyboval se svým příspěvkem Jakob Nobicht, přesvědčující přítomně o výborné znalosti problematiky lesního personálu a lovectví dané doby obecně. Třetí a zároveň poslední jednací den měl v podtitulu téma šlechtických rezidencí, stavební činnosti a mecenátu a skutečně se také nesl v duchu referátů kunsthistorických. Prim si získal, jak jinak, Kuks (M. Pavlíček, J. Kolda, P. Štěpánek), ale opomenuta nebyla ani Lysá nad Labem a z nešporkovských držav příšly ke slovu schwarzenberská Ohrada a šlikovská Veliš. Ke kulturním zájmům hornouherských úředníků i šlechticů rovněž zazněla trojice slovenských referátů.

Ačkoli příspěvky pochopitelně nemohly obsáhnout veškeré široké spektrum úřednické barokní problematiky, lze předpokládat, že chystaný sborník, resp. příslušné monotematické číslo pardubického periodika *Theatrum historiae* se může stát důležitou platformou pro další bádání k danému tématu. Na závěr je nutno říci, že pardubičtí kolegové zvládli konferenci i skvěle organizačně a účastníkům poskytli příjemný zážitek z pohostinných, byť poněkud deštivých Pardubic.

Jan Kilián